3395

Николай Генчев

БЪЛГАРО-РУСКИ КУЛТУРНИ ОБЩУВАНИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

ЛИК

Николай Генчев

БЪЛГАРО-РУСКИ КУЛТУРНИ ОБЩУВАНИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

ЛиК

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „ЛИК“.

© Николай Генчев, автор, 2002

© Издателство „ЛИК“, 2002

ISBN 954-607-544-2

Николай Генчев

БЪЛГАРО-РУСКИ КУЛТУРНИ ОБЩУВАНИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

СОФИЯ, 2002

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ (доц. д-р Райна Гаврилова) 7

ЕДНА СЪВСЕМ КРАТКА БЕЛЕЖКА 11

НЯКОЛКО ПРЕДВАРИТЕЛНИ ДУМИ 13

Глава първа

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА КУЛТУРНОТО ОБЩУВАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ С РУСИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО 15

Глава втора

БЪЛГАРО-РУСКО КУЛТУРНО СБЛИЖЕНИЕ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В. 40

Глава трета

БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ПРОСВЕТА И РУСИЯ ПРЕЗ 50-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. 109

Глава четвърта

БЪЛГАРО-РУСКИТЕ КНИЖОВНИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ 50-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. 216

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 287

БИБЛИОГРАФИЯ 291

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗУВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ 307

ВЪВЕДЕНИЕ

Този текст трябваше да бъде написан от самия автор на книгата, която държите в ръцете си. Миналото несвършено време отразява не друго, а несвършващото чувство на загуба: фактът, че професор Николай Генчев ни напусна завинаги е съвършено свършен и окончателен. Да дописваш предговор на учителя си е неблагодарна и неблагородна задача. Позволявам си го като един закъснял жест на благодарност.

В краткото си огорчено писмо по повод смъртта на професора, американският историк Филип Шашко споменава, че проф. Генчев трябваше да напише учебник по критическо мислене. Оглеждайки цялата му значителна научна продукция и в частност книгата „Българо-руски културни общувалия през Възраждането" (София: Наука и изкуство, 1976), съм склонна да приема, че критическата позиция е онази отправна точка, която по-силно от тематичните и хронологични пристрастия създава единството на неговото научно присъствие. Критична позиция, разбрана не толкова като философска, като методологическа ориентация, а като индивидуално заявена и последователно следвана линия на интелектуално поведение, като систематично подлагане под въпрос на всичките етажи на конструирането на историческия разказ – изворовия, историографския, тезисния и хипотезисния, аналитичния, синтетичния.

Тази позиция може би трябва да обясни необяснимия днес факт защо книгата „Българо-руски културни общувания през Възраждането" е била инкриминирана. Отпечатана и след това спряна от разпространение, тя се превърна в един от малобройните митове на българското интелектуално инакомислие, редом с два други историко-социални митични разказа – вълненията около статията „Историята – учителка на

живота?“ и наказанията за редакторството на „Фашизмът“ на Желю Желев. Именно този „исторически“ контекст на неговите интелектуални дисидентства предлага една възможна интерпретация на печалния епизод със спирането на книгата: в очите на партийната цензура, онова, което изхожда от перото на Генчев крие потенциална експлозивност не толкова защото той атакува марксистката парадигма, а защото е известен като критически настроен интелектуалец. И когато той написва и издава книга, посветена на свещената крава на българо-руските отношения, по презумпция книгата е „опасна“, тоест отклонява се от сикофантската линия и поема в посока на критичната.

Съдържа ли предлаганата на вниманието на читателя книга такъв бунтарски заряд? И да, и не. Защото посланието на даден текст се артикулира най-вече от читателя, а не от писателя. В очите на непредубеден читател от началото на XXI век, книгата на проф. Генчев предлага следното:

– внимателен, документално изграден и хронологично подреден разказ на зараждането, интензифицирането и формите на българо-руските културни отношения през XIX век;

– интелигентен прочит на текстовете, създадени от участниците в този процес, включително писма, публикувани печатни произведения, архиви, статии;

– изложение на руската Източна политика като основен фактор в засилващите се културни връзки и съответно на оформящата се българска политическа програма, насочена към решаване на националния въпрос; ролята на славянофилството и панславизма във формирането на политиката и взаимоотношенията.

– проследяване на позициите на основните български организации и лица във взаимоотношения, които ще се превърнат в център на българския политически живот,

Второто първо издание на книгата „Българо-руски културни общувания през Възраждането“ има основания, които далеч надхвърлят библиофилските или моралните, а именно – научни основания. Българо-руската тема в разнообразните си аспекти е защитена в значителен брой публикации, както от руски, така и от български автори. Сред тях са изследванията на учени като Б. Ангелов, М. Арнаудов, Т. Боров, В. Велчев, Н. Мавродинов, М. Г.Попруженко, Е. К. Потапенко, И.Сне-

гаров, И. Шишманов. След 1976 г. се появиха работи на българските учени Г. Димов, Ст. Дойнов, И. Конев, К. Косев, З. Маркова, Л. Минкова; на руските изследователи Б. Н. Билунов, В. И. Злыднев, К. Поглубко, Л. И. Степанова, А. А. Улунян. Те разглеждат в сравнително нормален научен стил конкретни аспекти на тази страна на българската духовна еволюция и поставят точките над всички фактологични йоти в историографията, посветена на Възраждането. По един парадоксален начин обаче, голямата тема за българо-руските културни връзки остана над конкретните изследвания. Частите не са сглобени в смислено цяло, защото е необходим мощен синтезиращ интелект, интересуващ се от връзките, от глобалностите, от общата картина, какъвто (б)е професор Генчев. Тоталните истории, глобализиращите картини често са обект на отрицание от стандартните историци, защото търсенето на голямата картина нерядко пренебрегва изчерпателността, пунктуалността, дори подробната аргументация. Книга от триста и осем страници очевидно не съдържа цялата история на българо-руските културни отношения, но тя предлага цялостен разказ, който да разчертае картината, която по-късно ще бъде бродирана от историци с други нагласи. Но цялостният поглед, достатъчно информиран, за да отсее плявата от зърното и достатъчно безпристрастен, за да отдели реалното от желаното, предлага разказ за връзките за онези най-важни елементи на историческия разказ, които съставляват разликата между хронографията и историята. Връзките между училище, история, нация, православие, славянство, книги, грамотност, текстове, читатели, писатели, гимназиални директори и директори на пансиони, търговци, Габрово, Букурещ, Одеса и още много, много други елементи, проговарят именно в своята съвкупност.

Панорамата на българо-руските културни връзки, представена на читателя, се подчинява на изследователска програма, която подрежда материала не само хронологично и тематично, но и в логиката на осмислен исторически разказ. Тук става въпрос не толкова за настоятелно търсене на причинно-следствените отношения, колкото за откроена връзка между мотивите, действията и взаимодействията на субектите на историческото поле. В привидната енциклопедичност на изследването ясно се очертава еволюцията на българското общество, на руската източна политика и на самите българо-

руски взаимоотношения. Важна страна на тази панорамност е балансираното представяне на различните страни на културното общуване. Позициите, както на руските власти и културни среди, така и на българските участници са представени съвършено безпристрастно – sine ira et studio. Склонна съм да допусна, че именно отсъствието на словоизлияния за величината на руската помощ и за дълбочината на българската благодарност са се оказали особено дразнещи за непознатия цензор. Проф. Генчев отлично знаеше, че добре разказаната емоционална история печели много усмивки, но разумът се храни от фактите. Руската помощ и пряко въздействие в подготовката на българската възрожденска интелигенция и чрез нея върху цялата политическа мисъл и култура е несъмнен и твърде важен процес, без който не би могъл да бъде разбран нито деветнадесети, нито двадесети век. Руската интелигенция и обществено мнение оказват неоценима подкрепа на българската кауза. Българските учени мъже, общественици, професионални революционери са трайно повлияни от отношението си към Русия, а то варира от възхищение до отрицание. Руската геополитическа стратегия, консерватизмът на политическата система, панславизмът, православната доктрина са фактори на културното (а и на политическото) общуване, които не пораждат особен възторг. Но научното изследване не е място нито за пеене на дитирамби, нито за разчистване на сметки и именно пълният прочит на историческия наратив позволява на автора да опази рационалната си позиция.

Преиздаването на книгата „Българо-руски културни общувания през Възраждането“ на професор Николай Генчев е (временният) финал на една дълга и плодотворна традиция. Утвърждаването на българската политическа, културна и в крайна сметка научна самоличност задължително преминава през изучаване на взаимоотношенията с „другия“, ако използваме още веднъж този поовехтял израз. Изследвания от този тип извадиха на бял свят и фиксираха в писано слово вселена от отминали събития и стоящите зад тях пориви, пристрастия и интереси. Спокойният и почтен разказ за българо-руските връзки от миналото, който имах възможността да въведа, е една от гаранциите за бъдещето на тези общувания.

Доц. д-р Райна Гаврилова

ЕДНА СЪВСЕМ КРАТКА БЕЛЕЖКА

Текстът на тази книга беше подготвен за печат през 1973 г. Тогава ръкописът постъпи в издателство „Наука и изкуство“ и след продължително обсъждане и редакции беше отпечатан през 1976 г.

Точно когато трябваше да се появи на книжния пазар, при неизвестни още обстоятелства, той беше изпратен от Варненската печатница в затвора в Сливен, където се трупаха инкриминираните тогава книги.

Последва дълга история и разправия, но в края на краищата книгата не е пусната на пазара и до ден днешен.

Много съм доволен, че сега тя ще види бял свят, поради две съображения: първо да разбере българската читающа публика какви съчинения са били забранявани и да се възстанови планината от факти, очертаващи българо-руските културни общувания през епохата на нашето национално възраждане.

Към оригиналния текст на книгата са добавени само няколко страници, даващи обобщените данни от нови изследвания върху състава и подготовката на българската възрожденска интелигенция, написани от Миглена Куюмджиева и прибавени в края на трета глава.

София, 2000 г. АВТОРЪТ

НЯКОЛКО ПРЕДВАРИТЕЛНИ ДУМИ

Монографията „Българо-руски културни общувания през Възраждането“ е част от едно по-голямо изследване, което има за цел да разкрие културните влияния, които са упражнявали различни страни и народи върху духовното съзряване на българското общество през XVIII и XIX в.

Написването на един такъв труд предполага най-напред многобройни конкретни изследвания, които трябва да систематизират огромното богатство от документален материал, да покажат силата и резултатите от духовните влияния, които са упражнявали върху Българското възраждане Русия, западноевропейските страни, Гърция, Турция и другите балкански държави, въздействието на славянската култура и цивилизация; предполага да се покаже главното и съществено в тези влияния във всички сфери на българската материална, духовна и народно-битова култура.

Само след като се завърши тази серия от изследвания, може да се пресъздаде цялата сложна картина на общото духовно въздействие, което е изпитало българското общество в периода на своето възраждане. А това от своя страна ще даде възможност да се изследват характерът, смисълът, духовният потенциал и тенденциите в раждащата се новобългарска култура, ще послужи като база за осмисляне на редица основни проблеми на новата и най-новата българска история.

Изследването на чуждите влияния върху Българското възраждане започва не случайно с руско-българските общувания през XVIII–XIX в. Това се налага от следните съображения:

1. Руското културно влияние, макар и започнало сравнително по-късно, е най-интензивно и продължително. То е просмукало всички сфери на българската духовна култура.

2. Влиянието на Русия в културната област е оставило ярки белези върху българското духовно развитие.

3. Това влияние е спомогнало да се създаде културно-духовният и политическият съюз на българите с Русия през XIX в., който оказва решаващо въздействие върху историческата съдба на българската нация в ново време.

Предлаганата работа е написана, след като е проучена литературата, третираща отделни страни и моменти от българо-руските културни връзки. Използван е и богат документален материал, значителна част от който се пуща в научно обръщение за първи път. Всичко това дава възможност да се разкрие на широк фон руското културно влияние върху Българското възраждане, да се очертаят контурите на продължителните и сложни културни общувания на българите с руската просвета, култура и книжнина.

Авторът съзнателно се е ограничавал да направи всички изводи, произтичащи логически от изследването на документалния материал, тъй като тези заключения биха придобили своето завършено звучене само ако се експонират върху широкия фон на многобройните и сложни преплетени влияния, които е изпитала българската култура в периода на нейното възраждане през XVIII и XIX в.

София, 1973. Н. Г.

Глава първа

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА КУЛТУРНОТО ОБЩУВАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ С РУСИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Българското културно-национално възраждане през XVIII–XIX в. е сложен исторически синтез на народностната културна традиция, създадена през средните векове на базата на християнството и славянската писменост, с културните и духовните постижения на буржоазната епоха, на Ренесанса и Просвещението. Разкриването на този процес на културно вплитане, общуване, въздействие и пресъздаване предполага многостранни изследвания в различни сфери на българската материална и духовна култура, една научно вярна характеристика на постиженията на буржоазния европейски свят, които послужиха като мая за нашето културно възраждане, предполага да се проучат различни влияния върху нашето културно развитие.

И трябва веднага да посочим, че темата за културните влияния и общувания е твърде занемарена или поне едностранчиво третирана в историческата, литературната, изкуствоведческата, етнографската, демографската и социологическата наука, въпреки че още в края на миналия век историографията е имала представа за нейната мащабност. Още тогава Ив. Шишманов е посочил необходимостта от изследвания върху „Произхода на съвременна България", за да заключи, че „така би трябвало да се нарече една книга, която би имала за цел да ни представи кои фактори са помогнали да се образува *нова, модерна* (курсив на Ив. Ш.) България" Тая книга – според Шишманов – „би имала да се занимава особе-

но с действието на външните влияния върху нашето развитие, да осветли всички чуждици, които сме възприели в своята култура, и тяхното полезно или вредно за народния ни организъм смилане"[1].

Ако Шишманов е успял да забележи това преди повече от 70 години, за нас е много по-лесно да разберем сега, че не ще може да се напише една съвременна научна история на Българското възраждане, без да се изследват българската култура и нейното пресъздаване през XVIII–XIX в. в продължително общуване с културата на другите народи.

Един от големите дялове на темата за културните влияния върху Българското възраждане са българо-руските културни общувания. Изясняването на тези връзки предполага на първо място да се разкрият историческите, политическите, международните условия, които са улеснявали или задържали руските влияния, да се посочат предпоставките, причините и факторите, които ускоряват руското културно-политическо и духовно въздействие върху Българското възраждане. Логично е тогава да се спрем най-напред на тези въпроси.

Известно е, че Българското възраждане е един закъснял исторически процес, който започва през XVIII в. – три века след началото на Европейския ренесанс. Българското възраждане се начева през блестящия за европейската култура XVIII в. – века на Просвещението. То се реализира през епохата на общославянското духовно пробуждане, когато Русия беше се превърнала в световна империя, когато се разделяше със средните си векове и ставаше естествен стожер на славянството, център на общославянската култура. При това положение, като използува постиженията на буржоазната епоха, Българското възраждане съчетава у себе си сложно и противоречиво ренесансовите идеали, просвещенските устремления и идеите на буржоазно освободителния революционен преврат, всичко това оцветено от общославянската идея.

В същото време Българското възраждане се реализира в условията на Османската империя, която през XVIII–XIX в. е една изостанала източна монархия, непригодна да се интегрира в модерния свят. Със своите все още големи военни възможности турската държава препречва естествения стремеж на народите от Европейския югоизток към духовните и културните постижения на епохата. Към това трябва да се

прибави и обстоятелството, че българското общество, когато правеше първите си неуверени крачки към буржоазната епоха, се намираше на един невралгичен кръстопът, където се сблъскваха руските тежнения към Проливите и топло море с опитите на големите европейски държави да запазят или реформират разпадащата се Османска империя с оглед интересите на Франция, Англия и Австрия на Изток. Острата драма на Източния въпрос ускорява чуждите влияния, но и създава неблагоприятни условия за нормално духовно развитие на балканските народи, обстановка на войни и дипломатически съперничества, на непрекъсната идеологическа, политическа и духовна експанзия.

И така Българското възраждане започва тогава, когато на Балканите се сблъскват две големи сили. През XVIII в. Русия, превърнала се в световна империя, набрала достатъчно сили, напуща позицията на своя изолационализъм и се появява на европейската сцена. Тук тя се сблъсква твърде скоро с европейския буржоазен свят, който беше преживял епохата на Ренесанса, беше осъществил великите географски открития, беше систематизирал основите на съвременните науки и открил онези материални и духовни ценности, които положиха основите на буржоазната цивилизация.

Амбициите на Запада и на Русия се вплитат в една продължителна и упорита борба за турското наследство. Сблъсъкът на тези два свята щеше да принуди през следващите векове десетки малки народи, живеещи в Източна Европа, на Балканите, на границите между Азия и Европа, да търсят своето място в историята, съобразявайки се с интересите на конкурентите в Източния въпрос, да лавират, да се нагаждат, да търсят покровителството на едните или другите под неизменната и фатална сянка на острите международни отношения между Изтока и Запада.

В тези условия от втората половина на XVIII в. руската империя усвоява една активна и динамична политика на Изток, главната цел на която е унищожаването на Турция, с оглед излаза на топло море и препречване пътя на западното проникване в този район на света.

Особено ясно руската политика на Изток се проявява след Кючуккайнарджийския мир от 1774 г., когато Русия започнала да търси възможности да се отърве от татарите и се опре

на Черно море. По нареждане на Екатерина II през 1782 г. княз Безбородко предлага план за решаването на Източния въпрос, съгласно който се предвижда да бъдат изгонени турците от Кримския полуостров, Молдова, Влахия и Бесарабия да се обособят в самостоятелна държава, наречена Дакия, да се възстанови древната Византийска империя в рамките на тогавашната Европейска Турция, начело на която да се постави внукът на Екатерина – Константин.[2]

По-късно, в 1799 г., е разработен проектът на Р. В. Ростопчин, който предвижда в случай на разделяне на Турция Русия да получи Молдова, България и Румелия (Тракия).[3]

При император Павел Русия временно изоставя проектите на Екатерина II. Дори нещо повече, тя сключва с Турция съюзен договор за осем години, като поема задължение да ѝ съдействува срещу евентуална френска експанзия. Но Александър I от 1801 г. насетне отново се връща към заветите на Екатеринината епоха. През 1806 г. е създаден нов проект за решаването на Източния въпрос, в който руският външен министър Адам Чарторийски предвижда автономия на турските християни под формата на независими княжества, намиращи се под патронажа на Русия. По време на Руско-турската война в 1806 –1812 г. тази нова политика била конкретизирана в няколко руско-френски проекта от 1807, 1808 и 1809 г., според които при евентуално разделение на Турция източната половина на Балканския полуостров ще бъде дадена на Русия.[4]

И след войната руската политика не престанала да търси пътища за регулиране на източните отношения в своя полза. Това намира израз в нейната активна позиция по време на Гръцката завера в 1821 –1828 г. и по време на Руско-турската война от 1828–1829 г. Този руски интерес през 20-те –30-те години върху политически план се изразява в няколко проекта за решаването на Източния, в това число и на българския въпрос. През 1828 г. И. Каподистрия представя на император Николай I проект за създаване и на една южнославянска държава, обхващаща Сърбия и България заедно с Македония и тракийското крайбрежие.[5] През следващата 1829 г. на руския император бил връчен и френският проект на граф Полиняк, според който всички територии на Европейска Турция без Сърбия и Румъния образуват една гръцка държава.[6] Няколко го-

дини по-късно – 1833 г., последвал и австрийският проект на княз Метерних, който предвиждал да се създадат няколко малки балкански държави въз основа на историческия, а не на етническия принцип.[7]

Концепциите на руската източна политика през втората половина на XVIII и началото на XIX в. изменят отношенията на официална Русия към балканските народи. Въпреки царския аристократизъм и легитимизъм руската политика започва да разглежда балканците като естествен съюзник на своите домогвания. Така се ражда идеята за покровителството на християните и за откриването на първата руска църква в Цариград, фиксирани в Кючуккайнарджийския договор.[8] Скоро тази идея, акцентуваща върху религиозното единство и руското величие, става неизменна доктрина на руската източна политика. Разбира се, първоначално при Екатерина II тя има подчертано прогръцка ориентация. По това време най-силен е интересът към Гърция, към древна Елада. Руският патриарх с гордост заявява, че е грък по вяра. Екатерина се обгражда от млади гърци, създава гръцки кадетски корпус, одобрява споменатите вече планове за възстановяване на Византийската империя.[9]

На второ място в руските планове следва Сърбия. Още при Петър Велики в Сърбия се изпраща учителят Максим Суворов, който през 1726 г. отваря славянско училище в Сремски Карловац. С руска помощ сърбите откриват свои печатници във Венеция и Виена. Интересът към Сърбия се засилва, когато Екатерина II преселва в южните руски степи сърби и създава колонията „Нова Сърбия".[10]

През XVIII в. Русия се интересува и от Черна гора, особено след като духовните и светските водачи на черногорците предлагат на Екатерина II да впише в своите владетелски титли и титлата „черногорска княгиня". Руската императрица изпраща в Черна гора своя довереник Юрий Долгоруков, който обещава парична помощ за една евентуална война срещу Турция.

Поради съседска близост Русия познава добре положението във Влашко и Молдава, твърде често взема участие в тяхната съдба.

През XVIII в. единствено интересът към България е бил още съвсем слаб. Чак до края на XVIII в. в официалната рус-

ка документация за България въобще не става дума. Тя не се споменава като самостоятелна област и в кореспонденцията между Екатерина II и Йосиф II от 1772 г., която третира въпросите за разделянето на Турция. Българите са били смятани като част от гръцкия народ и от териториите на бившата Византийска империя.[11] Първите политически контакти и първите сведения за българите в руската официална документация датират едва от началото на XIX в.

Но независимо от тези контакти чак до средата на 30-те години на XIX в. българите, тяхното минало и настояще остават малко известни както на официална Русия, така и на руската културна общественост. За това свидетелствуват многобройни доказателства и особено руските публикации около войната от 1828–1829 г., когато интересът към заддунавските области рязко се повишава.

Един от първите отзвуци на новия интерес е книгата на руския историк Иван Гурянов.[12] В тази книга цялото немохамеданско население се разглежда като гръцко население или просто като християнско. За автора България е едно географско понятие, което „се определя на север от р. Дунав, а на юг от Балкана и има 1740 кв. мили с 800 хил. жители". В своята книга Гурянов въобще не споменава за българско население.

Същият автор пише и втора книга, посветена на войната.[13] В нея той предава впечатленията си като военен кореспондент по време на руската кампания през 1828–1829 г., когато обхожда почти цяла България. Но и в тази книга авторът не говори за българския народ.

Подобни представи за България и българите срещаме и във третата излязла поред книга на русин за България.[14] Авторът на тази книга, полковникът от Генералния щаб Енехолм, посвещава изследването си на Тракия. Според него тя е изконна гръцка област, която от време на време била завладявана от българските царе, от „жестокия" Крум и от Симеона.[15] Населението на тази област според полковника се състои от тракийци, примесени с малко гърци и българи. Той смята, че днешна Тракия, макар и под жестоко робство, е „потомък" на Омир, Ликург, Питагор, Фидий и Демостен.[16] Енехолм говори вече малко по-определено за българите, като изтъква, че те са от славянски произход, живеят на север от Балкана и са привлечени като работна сила на малки групи на юг от него.[17]

Голям интерес от тази поредица представлява книгата на В.Тепляков.[18] И този автор не прави разлика между тракийците и намереното от него население на полуострова. Той преувеличава броя и влиянието на турския елемент, не познава българската история. За него между античността и XIX в. не съществува българско минало.

Подобни са сведенията и разбиранията на редица още други автори от това време: на Ф. П. Фонтон[19], на д-р Зайдлиц[20], пък и на самия фелдмаршал Дибич, за когото населението на Южна България е румелийско, а не българско.[21]

Общо взето, неинформирана е и меродавната руска преса. Едно от най-известните по това време списания „Исторический статистический и географский журнал или современная история света" през 1828–1829 г. отделя голямо внимание на руско-турските отношения, на войната, водена срещу турската империя, помества възторжени отзиви за Гърция, за нейния народ и култура, без да спомене за съществуването на българския народ. В най-добрия случай списанието напомня за наличието на два и половина милиона славяни в Турция. Типично свидетелство за представите на руската публицистика относно България дава в. „Московски телеграф". „Народите, обитаващи Европейска Турция – пише вестникът, – принадлежат към пет различни племена. Това са турци, гърци, албанци, славяни и власи. Първите две са достатъчно известни, но това не може да се каже за останалите три, населяващи северните области на Турция от Адриатическо до Черно море." И по-нататък вестникът продължава: „България, третата от турско-славянските области, се простира от източните граници на Сърбия до Черно море. Нейна северна граница е Дунав, а на юг завършва на Балкана, или древния Хемус. Многочислените ѝ жители в по-голямата си част са християни от гръцко вероизповедание и говорят на своите славянски наречия или отчасти на новогръцки език."[22] И не е случайно, че този вестник се нахвърля с ярост срещу труда на Ю. И. Венелин „Древните и сегашни българи..." В една статия на главния редактор на вестника Н. Полевой се казва: „Главната мисъл на автора (на Ю. Венелин – б. а.) е, че българите били славяни... Не можеш да четеш книгата на Венелина, без да се смееш, че в нашия век се осмеляват да излизат на бял свят литературни чудовища от този род."[23] Такива са в

най-общи черти мненията и на останалите руски вестници и списания от това време. А тези мнения са кореспондирали на постиженията на руската славистика. Чак до средата на 30-те години на XIX в. България оставала за руската общественост страна малко позната, нейното население било смятано или за гръцко, или за славянско, или за християнско, нейната история тънела в забрава, а нейното настояще било разглеждано в общите сводки за състоянието на християните в Турция.

Разбира се, всичко това не означава, че българо-руските културни връзки били напълно прекъснати. Озарени от една продължителна традиция, идваща дълбоко от средновековието, жива и след падането на България под турска власт, културните контакти не били прекъснати, макар и силно да са ограничени. През първите векове на робството (XV–XVII в.) тези връзки се поддържали главно чрез проникване на вести от Русия, на оригинални и преводни книги. Отдавна е установено, че руското влияние по онова време следва две линии: върху езика и върху поддържането на общославянската идея.[24]

Но докато през първите векове на робството културните контакти са съвсем ограничени и случайни, през XVII–XVII в. те се разширяват. Засилва се преди всичко проникването на руската църковна книга. Както свидетелствува В. Априлов към края на XVIII в. тя става едно от главните пера в руския внос за България. През този период се разпространяват съчиненията на руските писатели Иларион и Кирил Туровски. Увеличава се броят на преписите на руски книги. Едно от главните средища за разпространяване на руската книга в България е Атон, където специално място заема Хилендарският манастир. Не е случаен фактът, че тук в 1650 г. гърците изгарят на клада „московски книги". В светогорските манастири през XVII–XVIII в. работят няколко руски монаси.[25] Пак по същото време в България започват да се разпространяват летописи и военни повести. Известни са преписи за Куликовската битка от 1380 г., за завладяването на Цариград от турците. В Хилендарския манастир се пази ръкописът „Задонщина", една прослава на руското оръжие. Известен е, макар и не на български, преписът на друго руско оригинално съчинение – „О созданіи Цариграда въ Византіи"[26]. Най-много сведения има за епохата на Петър Велики, отнасящи

се до победите на Русия на бойното поле. Тези сведения са вълнували поробените българи и са послужили като основа за няколко книжовни опита. През XVIII в. Партений Павлович, родом от Силистра, написва малка ода за Петър Велики.[27] В автобиографията на този автор възторжено се прославя Полтавската битка.[28] В сборника на поп Пуйчо от Мокреш (1796) е поместена руската „Повест ради московскаго цр҃а Петра". В друг сборник от XVIII в. се среща още една ода за руския самодържавец.[29] В книжата на атонските български манастири от XVIII в. се пазят приписки, посветени на Руско-турската война от 1711 г., поменици на руски царе, патриарси и дворяни, бележка за победата на цар Алексей Михайлович над поляците и т. н.[30]

През XVI–XVIII в. се осъществяват и преки контакти на българските манастири с Русия. Още в 1509 г. група монаси от Атон – българи, руси и сърби, изпращат послание до Василий III с пожелание за победа „над всеми иностранными языками".[31] В Русия започват да проникват групи от български монаси за събиране на милостиня.[32] На няколко пъти български монаси молят за застъпничество руските владетели и патриарси.[33]

Тези най-общи сведения показват, че през XV–XVIII в. руско-българските културни връзки се осъществяват в две посоки: първо, в църковнокнижовния обмен и, второ, чрез проникването на сведения за руската военна мощ, които крепят общославянското съзнание и вярата на българите, че това митическо славянско и християнско племе ще се застъпи за тях. Политическият резонанс на тези общувания и контакти бил добре разбран още на времето. През 1576 г. венецианският посланик в Цариград писал до сената във Венеция: „Московитяните внушават страх на султана и още по тази причина, че великият княз принадлежи към същото гръцко вероизповедание, към което принадлежат народите на България, Сърбия, Босна, Морея и Гърция. Тези народи, по тази причина много предани на неговото име, ще бъдат всякога разположени да се заловят за оръжието и да въстанат, за да отхвърлят турското робство и да се подчинят на властта на московския княз".[34] Същото мнение споделя в писмото си до папа Климент VIII и Пиетро Чедолини, епископ Лезини: „Поради сходството на илирийския и славянския език, а също

поради общността на вероизповеданията московитяните се ползуват с преданост от страна на голяма част от европейските и на някои азиатски народи, подчинени на султана."[35]

Но, разбира се, не бива от малкото факти за руско-български и руско-южнославянските културни общувания, разпръснати в продължение на четири века (XV–XVIII в.), да се правят неточни исторически заключения. Руското културно влияние през този период е спорадично, случайно и ограничено главно в областта на църковнотребната книжнина. Русия сама не можела да предложи нищо повече, защото, още недокосната от идеите на новата, ренесансова култура, тя не разполагала с духовен потенциал, който можел да въздейства на други народи. Пък и България, лишена от държавни, църковни и народностни културни институции, потънала в робска неволя, не можела да абсорбира повече. С основание Н.С.Державин смята, че руското литературно влияние през XVI–XVII в. не е могло да окаже влияние върху развитието на българската литература, тъй като чак до XIX в. българска литература почти не е съществувала.[36]

Опитът на някои автори да докажат, че между България и Русия има „оживени литературни и политически връзки още през XV в., които с укрепването на руската държава се разширяват до такава степен, че намират отражение във всички прояви на техния (на българите – б. а.) духовен живот"[37], е пресилен. В случая е важно да се установи, че въпреки крайно неблагоприятните исторически условия след падането на България под турска власт традицията на културните и преди всичко на църковните общувания между България и Русия не е напълно унищожена, за да влезе през новите времена като един от факторите, стимулиращи бъдещите оживени духовни връзки.

* * *

През XVIII в., когато започва Българското възраждане, условията за интензивен културен обмен, за духовно общуване на двете култури, за засилване на руското културно влияние стават значително по-благоприятни.

И в двете системи, на които предстояло да влязат в активен културен обмен, настъпват бързи изменения. Преди всич-

ко тук на преден план излизат посочените вече промени в източната руска политика. Амбициите на Русия да разреши Източния въпрос в своя полза разкриват големи възможности за руското културно влияние на Изток, в това число и в България. Това е изходният пункт на руските културно-политически влияния в България през XVIII–XIX в.

На тези амбиции през XVIII–XIX в. съответствувал един значително нараснал духовен и културен потенциал, който можел да бъде напълно използуван за въздействие, внушение и влияние.

Културният, духовният и интелектуалният потенциал на Русия започват бързо да нарастват по времето на Петър Велики, когато Русия се превръща в огромна държава с прозорец, отворен на Запад, откъдето заимствува постиженията на буржоазната култура и цивилизация, преработва ги в руски дух и създава основа за по-нататъшното си развитие.

Реформаторската дейност на П. Велики обхваща всички области на руския живот. П. Велики създава нови администрация, въвежда строг регламент за армията и флотата, предприема огромно гражданко строителство, ликвидира самостоятелността на църквата чрез унищожаването на патриаршията и създаването на Св. синод като оръдие на царя. Всички Петрови начинания са подчинени на една цел – да укрепи руската държава. В тази посока са и опитите да се ускори промишленото развитие на страната, въвеждането на новата монетна и данъчна политика, развитието на образователната система. По времето на П. Велики се полагат фактически основите на руското образование. Открити са военни училища, в които към 1725 г. се учат 3000 души, създадени са училища за свещеници и първите светски училища, в които към 1722 г. се учат 2000 ученици. В 1703 г. е издаден първият руски вестник „Новости“. Малко преди смъртта си (1725 г.) Петър Велики подписва декрет за учредяването на Руската академия на науките.[38]

Реформите на Петровата епоха обаче не могли да раздвижат изведнъж руския живот. През първата половина на XVIII в. в сравнение със Западна Европа Русия е изостанала в културно отношение. При това отвореният от П. Велики прозорец към културните и духовните постижения на епохата бил скоро закрит. Процесът на европеизацията бил спрян. След

смъртта на Петър Велики започва реакция срещу „господството на германците", което довежда към средата на XVIII в. до създаването на чисто руска бюрокрация.

За втори път през XVIII в. Русия преживява период на културен бум по времето на Екатерина II. Следвайки заветите на Петровата епоха, през този период Русия отново подема активна търговия със Запада, бележи значителен напредък в образованието. Тогава се откриват 300 училища. Създават се специални пансиони за децата на аристокрацията като Института за благородни девици в Смолни, основан в С. Петербург през 1764 г.[39]

Въобще XVIII в. би могъл да се нарече век на руския динамизъм, съчетан със западното европейско влияние – два фактора, които лежат в основата на руския прогрес. Чрез основаването на С. Петербург през 1703 г. континентална Русия излиза на открито море, свързва се с Европа. Много скоро Петербург израства като модерен европейски град, който с нищо не отстъпва на западните столици. Построяват се големите дворци в Царское село (1749-1781), Петерхоф (1747-1752), Гатчино (1766-1781), Павловск (1782-1786). Дело на западни, главно италиански архитекти, тези шедьоври на строителството са изпълнени от руски майстори. Във връзка със строителството в новата руска столица тук идват много западни специалисти от Холандия, Германия, Англия, Франция и Италия – архитекти, декоратори, художници, железари, навигатори, лекари и т. н.[40]

Петербург става център на новата руска култура. Открити са три големи огнища на науката и образованието: Академията на науките (1725), Московският университет (1755), Академията на изкуствата (1758). През XVIII в. се формира руският литературен език. Ломоносов пише първата руска граматика. Развива се историографията, която, подчинена на официалната руска политика, в един легендарно-романтичен стил се обръща към руското минало. Академията на науките издава хрониките на Нестор, на Никон и на Новгород. През 1768 г. излиза първата „История на Русия" на В. Н. Татишчев. През 1795 г. е открито копие на „Слово о полку Игореве". Пак по това време в края на XVIII в. е обнародван „Журнал" на П. Велики. Екатерина II нарежда да се напише история на Русия, която да служи за обучение в училищата. По нейна

инициатива се обнародват „Бележки върху историята на Русия", където силно се акцентува върху династическата традиция и величието на империята.[41]

Осемнадесетият век бележи и началото на бурно развитие на руското изкуство. Оживява националната традиция в руската икона. Името на Андрей Рубльов (макар че неговите творби остават неизвестни чак до 1840 г.) става символ на миналото на руската живопис. Бързо се развива народното изкуство, намерило израз в битовата тъкан и дантелите, в песенното творчество, в изработването на матрьошки.

Развива се и официалната култура, която при Петър Велики става белег за величието на императорския двор. Изоставят се византийските образци в архитектурата, иконата, музиката, портрета. Бартоломео Разстрели (1700–1770) полага основите на руския барок в блестящата архитектура на дворците. Подкрепян и разпространяван от Академията на изкуствата, барокът доминира в руското изкуство чак до средата на XIX в. Започва да се развива и изобразителното изкуство в европейски стил, но това е едва в началото на следващото столетие, когато работят Карл Брюлов (1799–1852), Александър Иванов (1806–1858) и други майстори.

В края на XVIII и през XIX в. вече се извършва откъсването от чуждите образци. Художниците и архитектите поставят основите на една нова руска традиция, която въпреки проявите на еклектизъм асимилира барока и класицизма, придобива чисто руска национална ориентация.[42]

Динамичното развитие на руската култура през XVIII в. служи като база за духовния подем през следващото столетие. През първата половина на XIX в., след Александър I и след подема, породен от войната срещу Франция, обаче руската култура попада в условията на николаевската реакция. Политиката на Николай I след 1825 г., основана върху защитата на правата на аристокрацията, върху православието и върху тясна националистическа концепция, намерила израз в триадата „цар, вяра, отечество", не е благоприятна за руското културно развитие. Стремежът на официална Русия да усмири духовете, да предотврати ново надигане на декабристите задържа руското духовно съзряване.

Но въпреки всичко това зародишите на XVIII в. не могат да бъдат унищожени. Самото руско правителство се стреми

да развива образователната система, за да подготви интелигенция, вярна на царизма. И въпреки полицейската система бързо се развиват както основното и гимназиалното образование, така и университетското. Макар че до училищата се допущат предимно деца на аристокрацията, те (особено висшите училища) стават центрове на нови духовни и политически идеи. Руската интелигенция силно се вълнува за бъдещето на Русия. Изостря се диалогът, започнал още през XVIII в., за оценка на реформите от Петровата епоха, за пътя, който трябва да следва Русия. Оформят се две идейни и политически течения. Едното – на така наречените западняци – е за модернизацията на руския живот в буржоазен западноевропейски стил, другото е за стара Русия, за „идеалните" времена на руския консерватизъм от преди епохата на Петър Велики. Тези въпроси пораждат остри идейни конфликти, когато към средата на XIX в. руската изостаналост е вече напълно очевидна, а крепостничеството е един срамен за руското национално достойнство факт след буржоазните революции в Европа.

При това положение двете течения вече ясно се обособяват. На една страна са славянофилите – консерватори или либерали–Хомяков, братя Киреевски, К. Аксаков. Тяхната идеология е смесица от религиозен национализъм, мистическа вяра, романтизъм и патриархалност. К. Леонтиев мечтае за старото византийско аристократическо величие. Идеалите на православната вяра, отечеството, традициите и селската община са превърнати в национални хоругви. Независимо обаче от реакционната идеология на славянофилството и панславизма славянофилите съдействуват за развитието на руската и славянската фолклористика, преоткриват изкуството на иконописците, въвличат големи среди от руската интелигенция в романтическо търсене на руското минало в идеализирани образи.[43]

Руските модернисти, или западняци, в най-широкия смисъл на тези думи се връщат към реформаторския дух на Петрова Русия. Те смятат, че само като използува постиженията на модерната наука, литература, изкуство и идеология, Русия ще преодолее своята изостаналост. Към това течение биха могли да се причислят В. Г. Белински (1811–1848), А. Херцен (1812–1870), либералите-реформисти В. И. Чичерин, К. Д. Кавелин, В. П. Боткин и П. Б. Аненков. В тези среди настъпва

раздвоение към средата на 40-те години, когато около М. Бутачевич-Петрашевски се създава кръг от социалисти-утописти. Като социалист-утопист се оформя и А. Херцен.[44]

В резултат на идейното раздвижване, на пробудената политическа и идейна мисъл, в резултат на все по-бързото проникване на западната култура Русия през XIX в. прави нови крачки в своето духовно развитие.

Това е период преди всичко на най-бурно развитие на литературата. Достатъчно е да се спомена само няколко имена: Грибоедов (1795–1829), Пушкин (1799–1837), Лермонтов (1814–1840), Гогол (1809–1852), Тургенев (1818–1883), за да се види до какви върхове е стигнала руската литература през първата половина на XIX в. Към това трябва да се прибавят и големите литературни издания, като „Отечественные записки", основано през 1818 г., озарено от гения на Белински; „Московские ведомости", вестникът на Катков, който, макар и потънал в консервативни и реакционни идеи, има определени заслуги за литературното развитие на Русия; „Современник", основан от Пушкин през 1836 г., редактиран от Некрасов (1821–1874), орган на младата генерация на революционната партия след 1847 г.[45]

През XIX в. се развива и руската национална музика. Докато през предния век руската аристокрация признава само западната опера, сега се с появата на М. Глинка (1809–1857) се ражда руското оперно изкуство. Създаденият през 1770 г. Болшой театър е възстановен след пожара от 1803 г. и от 1825 г. насетне се превръща в център на руското театрално изкуство.

Тези най-общи бележки са достатъчни, за да покажат, че през XVIII–XIX в. Русия успява да създаде значителен духовен потенциал, да се превърне в стожер на славянската култура, в център на културно-духовни излъчвания, които поради близостта на вярата и езика и поради политическия интерес бързо се разпространяват сред цялото славянство, в това число и сред българския народ.

* * *

Измененията, които настъпват в руската политика и култура през XVIII–XIX в., съвпадат с дълбоките промени, кои-

то преживява българското общество след започването на възрожденската епоха в българската история. Появата на новите социални сили в България и преди всичко на буржоазията, развитието на градския живот в нашите земи и постепенното интегриране на Турция в европейската икономика и политика пораждат нови културни потребности сред българското общество, предизвикват едно ново светоусещане, нови духовни потребности и интереси.

Логично е при това положение изостаналото с векове в своето културно развитие българско общество да впери поглед встрани – там, където вече се бяха родили и тържествуваха идеите и културата на буржоазния свят. Сближението с Русия, следствие на войните, които тя води срещу Османската империя, го кара постепенно да се ориентира и към руската култура.

Но през ранния период на Възраждането – XVIII и началото на XIX в. – българската култура, както това отдавна е доказано, се развива все още плътно в орбитата на гръцкото духовно влияние. От Гърция българите заимствуват своята книжнина, там учат първите български просветители, от Гърция в нашите земи навлизат идеите на буржоазната епоха – национализмът, просвещенските настроения, хуманистичните концепции, идеите за реформиране на обществото, държавата и църквата. През този период въпреки наносите от византийски остатъци и националистическите домогвания на гръцката буржоазия древна Елада, успяла първа да възприеме и преработи идеите и културните постижения на Ренесанса и Просвещението, става могъщ ретранслационен център на идеи и културни продукти, които подхранват и закърмят българското духовно развитие.

Руското културно влияние продължава да бъде случайно и ограничено, както през предните векове. То се изчерпва почти единствено с църковната литература. Чрез нея обаче започва постепенно въздействие върху езика на църковнославянската книжнина, на учебните пособия в килиите, на дамаскините.[46]

Това влияние се усеща ясно и у П. Хилендарски. Отдавна е известно, че главните източници на „История славянобългарска“ са съчиненията на дубровнишкия абат Мавро Орби-

ни[47] и на кардинал Цезар Бароний[48], ползувани от Паисий в руските им преводи.

Освен тези руски преводи Паисий, както сам свидетелствува[49], се ползува от така наречената книга „Кормчая", печатана в Русия през средата на XVII в. След това „Кормчая" книга е била препечатвана няколко пъти по първото (патриарх Никодимово) издание и още през XVII в. се разпространява в редица страни. Така попада и в манастирите на Света гора.[50]

От „Кормчая" книга Паисий заимства важни данни за историята на българската църква. В своята „История" той буквално преразказва[51] следния текст: „Болгари же аще и не под областию бяху царствия греческаго, но обаче от них благочестие беше приемници, и своих митрополит от руки константинопольских патриарх приемаху... Но убо некогда гречестии власти невем по коему образу, или златолюбие и славолюбия, или конечно ради убожество, не туне власти епископства раздаваху, по якоже глаголют неции, истинну корчемствующе и благочестие продающе, сиреч митрополити от Константина града и болгарам и по инем странам посилающе на мзде, не апостолски снабдяще церков, но имение собирающе. Видев же цар болгарский себе неправдумя от них, абие изволися ему яко царю сущу своими епископи патриарха во граде Терново поставите... И потом много митрополити терновским патриархом поставляеми биваху."[52]

Но освен чрез някои частични сведения от руски извори и въздействието върху езика на Паисий чрез преводите на Орбини и Бароний в „История славянобългарска" би могло да се търси и въздействие в идеен план, типично за XVIII в., наблюдавано както в предходниците, така и в последователите на Паисий. Става дума за първите по-определени внушения относно родството между българския и руския народ и за вълненията, предизвикани от силата на руското оръжие. Не случайно Паисий пише, че бог дарил третия си син, Яфет, със „западна и полунощна земя", над която властвуват Цариград, Москов, Беч, Рим и Брандибур,[53] за да продължи малко приповдигнато: „Имал Яфет единаго сина, зволи го Москов. Но неговео племе и род пал и разделил се наш славянски език и звал се Мосохов род и язик. Тоя род и язик пошли на полунощна северна страна де сега Московска земя ѝ по оного

Мосоха предеда своего да се право поселели, нарекли оная река Мскове, а по нея и оно село. После по мало починили го град и поставили тамо престол цр̃ски и породи того нарекли вси москови и до днес."[54]

Разбира се, веднага трябва да се подчертае, че руските влияния върху Паисий са незначителни и второстепенни. Големите идеи на „История славянобългарска" са вдъхновени от тържествуващата буржоазно-либерална мисъл, от богатия идеен арсенал на Ренесанса и Просвещението. Буквално същите явления се наблюдават и у един от най-ярките последователи на Паисий – Софроний Врачански, както и у литераторите от Македония – Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович и др. У последните обаче, както вярно е забелязал Ив. Шишманов, се усеща по-ясно влиянието на руско-славянския език, което се дължи косвено на сръбската школа, в която отрано се чувствува руското влияние.[55]

Под влияние на вече посочените фактори – действията на руската източна политика, засилването на духовно-културния потенциал на Русия и потребностите на започналото Българско възраждане в началото на XIX в. – руско-българските връзки се умножават твърде бързо.

Изключителна роля в това отношение има установяването на търговските контакти с Русия в края на XVIII в. Търговският обмен, проникването на български търговци в Москва, Киев, Нежин, Одеса създават условия за взаимното опознаване на двете страни, за интензивното проникване на руската църковно-славянска книжнина. Проучванията, които бяха направени в библиотеките на някои от българските манастири, показаха, че от това време още са запазени отделни екземпляри от църковнотребни руски книги. Да се намерят такива книги, доставяни преди два века, като се вземат пред вид и превратностите в съдбата на българските манастири, означава, че книжовният обмен е бил действително твърде интензивен. Това потвърждава ранното Априлово свидетелство, че църковните книги са били едно от важните пера на руско-българския търговски обмен от края на XVIII и през първите десетилетия на XIX в.[56]

На второ място през този период се засилват и политическите контакти. През Руско-турската война 1768–1774 г. руската императрица Екатерина II изпраща сред южните славя-

ни свои мисионери, между които и българина на руска служба подполковник Коразин, да разпространят възвание към поробените за общи военни действия срещу Турция. Позивът на Екатерина възбудил надеждите за скорошно освобождение. В същата посока въздействувал и сключеният между Русия и Турция през 1774 г. договор в Кючуккайнарджа, който задължавал Високата порта да покровителствува „християнската вяра и нейните църкви" и позволявал на руския императорски двор да прави постъпки пред Портата в полза на руската църква, която щяла да бъде построена в Цариград.[57] Вследствие на това седмо постановление на договора Русия постепенно си присвоила правото да покровителствува славяните и християните в османската държава. Нейните претенции в тази област имали важно значение и за политическото, и за културното пробуждане на българите.

Надеждите на поробените българи нараснали още повече след Яшкия мир от 1791 г., който осигурил полунезависимостта на Влашко и Молдава под покровителството на руския император[58], а тяхната вяра, че ще се освободят с помощта на Русия, станала вече един реален елемент във формиращото се национално съзнание след войната от 1806–1812 г., резултат на която била потвърдена автономията на Сръбското княжество.

През последната война били установени вече и преки политически контакти между българската общественост и руските официални власти. Както показват някои по-нови изследвания, няколко българи начело със Софроний Врачански влизат в контакт с руски политици, военачалници, дипломати, обсъждат с тях възможностите за съвместно действие срещу Турция, условията и перспективите на едно бъдещо всестранно сближение. Всичко това в най-голяма степен подхранва вярата в Русия, мисълта, че българското освобождение ще се осъществи в резултат на руските действия на Балканите, за да изиграе по-нататък активна роля в културното и духовното сближение между българския и руския народ.[59]

Руско-турските войни от края на XVIII и началото на XIX в. имат и друг един резултат, който още през следващите десетилетия се оказва важен фактор за взаимното опознаване. Става дума за преселването на компактни български ма-

си в южните части на империята през XVIII и първата половина на XIX в.

Първото сведение за преселване на българи в Русия е от 24 април 1752 г., когато сенатът взел решение да въдвори български преселници в Новомиргород на р. Виси в Новоросийския край. Силен прилив на български преселници в Бесарабска губерния започва след 1769 г. и продължава до 1791 г. (в Измаил, Килия, Бендер, Акерман, Кишинев, Рени). В 1773 г. по нареждане на граф Румянцев 400 български семейства от с. Алфатар, Силистренско, били заселени в с. Олшанка, Херсонска губерния. През 1790 г. в същата губерния били заселени 50 семейства, а след Яшкия мир през 1791 г. българи се заселват в Тираспол, Нови Добусари, Григориопол и Одеса.

Най-интензивният, трети период на българската колонизация е в началото на XIX в. – между 1801 и 1812 г., когато българи се заселват в Одеса и в селища близо до нея. Силно се колонизира и Бесарабия. През 1818 г. в Бесарабия има 6532 български семейства, или около 24 хил. души, а в целия Новорусийски край до 32 хил. души.

Изселванията след войните от 1828–1829 г. и след Кримската война довеждат до окончателното оформяне на българските колонии. Към 1868 г. в Южна Русия има 99 колонии с 94 830 души. Освен тях в Одеска област имало около 4500 гърчеещи се българи.[60]

Като оставим настрана отрицателното въздействие на изселничеството за развитието на Българското възраждане, трябва да посочим, че българските колонии стават важно звено в отношенията на българи и руси в началото на българската възрожденска пробуда. Чрез тях се увеличават многократно сведенията за Русия, започват да се изпращат предмети, книги и други материали. Сред българските колонисти израстват хора със сравнително високо образование, които стават живият мост между духовната култура на двете страни.

Не е без значение фактът, че още през първите десетилетия на XIX в. сред българските колонисти започват да се разпространяват образование и книжнина. В резултат на императорския указ на Александър I от 29 декември 1819 г. за уреждането на българските колонии и поради енергичната дейност на генерал Иван Никитич Инзов, назначен за попечител на българските колонисти от Южна Русия, до 1824 г. в

тези колонии били открити 40 църкви и училища. Генерал Инзов се стремял да спечели видни руси за българската кауза, толерирал българското образование, като особено внимание обръщал на българския език и история.[61]

Активизирането на руската политика на Балканите в края на XVIII и началото на XIX в., засилващите се търговски контакти между Русия и българските земи по същото време, първите по-определени политически контакти през 1804, 1806–1812, 1828–1829 г., връзката между българи и руси, осъществявана чрез колониите, предизвикват жив интерес сред руската общественост към съдбата на славянското население от двете страни на Балкана.

Важно значение за нарастването на този интерес имат появата и развитието на славистичната мисъл и проникващите в европейския печат първи по-определени сведения за живота, за бита, за историята и езика на българите. Още в края на XVIII в. (1794 г.) Ив. Раич издава във Виена „История разных славянских народов, най-паче же болгар..." Три години по-късно Хале Енгел обнародва „Geschichte der Bulgarien in Moesien". В 1815 г. Вук Караджич напечатва в своята „Песнарница српска", а през 1822 г. в „Додатак к С. Петербургским сравнителним речницами" образци от български народни песни. Макар и несигурни, сведения за българите в началото на XIX в. се появяват в трудовете на първите слависти – Йосиф Добровски, Павел Шафарик и Копитар.

Руско-турската война от 1818–1829 г., когато руските войски проникват дълбоко в българска територия и много образовани руси успяват да се запознаят отблизо с българския бит и култура, засилва интереса към България, колкото и тя все още да е оставала terra incognita за руската наука. Свидетелство за това са споменатите вече трудове на Ив. Гурянов, Енехолм, В. Тепляков, Ф. П. Фонтон, д-р Зейдлиц, фелдмаршал Дибич, както и многобройните сведения, проникнали в руския печат. Особен интерес предизвикала книгата на Тепляков, която се четяла с жив интерес от руската интелигенция и била доставена лично на императора Николай I.[62]

Така към началото на 30-те години били създадени благоприятни международно-политически и културни условия за засилване на руското културно влияние в България. Преди всичко руската политика по Източния въпрос била оконча-

телно оформена. В една непосредствена перспектива тя импонирала на интересите на поробените от Турция народи, съответствувала на историческите стремления на българското общество. В тази политика българите виждали възможности да намерят сигурен и силен съюзник срещу империята-поробител. Това създавало благоприятен политически климат за общуване и взаимодействие върху политически и военен план и безспорно за едно продължително сътрудничество в културно-духовната област.

Духовното общуване на възраждащата се българска култура с Русия се улеснявало от редица допълнителни, но много важни фактори. Преди всичко тук трябва да се посочат общността на вярата (източноправославно християнство) и близостта на езика. Вярата и езикът, църквата и книжнината станали при новите условия могъщи фактори, които изиграли ролята на ускорители на руско-българското културно сближение. Не бива да се пренебрегва и традицията, идваща от средните векове. Общата духовна и езикова основа на старата българска и руска литература, общата византийска закваса на двете средновековни култури в новите условия се оказали един активен фермент. Към всичко това естествено трябва да се прибави и обстоятелството, което беше вече посочено, че през XVIII–XIX в. Русия набира духовни сили, създава значителен интелектуален и културен потенциал, който сам по себе си въздействувал в духовното съвземане на българите, а, от друга страна, бил впрегнат и като сила, подчинена на официалната руска политика на Изток.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА I

[1] *Ив. Шишманов*, Наченки на руското влияние в българската книжнина. (за Пушкиновия юбилей, 26 май 1899.) Избр. произ., т. II, С., 1965, с. 371.

[2] *С. Жигарев*, Русская политика в восточном вопросе, т. I, с. 209.

[3] Русский архив, т. I, 1878, с. 103–110; също *С. Жигарев*, ц. с., т. I, с. 251–253

[4] За тези проекти вж. Проф. д-р *Хенрих Батовски*, България в международните съглашения (1800–1878), Родина, II, 1939, кн. 1.

5 *Martens*, Recueil de traités et conventions conclus par la Russie, t. IV[1], p. 438.

6 *E. Driault*, Histoire diplomatique de la Grèce, t. I, p. 450–451.

7 *Martens*, o. c., t. IV[1], p. 422.

8 Международни актове и договори, засягащи България, С., 1940, под ред. на Г. Генов, с. 11 и сл.

9 *Ив. Пастухов*, Българите в източния въпрос до Кримската война, БИБ, II, 1929, т. I, с. 214.

10 *Б. Пенев*, История на новата българска литература, т. I, С., 1930, с. 322–326.

11 *Ив. Пастухов*, ц. с., с. 214.

12 Взгляд на Турецкую империю в теперешном ее состоянии, Иванов Гуряновым, М., 1831.

13 *Ив. Гурянов*, „Ура! Слава русским", М., 1831.

14 Записки о городах забалканских, занятых российскими войсками в достопамятную компанию 1829 г. генерального щаба полковника Энегольма, СПб., 1830.

15 Пак там, с. 1–14.

16 Пак там, с. 52.

17 Пак там, с. 55.

18 *В. Тепляков*, Письма из Болгарии, М., 1833. Това са отделни кореспонденции, писани също по време на войната 1828–1829 г., публикувани главно в „Одески вестник". Някои от тях са обнародвани и във френската преса. Пред вид на големия интерес към тези кореспонденции в 1833 г. те са събрани и издадени в отделна книга.

19 *Ф. П. Фонтон*, Хумористични, политически и военни писма на Главната квартира на Дунавската армия в 1828–1829 г., БИБ, г. IV, 1931, т. II и III.

20 Воспоменания доктора Зейдлица от Турецком походе 1829 г., М., 1878.

21 Фелдмаршал граф Дибич Забалканский в его воспоминаниях в 1830 г., М., 1832, с.62.

22 В. Московский телеграф, септември 1829.

23 *Ив. Шишманов*, Наченки..., Избр. произ., т. II, С., 1965; *Б. Пенев*, История на новата българска литература, т. I, С., 1930.

24 *М. Н. Тихомиров*, Исторические связи руского народа с южными славянами с давнейший времен до половины XVII в., Славянский сборник, М., 1947, с. 125–201; *Д. Ангелов*, Руси и българи в историята, С., 1945; *Ив. Снегаров*, Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в., С., 1953; *Б. Ст. Ангелов*, Из историята на руското културно влияние в България XV–XVIII в., ИИБИ, 1956, кн. 6; *Н. С. Державин*, Племенни и културни връзки между българския и руския народ, С., 1945. Напоследък излезе книгата на *Б. Ангелов*, Из историята на рус-

ко-българските литературни връзки, С., 1972, която обобщава неговите изследвания за периода XI–XVIII в.

25 *Б. Ст. Ангелов*, Из историята, с. 311–312.

26 Пак там, с. 309–315.

27 *Б. Ст. Ангелов*, Съвременници на Паисий, II, С., 1964, с. 47–53.

28 Пак там, с. 32 и сл.

29 *Б. Цончев*, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. II, с. 305, 333.

30 *М. Ковачев*, Зограф, Изследвания и документи, ч. I, С., 1942, с. XIX–XXV; *Б. Ангелов*, Из историята, с. 315–317.

31 *А. Муравьев*, Сношения России и Востоком по делам церковным, СПб., 1858, т. I, с. 13.

32 Пак там, с. 182; също *Йор. Иванов*, Български старини в Македония, С., 1931, с. 148.

33 *Б. Ст. Ангелов*, Из историята, с. 317–319.

34 *В. Теплов*, Представители европейских держав в прежнем Константинополе, СПб., 1896, с. 78.

35 Пак там.

36 *Н. С. Державин*, Племенни и културни връзки, с. 82.

37 *Б. Ст. Ангелов*, Из историята, с. 320.

38 *Н. А. Воскресенский*, Законодательные акты Петра I, М., 1945, т. I; също Очерки истории СССР, Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I, М., 1945.

39 Итоги 18-ого века в Россіи, М., 1910.

40 *А. И. Зотов*, Русское искуство в древных времен до начало XX века, М., 1971, с. 168 и сл.

41 *Л. В. Черепнин*, Русская историография до XIX в., М., 1957; *С. Л. Пештич*, Русская историография XVIII века, ч. I, Ленингр. унив., 1961.

42 *А. И. Зотов*, ц. с., с. 189–222.

43 *А. И. Херцен*, Минало и размисъл, т. II, С., 1965.

44 Пак там, с. 110–173.

45 *С. А. Никитин*, Славянские комитеты в России, М., 1960; *Ал. Херцен*, ц. с., т. II.

46 *Т. Теодоров*, Към историята на българския език, ПСп. XXXIII–XXXIV, с. 24 и сл., 511 и сл.; от същия автор, Кой е крив за правописния въпрос, сп. Български преглед, г. I, кн. I, с. 33 и сл. *Ив. Шишманов*, Наченки..., с. 399 и сл.

47 *Мавро Орбини*, Книга историография, Санкт Петербург, 1722.

48 *Цезар Бароний*, Деяния церковная и гражданская, М., 1719.

49 История славеноболгарская – собрана и нареждена Паисием йеромонахом в лето 1762, стъкми за печат по първообраза доц. Йордан Иванов, изд. на БАН, С., 1914, с.26.

50 *Т. Събев*, Преп. Отец Паисий Хилендарски, Год. на Дух. Академия, т. XIV (XV), 1964–1965, ч. II, с. 419–420.

[51] История славеноболгарская, с. 26.
[52] Кормчая книга, ч. I, М., 1787, л. 5б; срв. у *Т. Събев*, ц. с., с. 420.
[53] История славеноболгарская, с. 9.
[54] Пак там, с. 10–11.
[55] *Ив. Шишманов*, Наченки; Избрани произведения, т. I, с. 375- 376.
[56] *В. Априлов*, Денница новоболгарского образования, Одеса, 1841.
[57] Международни актове и договори, засягащи България, ГСУ ЮФ, т. XXXIV, 1, 1938/1939, съставил Г. П. Генов, с. 21.
[58] Пак там, с. 55.
[59] *Ст. Дойнов*, Българското национално революционно движение в началото на XIX в. (дисертация), С., 1971, с. 5 и сл.
[60] *Н. С. Державин*, Болгарскіе колоніи в Россіи, СбНУН, кн. XXIV, 1914, с. 9–12, 17; *М. Г. Попруженко*, Одесса и Болгарское возрождение, Записки Одесского Общ. Ист. и Древ., т. XXX, 1912; от същия автор, Из материалов по истории славянских колонии в России, Одесса, 1909; *Н. Начов*, Българската колония в Одеса, сп. Училищен преглед, 1929, кн. 5; *А. Скальковский*, Первое тридцатилетие истории города Одессы 1773–1828, Одесса, 1830; *И. Мещерюк*, Преселение болгар в Южную Бесарабию 1828–1834, Кишинев, 1965.
[61] *М. Г. Попруженко*, Русия и Българското възраждане, БИБ, г. I, 1929, т. III, с. 133–135.
[62] *М. Г. Попруженко*, Русия и Българското възраждане, с. 135.

Глава втора

БЪЛГАРО-РУСКО КУЛТУРНО СБЛИЖЕНИЕ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

От началото на 30-те години условията за едно динамично българо-руско културно общуване стават по-благоприятни от предните десетилетия. Освен традиционно действуващите дотогава фактори се прибавят и редица нови възможности.

Преди всичко се активизира руската източна политика. В началото на 30-те години вследствие на гръцката революция и Руско-турската война от 1828–1829 г. и като резултат от задълбочаващата се вътрешна криза Турция от една велика световна империя се превръща окончателно във второстепенна държава, силно изостанала и от буржоазния европейски свят, и от увеличаващата своя военна мощ руска държава. В тази обстановка през 1833 г. избухва египетската криза. Местният васал, подкрепен от Англия и Франция, се опитва да се отскубне от властта на Високата порта. Турското правителство прибягва до помощта на руското оръжие, за да преодолее египетския сепаратизъм. Русия от своя страна се възползува от затрудненията на империята и вкарва своя флот в Проливите и продиктува на Високата порта условията на Юнкяр-Искелеския договор, съгласно който Русия си осигурява свобода в Черно море, право да влиза свободно в Проливите.[1] При съотношението на силите между Русия и Турция този договор по същество означава установяване на едностранен протекторат върху Османската империя. Така руската политика получава възможността да се меси във вътрешните работи

на Турция и да влияе по-определено върху съдбата и развитието на народите от Европейския югоизток.

Новите руски привилегии обаче предизвикват ревността на конкурентните сили в Източния въпрос и преди всичко на Франция и Англия. Под натиска на западната дипломация скоро съотношението на силите в Изтока се променя. На 15 юли 1841 г. се подписва Лондонската конвенция, която предвижда да се затворят Проливите. По този начин се отнемат монополните руски права в Турция и практически се установява колективен протекторат над империята.[2]

Така през 40-те години на XIX в. Източният въпрос навлиза в нова фаза. Борбата за влияние и надмощие се изостря. Въпреки затишието по време на революциите в Европа през 40-те години, всяка от великите сили заявява категорично претенциите си върху турското наследство.

При тази обстановка българският въпрос започва да се налага като една от най-важните проблеми в ядрото на взаимоотношенията, установени от великите сили на Изток. За това съдействува и обстоятелството, че от 30-те години насетне се осъществява най-интензивният период на Българското възраждане.

Реформите от 20-те – 30-те години в Османската империя (въвеждането на редовна армия, отмяната на ленната система, Хатишерифа от 1839 г.) и най-вече постепенно налагащият се принцип на икономическия либерализъм разкриват благоприятни възможности за стопанското развитие на българските земи. Бързо започва да набъбва българската промишленост. Настъпва „златното време" на занаятчийското производство. Успоредно със занаятите поради откриването на р. Дунав през 1815 г., поради премахването на държавния монопол върху зърнените храни през 30-те години българските земи се свързват с европейското капиталистическо стопанство. Това дава тласък в развитието на градското производство, на земеделието и довежда до бързо развитие на вътрешната и международната търговия.

Стопанският прогрес постепенно променя социалната структура на българското общество. Укрепва българската буржоазия като самостоятелна стопанска, политическа и културно-национална група. През 30-те години тя изявява свои-

те исторически претенции. Напредва градският живот в българските земи.

Потребностите на буржоазията, на градското население и на пробудените от новите условия селяни пораждат необходимостта от интензивно духовно и културно развитие, от нова, светска просвета, от самостоятелни духовно-национални институции. Така през 30-те години се слага началото на две мощни национални движения с голям обновителен заряд – движението за новобългарска просвета и култура и първите организирани надигания срещу гръцката църковна власт. Заедно с тези движения, които образуват ядрото на Българското възраждане чак до Кримската война, през 30-те години се правят и първите самостоятелни опити за въоръжени действия срещу турската власт. Отначало плахо и неуверено, после спонтанно и дръзко българите изявяват претенциите си на пробудена нация, решена да се еманципира не само в рамките на турската държава, но и да настигне напредналия европейски буржоазен свят.

При това положение от 30-те години насетне интересът към българите се засилва. В дипломатическите преписки вместо традиционното западно определение „християните от гръцко вероизповедание“ или руското „нашите едноверци“ се появява името „българи“. Започва с пълна сила конкуренцията на великите сили за културно-политическо влияние сред българите.[3]

Живо реагира на новите условия Франция, най-дейната по това време западна конкурентка на Русия. През 40-те години интересът към българите във Франция, непознати дотогава като самостоятелна етническа общност, бързо нараства. Този интерес представлява отзвук от събитията, станали в Нишко през 1841 г., когато френското правителство на Гизо изпраща в България своя мисионер Бланки, за да анкетира зверствата на арнаутския башибозук при потушаване на селските въстания. Двете работи на Бланки[4], написани с любов към България, предизвикват живо съчувствие към този новооткрит от французите народ. За това съдействуват и пътеписите на Ами Буе[5], Сиприан Робер[6] и на други пътешественици.

За засилване на влиянието си в България френската политика използува мисията на полското емигрантско прави-

телство в Цариград, открита през 1843 г., под ръководството на енергичния Чайка Чайковски (Садък паша). Чайковски действува в Турция в пряка връзка с френската източна дипломация. Още в началото на 40-те години той установява връзки с българските политически среди и специално с водача на национално-църковното движение Неофит Бозвели, когото свързва със своя шеф Адам Чарториски.[7] По инициатива на Чайковски в училището на лазаристите в Бебек се настаняват първите българи. Чайковски предприема обиколка из българските земи, за да се запознае със състоянието на просветата. След тази обиколка се завръща в Париж. Тук се запознава с Никола Пиколо и неговия вуйчо и излага пред турския посланик Нафи ефенди идеите си за образованието на българите, предлага на Гизо проект за засилване на френското влияние в българската просвета.

Идеите на Чайковски допадат на френските политически среди и те започват да търсят българи, на които да се опрат в своята дейност в България. Така се установява контакти с Ал. Екзарх, познат като водач на Бланки при неговото пътуване в България. По съвет на Бланки през 1843 г. Екзарх съставя мемоар до великите сили, озаглавен „Надпис ради болгаров, представлен на Великата порта и петте велики сили – Галия, Англия, Русия, Прусия и Австрия".[8] След мемоара Екзарх търси контакти с видни личности: Ламартин, министър-председателя Тиер, министъра на външните работи Гизо и др.[9] В тези контакти той успява да запознае френското правителство с проблемите на националната просвета и на църковното движение и да осигури благосклонната позиция на Франция по главните за момента български въпроси.[10]

В резултат на това и главно поради енергичните постъпки на Чайковски френското правителство отделя средства за образованието на българите. На Никола Пиколо било възложено да представи една програма на Гизо, която предвиждала с българското образование да се заемат полските емигранти. Програмата на Чайковски и Пиколо била одобрена и правителството в съгласие с Високата порта възложило тази работа на поляците. Били събрани 30 полски емигранти да се подготвят за мисионерска дейност в България, но създадената за целта школа скоро се разпаднала.[11]

Все във връзка с тези намерения през 40-те години във Франция бил издаден манифест от името на „Централен комитет в Париж" от „философите, християнските свещеници и публицистите от всички партии". В манифеста се заявява: „Тя (Франция) не може да стои настрана, когато се поставя големият въпрос на Ориента, когато несправедливото отмъщение продължава в България, Сърбия, Крит, Сирия." Манифестът приканва да се образуват навсякъде комитети независимо от партийните страсти, „за да съдействуват за религиозното и нравственото освобождение на Изтока".[12]

Засилващият се интерес към България предизвиква и френската намеса в започналото национално църковно движение. В една специална нота до Високата порта от 16 януари 1849 г. френското правителство предлага да се преустрои Източната църква, като на българите се предостави самостоятелна патриаршия. Това се мотивира с необходимостта да се откъснат българите от руското политическо и културно влияние.[13] В същата насока и специално за насаждане на католицизма сред българите работят френските дипломати в Цариград, енергичният ръководител на католическата цариградска мисия пасторът Боре и Чайка Чайковски. За тази цел още през 40-те години Франция и другите западни католически държави създават сравнително широка материална база в България. В Одрин съществувала католическа община с 300 души, католическа църква била открита и в Караагач. В Пловдив имало 7000 павликяни-католици. Точно по това време, в началото на 40-те години, френското правителство издействувало ферман за построяване на други две католически църкви в пловдивските села. В самия гр. Пловдив и в околността италиански свещеници откриват училища, в които били привлечени 600 деца. Чрез един полски емигрант и французите се опитали да създадат свое училище в Пловдив.[14]

Френските усилия били енергично подкрепени от римския папа, който през 1848 г. издава знаменитата си енциклика за Изтока. В единодействие с Франция и папския мисионерски апарат работят и другите католически държави – Австрия и Италия.

През 30-те – 40-те години прави първите си стъпки за културно-политическо влияние в България и Англия. През 1836 г. по инициатива на английското правителство турските влас-

ти изпращат няколко българчета да учат железарство в Англия.[15]

Интересът, макар и на ограничени английски среди към българската просвета през 40-те години е свързан с постъпките на Ал. Екзарх. През 1845 г. той се запознава с просветената английска дама Миграция Лъндън, с която води кореспонденция по българските работи още докато се намира в Париж и я спечелва за каузата на българската просвета. Лъндън пише специална брошура за Екзарх и се старае да събира средства за България. В едно писмо Лъндън го уверява, че „Англия с готовност ще Ви даде своята могъща подкрепа, за да достигне до подобрение и морален подем за трудолюбивите сръчни и миролюбиви българи".[16]

Уверенията на Лъндън привличат Екзарх в Англия, където той успява, както и в Париж, да се добере до високопоставени личности, пред които пледира българската кауза, и да получи препоръчителни писма до английските консули в Белград и Букурещ, както и до посланика в Цариград лорд Стантфорд де Редклиф.[17] Постъпките на Екзарх навярно са останали без особени последици или поне засега резултатите от тях са неизвестни. Но те свидетелствуват безспорно за едно, че през 40-те години Англия не е останала настрана от започналата конкуренция за културно-политическо влияние в България. За това свидетелствуват ясно и други два важни факта – искането на английското правителство да се спрат зверствата по време на селските въстания в Северозападна България и усилията на английската източна дипломация от началото на 50-те години да принуди султана да узакони правото на протестантите за свободно действие в империята, като признае съществуването на протестантски народ в Турция.

Руската политика зорко следяла западните домогвания в българската национална култура и ревниво реагира на тях. От 30-те години насетне започва постоянна и остра конкуренция за културно-политическо влияние в България.

Както вече беше посочено, в тази област Русия, макар и с по-малък духовен потенциал от Запада, се оказа в значително по-благоприятно положение от своите конкуренти. Тя има предимство по отношение на географския фактор, в единството на вярата с поробените балкански страни, в близостта на езика, отлично средство за непосредствено културно въз-

действие, във все по-силно трептящата славянска идея. И освен всички тези предимства генералните насоки на руската политика внушавали доверие у поробените народи, превръщали ги в опора и резерв на руските стремежи, създавали условия за един естествен културно-политически съюз.

Руското културно-политическо влияние в България от 30-те години насетне до Кримската война се осъществява в пет основни насоки:

Първо, в развитието на руската славистична мисъл с оглед по-трайната ориентация към българската тема, към изучаванията на българското минало, език, бит и култура. Така през 30-те – 40-те години се ражда руската българистика, която, както ще се посочи, изиграва огромна роля в сближението на българското културно възраждане с руската духовна култура.

Второ, във всемерното активизиране на българската емиграция в Южна Русия, в нейното въвличане като организирана сила за културно-политически влияния в България, в оформянето на политико-културния съюз между българската емигрантска буржоазия и Русия.

Трето, една от безспорно най-активните насоки на руското културно влияние в България се изразява в помощта, която Русия оказва на българската национална просвета. Тази помощ, както ще се посочи по-нататък, се изразява в подпомагането на българските училища с парични средства, с учебници и пособия, в подготовката на българските учители и свещеници в руските училища и университети, които, ставайки първостроители на българското учебно дело, да положат в неговите основи руския дух, език и книжнина.

Четвърто, руското културно-политическо влияние се проявява и в намесата на източната дипломация на Русия в разгарящата се българо-гръцка църковна разпра през 30-те – 40-те години.

Пето, руското културно влияние се осъществява и чрез проникването и разпространението на руска книжнина и литература в България. Книжовното въздействие има два пътя – единият на официалното, държавно-казионно разпространение на книжнина предимно с църковно-религиозен и учебникарски характер и втория – чрез идейното въздействие на руската литература върху първите български писатели, поети,

учени, историографи, фолклористи, етнографи и т. н. По пътя на идейното културно духовно общуване освен своята оригинална литература Русия пренася големите идеи на буржоазна Европа.

Главната цел на руското културно политическо проникване и влияние в България през 30-те – 50-те години е да се създаде в противовес на господствуващото сред младата българска интелигенция гръцко влияние пруска културно-политическа партия, която в бъдещите превратни ходове на източната драма ще застане на руска страна, ще защити нейното име и нейните интереси.

Много от така набелязаните проблеми са изследвани в руската, българската и друга литература. Именно поради това целта на изложението в тази глава ще бъде да представи обобщено и на широк фон, разбира се, при привличането на нов фактически материал, големите линии на руско-българското културно общуване до Кримската война, изиграло понататък твърде важна роля в процеса на Българското възраждане, в българската културно-национална съдба.

* * *

Основите на руската славистика са поставени в началото на XIX в., когато в 1804 г. в Московския университет е основано"Общество истории и Древностей Российских", а в 1811 г. „Общество любителей Российских словесности". По същото време към проблемите на славянистиката се обръща и Руската академия на науките, която в устава си, приет през 1818 г., посочва необходимостта да се установят връзки със славянските учени и книгохранилища, да се изучават славянските наречия. И за да се задоволят тези нужди на науката, през 30-те години новият устав на императорските руски университети е предвидил да се създадат катедри по славянска история и литература. Много скоро такива катедри се откриват в Москва, Петербург, Харков и Казан.[18]

Така се дава тласък на руската славистика, която много скоро насочва търсенията на руските учени и към българската тема. Още през 20-те години интересът към българското минало и литература намира израз в няколко публикации. През 1824 г. излиза книгата на К. Калайдович „Йоан Екзарх

Болгарский". Две години по-късно във „Вестник Европы" се печата и статията „Исторические справки об Йоане Екзарха Болгарский". От 20-те години се заражда в Русия интересът към делото на Кирил и Методий, към българското средновековно литературно наследство.

Тези първи интереси обаче имат чисто академическо значение. Пръв, който успя да постави българската тема на широка основа, да раздвижи духовете на българската общественост и да засили интереса на русите към България, е безспорно Юрий Иванович Венелин (1802–1893).[19]

В историческата наука отдавна е показано, че най-голямо значение за българското културно възраждане имат трудовете на Ю. Ив. Венелин, а от тях безспорно първо място се пада на „Древные и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критическия изыскания Юрия Венелина".[20] В това първо изследване Венелин разглежда съвременното положение на българите, живота на волжките българи и тяхното настаняване на Дунава под името хуни, древните взаимоотношения между българите и русите. Той убедено и пламенно отхвърля наложената от Тунман и Енгел турско-татарска теория и формулира хипотезата за славянския произход на българите, като правилно посочва, че техният език е едно наречие на славянския език, най-близко до сръбското и малоруското (украинското).

По-нататък Венелин романтически приповдигнато разказва за славното българско минало, за „златовенчания лев на България", туловището на който е „захвърлено в балканските, македонските и румелийските гори".

Венелин е дълбоко развълнуван от съдбата на древния славен-някога славянски народ, населяващ „балканските, македонските и румелийските гори". С тъга той описва неговото невежество, липсата на училища и образовани свещеници, трагичното положение на българската литература в ново време. Затова с огромна радост той посреща първите опити на българите в полето на книжнината, като особено високо цени „Буквар с различни поучения" на д-р П. Берон. „Аз не съм виждал нито едно руско писание, което може да се сравни с достойнствата на тази книжка" – пише Венелин. И той с на-

дежда предрича голямо бъдеще на българския народ, „някога най-благороден сред всичките славянски племена".

Очевидно е, че една такава книга, написана с неподправена обич към българите, в духа на романтическо-легендарното прехласване пред тяхното минало ще предизвика бурен възторг и чувства на благодарност сред правещата първите си неуверени стъпки в полето на културата българска интелигенция. Широко в нашата литература е отразен резонансът на „Древные и нынешние болгаре" сред българското общество. Бурният възторг на Атанас Кипиловски[21], за когото Венелин е „възобновител на българската история", се споделя и от В. Априлов, който, както и самият Кипиловски, през 1831 г. бил поразен от смелостта, с която този мъж излиза срещу ареопага на учените и съзира „у него този гений, който може да ги изведе от неизвестността, да ги опознае с техните братя – русите, и да ги постави наравно с просветените народи"[22]. В дух на благоговейна благодарност е написана и одата в чест на Венелин от Г. Пешанов, която Априлов изпраща на Венелин още през същата 1837 г.[23]

Венелиновото съчинение развълнува и гръцкия възпитаник Ив. Селимински, който смята, че от този труд „целият народ се събуди от дълбоката петвековна летаргия"[24]. Неофит Рилски изразява своето възхищение, наричайки Венелин, „славный и високоученый муж в Москва"[25].

След обнародването на първия си труд Венелин се заема с още по-голяма страст да работи върху българската история, език и книжнина. Въпреки трудните условия той успява да издаде през 1835 г. „Песни на задунавските славяни". Същата година съставя българска граматика. В 1838 г. пише „Зараждане на българската литература". Това съчинение има голяма заслуга за популяризиране на ранните опити на новата българска книжнина.

Българите са не само във възторг от неговото дело, но те се заемат да му помогнат, когато през 30-те години той изпада в тежка материална и морална криза.

Най-продължителни контакти с Венелин поддържат българите от Одеса и специално В. Априлов. Според една недоказана версия Априлов и Венелин се срещат лично през 1836 г.[26]

През 1836 г. Априлов и Н. Ст. Палаузов съобщават на Венелин за най-големия успех на своя живот – откриването

на Габровското училище, и го молят да завърши по-скоро подготвяната от него история на българите.[27] През следващата, 1837 г. Априлов отново го подканя за това, като му съобщава, че Атанас Кипиловски е компилирал една всеобща история по Кондаков, Раич и по том първи на Венелиновите критически изследвания и чака историята на българите, за да застъпи тезата за техния славянски произход.[28] В писмо до Неофит Рилски от 1837 г. Априлов съобщава, че Венелин му е изпратил първия том от българските си изследвания и една книга „О харатерь пьсень славянъ задунайскихъ". „Ние – продължава Априлов – се надяваме, че той със своите трудове и съчинения ще запознае нашия народ, с русите. Следователно всеки искрен българин има длъжност да му съдействува по всеки начин."[29]

Усилията на Априлов и на другите българи от Одеса да подпомогнат делото на Венелин укрепили започнатата дружба. Венелин се сближил с българите от Одеса, обсъждал с тях своите планове, търсел тяхното съдействие. През 1837 г. той съобщава на Априлов за пребиваването си в България (Добруджа) през 1830–1831 г. все с оглед на главната си задача – да запознае руската общественост с българите. Тук той събира статистически, етнографски, фолклорни и други материали, записва над 500 песни, но срещал големи затруднения, тъй като местното население проявило недоверие към неговата научна мисия. Именно поради това Венелин моли Априлов да му съдействува в тази насока.[30]

Няколко дни по-късно, на 9 октомври 1837 г., Венелин отново пише на Априлов и му съобщава, че е прочел изпратената му граматика на българския език от Н. Рилски. Оплаква се, че работата му е силно затруднена поради липса на средства. По същата причина е спрял печатането на том втори от критическите изследвания върху българската история. Моли да се съберат средства от богатите българи, за да завърши работата си.[31]

Априлов живо откликва на Венелиновата молба за събиране на материали и средства и незабавно се обръща към Н. Рилски, Р. Попович и Ем. Васкидович, като настоява да търсят ръкописи, писмени паметници и песни за работата на Венелин. Помолил и Кипиловски да потърси подобни материали из парижките библиотеки и архиви, а Неофит да отиде

за същата цел в Преслав.[32] Когато го уведомява за предприетите издирвания на български писмени паметници, Априлов споделя с Венелин намеренията си да открие в Габрово българска печатница и да предприеме широка дейност, за да отклони богатите българи и интелигенцията от гръкоманството.[33]

Тези плодотворни и за двете страни връзки били прекъснати обаче поради ранната смърт на Венелин през 1839 г. Но Априлов и неговите сподвижници не изоставили толкова необходимото за Българското възраждане Венелиново дело. По тяхна инициатива били преведени и издадени посмъртно някои от неговите трудове. Одесчани установили контакти с близкия Венелинов родственик Молнар, който по тяхно настояване се заел да подготви втория том на Венелиновите изследвания. Все за същата цел бил потърсен и московският професор-славист М. П. Погодин. В резултат на настоянията на одеските българи вторият том на Венелиновите изследвания бил завършен под редакцията на М. П. Погодин през 1841 г. Одеските българи станали и инициатори за изграждане на паметник на Венелин.[34]

Както беше вече посочено, заслугите на Венелин за Българското възраждане, за руско-българските културни и литературни връзки през 30-те – 40-те години на XIX в. са широко изтъкнати в литературата – наша и чужда. Всички автори са единодушни, че Венелиновото творчество има огромно значение за българското културно и литературно развитие. И това е безспорно. Но тук трябва да се посочи, че у много изследвачи от старо и ново време се усеща непосредствения патос, с който съвременниците на Венелин са приели неговите трудове. Ако потърсим по-спокойно и точно мястото на Венелин в българското културно-национално възраждане, без да се омаловажават неговите приноси, очевидно не бихме могли да се съгласим с мненията, които представят Венелин като първотворец на Българското възраждане или като „първия апостол на същинското възраждане, и то в началната негова епоха“[35].

В какво реално се състоят действителните заслуги на Ю. Венелин?

Той създаде героико-романтични теории и възгледи за българската история в години на начеващ духовен подем на българите, които силно поласкаха самолюбието и националната

гордост на българската интелигенция и я окуражиха в търсенията на една нова просвета и култура. В този смисъл Венелин подхрани формиращото се българско национално съзнание с нови идеи и аргументи и съдействува за оформянето на българската национална общност.

Венелиновите съчинения послужиха като един от първотласъците за развитието на новобългарската литература, историография и фолклористика. С тях се закърмиха първите български книжовници.

Венелиновото дело спои връзката на българското духовно възраждане с Русия и останалия славянски свят. Самото то, вдъхновено от развитието на славистичната мисъл, внесе романтическите историко-славистични тенденции в българската възрожденска литература.

Венелин има изключителни заслуги за популяризирането на българското минало и настояще в света и в Русия, за засилване на политическите и културни интереси към България. В такъв смисъл върху един чисто научен и публицистичен план той може да бъде смятан като един от инициаторите за създаването на българистиката като дял от славистичната наука, а върху един политически план той съдействува да се ускори процесът на българската културна интеграция в тогавашния славянски и европейски свят.

Общуването на българите с Венелин през 30-те години на XIX в. ги свързва с неговия учител и покровител М. П. Погодин, един от асоветe на руското либерално славянофилство.[36]

Заслугата на М. П. Погодин се състои преди всичко в това, че още през 20-те години той се заема с българската тема, изучава и популяризира историята на старата българска литература. През 1825 г. Погодин превежда на руски език труда на Добровски за славянските първоучители.[37] През 1833 г., след като вече беше превел и Institutiones, Погодин издава още един труд на Добровски със значение за българската книжнина – неговата „Църковнославянска граматика".[38] Наред с тези преводи твърде отрано Погодин се запознава с българския въпрос, широко популяризира усилията на българите за еманципация, застъпва се за българските интереси, особено по време на Кримската война.[39]

М. Погодин оказва голяма морална и материална помощ на първите българисти и преди всичко на Ю. Венелин. Вене-

лин успява в своите трудни начинания главно поради застъпничеството и средствата, които е получавал от Погодин. Под негово ръководство извършва своите плодотворни изследвания върху старата българска литература и О. М. Бодянски[40], както и редица още други учени.

Наред с това Погодин твърде рано се застъпва и по официален ред за българската кауза. През 1839 г., след като предприема една обиколка сред западните славяни, той представя доклад на министъра на просветата граф С. С. Уваров, в който пише: „На първо място между всички, които имат нужда от помощ и на които е твърде лесно да бъде дадена тя, които, прибавям, имат даже и свещено право да получат от нас такава, са турските българи... Българите пъшкат под двойно иго – турско и гръцко. Горчива е съдбата на този силен и образован по-рано народ."

Във връзка с намеренията си да постави българския въпрос пред официалните органи Погодин предлага да се уреди специално училище за български младежи в Одеса, да се разшири достъпът на българи до руските училища, постоянно пише писма и се застъпва за българските интереси.[41]

Тази негова дейност му създава популярност сред българите и му позволява да установи широки контакти както с емигрантските среди в Русия, така и с просветени хора от самата България. Той поддържа контакти с В. Априлов. Чрез него Априлов получава от В. Ханка книги на чешки език, а Ханка иска да получи български превод на Новия завет.[42]

Погодин кореспондира и със Захари Княжески. В своите усилия да набави руски книги за българските училища и да издейства стипендии за българите в Русия Княжески търси съдействието на Погодин.[43] Към Погодин се обръща и С. Филаретов. Той го търси като съюзник срещу злоупотребите на гръцкия владика в Пловдив и иска да съдейства на одеските българи да се явят лично при Николай I и да изложат българските искания в навечерието на Кримската война,[44] уведомява го за готовността на българите да воюват заедно с руските войски срещу Турция.[45] Към Погодин се обръща и московският меценат Ив. Денков (Денкоглу)[46]. Както ще се посочи по-нататък, след Кримската война отношенията на българите с Погодин вследствие неговата ярка пробългарска позиция по време на войната стават още по-интензивни и плодотворни.

Твърде продължителни и плодотворни са отношенията между българската интелигенция и В. И. Григорович[47], друг виден руски славист.

Интересите на В. Григорович към България се засилват през 40-те години, когато предприема своята обиколка из Тракия, Македония и Северна България. На път за България през 1844 г. Григорович престоява известно време в Одеса, където се запознава с почти цялата българска колония. В неговия пътепис[48] и особено в дневника му[49] са отбелязани интересни сведения за физическия и духовния облик на одеските българи. Григорович общува тук с Априлов, Н. Ст. Палаузов, Сп. Палаузов, Елена Мутева, запознава се с колонията от учащи се българи – Н. Геров, Н. С. Касапски, З. Княжески, Д. Чинтулов, Никифор Попов, Н. Михайловски, К. Мумчатов и В. Джелялски (д-р В. Берон) – и ни оставя твърде интересни наблюдения. Въпреки откритата неприязън, с която Григорович се отнася към новите си одески познати, срещите с тях очевидно са били твърде полезни за предстоящото му пътуване.

От Одеса през Цариград Григорович пътува за Солун, Св. гора и Македония, спира се в Охрид, Тракия, Рилския манастир, прекосява Северна България и през Гюргево и Букурещ се отправя за Пеща и Виена. В своята обиколка той посещава много градове и села, училища, църкви и манастири, събира сведения за българската култура и ни оставя изключително интересни данни за демографския и етническия облик на отделните български провинции, за гръцкото и българското образование, за националния дух на българите, за техните взаимоотношения с другите народи, за центровете на българското културно възраждане. Тъй като, както бележи Ив. Шишманов, „пътешествието на Григоровича съвпада именно с крупния подем и обрат, който се усеща в целия умствен и нравствен живот на българина“[50], то оказва благотворно въздействие върху усилията на българското общество към просвета и култура. Преди всичко Григорович застава на страната на българите в борбата им срещу гърцизма и ги поощрява към самостоятелна национална просвета. Той подбужда българските учители и свещеници да изучават родния си език, да събират народни песни, приказки и документи за миналото на България.

В Охрид и Струга Григорович бил силно трогнат, че намерил тук изконно българско население, срещнал тук Д. Ми-

ладинов, посъветвал го да напише граматика на говоримия днес български език, да събира народни творения.[51] За въздействието на съветите на Григорович към българската интелигенция свидетелствува самият Миладинов. „О, какво време, по-сгодно от всякога за съкрушаване на желязните обръчи на засилващото се невежество – възкликва той. – Всесийната северна звезда, предопределена от бога, не е ли видима, за да опътва еднородците, както някога огненият стълб на Мойсея."[52]

Разглеждайки дейността и творчеството на В. Григорович, Ив. Шишманов резюмира неговите заслуги по следния начин: 1) събира много ценни исторически ръкописи и ги запазва от унищожение; 2) прави първото научно изследване на новобългарския език, тъй като Венелиновата граматика поради малкото материал, с който е разполагал, се отличава с наивност и безкритичност[53] и 3) пръв открива българска Македония на славянския учен свят и до голяма степен на самите българи.[54]

Към казаното от Шишманов с оглед целите на настоящото проучване би трябвало да се добавят още редица приноси на В. Григорович в българо-руското културно общуване през първата половина на XIX в. Тук преди всичко изпъква подтикът и надеждата, които Григорович вдъхва на българската интелигенция да се заеме с развитието на националната просвета и книжнина. Важно значение има и това, че Григорович запознава руската културна общественост с българите и улеснява започналите културно-духовни контакти между Русия и българското общество. В резултат на дейността на Григорович Казанският университет се превръща в един от големите славистични центрове на Русия с определено предпочитание към българската проблематика.

Друг виден руски учен-славист, пряко свързан с България и българите, е акад. Измаил Иванович Срезневски.[55] Неговите контакти с българите датират от началото на 40-те години, когато той започва да чете курс лекции в Харковския университет по история на славяните и славянския език. В своята встъпителна лекция той обръща внимание на българския език, определяйки го като едно от славянските наречия.[56] Интересът на Срезневски към българския език кара одеската колония да го търси и установи контакти с него още в нача-

лото на 40-те години. Инициативата в това отношение принадлежи на В. Априлов.[57] В едно писмо до Срезневски през 1845 г. Априлов му благодари за старанията да се запознае със забравеното българско племе и му съобщава, че не може да издаде български песни, защото е болен. Априлов му изпраща подробни сведения за катедрите по славянска филология в С. Петербург, Москва, Казан, уведомява го за намеренията да се открият такива катедри в Киев и Харков.[58] Скоро отношенията ще да са станали твърде интимни, тъй като през следващата година Априлов, по природа затворен и мълчалив човек, споделя с професора свои лични тайни и огорчения, разказва му за преследванията, на които е подхвърлен от страна на гърците, за омразата, която проявяват към него редица учени поради схващанията, които застъпва, оплаква се от неблагодарността на своите възпитаници.[59]

Връзките, които Срезневски поддържа с одеската колония, засилват у него интереса към българския език с оглед главното му занимание – историческото развитие на славянските езици. В свой доклад до Второто отделение на С.-петербургския университет от 1849 г. Срезневски излага своите наблюдения по развитието на българския език и литература. Като констатира, че не е издадена нито една сносна граматика на българския език, че няма дори и най-кратък речник, че българските книжовници не проявяват интерес към развитието на езика си, а го смесват с църковнославянския и руския, Срезневски съобщава, че се е заел с изучаването на българския език, като трупа запас от думи, пословици, песни и друг материал, и в скоро време ще представи ръкопис за български речник с граматически увод.[60] Плод на тези интереси на Срезневски са неговите работи „Болгарская грамота XIII-го вька“[61], „Повесть о Цареградъ“[62] и рецензията му върху една работа на Вл. Ламански[63]. Наред с тези свои проучвания Срезневски издирва, обнародва и популяризира голям брой български, сръбски и словенски песни и пословици.[64]

При своята работа с българския език Срезневски попада на българския студент в С.-петербургския университет К. Димитриев и започва да ръководи неговите занимания. Под ръководството на Срезневски Димитриев успява да преведе на български известния Краледворски ръкопис. Към превода бил приложен речник на използуваните български думи. Срезнев-

ски предлага на университета да издаде под негова редакция приготвения превод.[65] Плод на съвместната работа на професора и студента е една специална публикация на Срезневски от 1852 г.[66] А подкрепата и насърченията, които Димитриев получава от своя професор, му дават възможност да завърши образованието си със званието „кандидат на С.-петербургския университет".

Един от руските учени-историци, който поддържа продължителни контакти с българската емиграция и преди всичко с българите в Одеса, е Н. В. Савелиев-Ростиславич[67]. Връзките с него одеските българи установяват след смъртта на Ю. Венелин, когато те потърсват друг историк, за да продължи Венелиновото дело. През 1845 г. 25 българи от Одеса, между които личат имената на В. Априлов, Н. Ст. Палаузов, Д. Кокаланов, Н. М. Тошков, Ст. Тошкович, се обърнали с прочувствено писмо към Савелиев, молейки го да продължи делото на Венелин: „Виждайки във Вас достоен последовател на незабравимия Венелин, българите, почели с паметник гроба на този славен учен, Ви молят най-покорно да отделите част от Вашето време за написването на една пълна българска история и да приемете титлата историограф на българския народ."[68]

Савелиев се сближава с одеския кръг и по-сетне, макар и да не е можал да изпълни тяхната молба, станал първият биограф на Априлов.[69] Наред с това Савелиев е оставил и два незначителни труда по средновековната българска история.[70]

През първата половина на XIX в. върху българската и общославянската тема работели още много руски историци, езиковеди и етнографи. Безспорно значение за българското културно развитие и за руско-българското сближение имали трудовете върху славянския език на големия руски учен Ал. Христофорович Востоков (1781–1864)[71]. Тук трябва да се отбележат имената на Н. В. Берг (1824–1884), един от любителите и събирачите на българската старина, работите на когото са рецензирани от Н. Чернишевски[72], на П. Безсонов, който посвещава два от своите трудове на България: „Някои черти от пътуването на Ю. Венелин в България"[73] и „Български песни"[74]. Твърде положителни още по това време са занимания на младия О. М. Бодянски, който под ръководството на М. П. Погодин открива за науката важни писмени памет-

ници от старата българска книжнина – две евангелия от XVI в., писани на български и преведени на украински. Върху едното от тях – Остромировското, буквално е написано: „Выложено из языка блъгарского на ново Рускоую."[75] Въз основа на това свое откритие Бодянски заявява, че въпросът на какъв език е преведено светото писание на Кирил и Методий е окончателно решен. „България – продължава той – е люлка на нашия църковен език, оттам ние получихме своите богослужебни книги, копирахме ги, подновихме ги и ги преработихме на своя език."[76] Освен всичко това заслугите на Бодянски се състоят в неговите усилия да превежда първосъздателите на славистиката с оглед интересите си към България, във връзките, които поддържа с Венелин, Априлов и други одески българи, в усилията му да направи мост между славистичната наука и пробуждащия се български свят. Специално трябва да се отбележат и продължителните изследвания на Бодянски върху делото на Кирил и Методий.[77] Твърде интересни са и неговите проучвания за работата на Йоан Екзарх върху богословието на Йоан Дамаскин[78] и върху „Шестоднев".[79]

В преки отношения с българската емиграция през 40-те – 50-те години се намира и професорът от Одеския лицей М. А. Соловьов. През 1842 г. Априлов му пише дълго писмо, пълно с благодарности за публикациите на професора във в. „Московитян".[80] По-късно Априлов търси съдействието му за настаняване на млади българи на учение в руски учебни заведения.[81] Българите поддържат контакти и с Н. Н. Мурзакевич, който улеснява техните връзки с другите руски и западни слависти[82], а по-късно играе известна роля и при създаването на Одеското настоятелство. Важно значение за българската просвета има описанието, което Мурзакевич публикува през 1838 г. за българската просвета.

Освен споменатите учени-слависти през първата половина на XIX в. работят голяма група езиковеди, които в своите проучвания се занимават с българския език. Това са А. Д. Чертков, който изследва превода на Манасиевата хроника на славянски език, М. Оболенски, който проучва превода на хрониката на Георги Арматол, Л. Билярски, който проследява съдбата на църковнославянския език и разкрива връзката на формиращия се новобългарски език с древнославянската писменост. Все в тази област работят Ф. И. Буслаев, К. Зеленич-

ки, А. В. Горних, епископ Филарет и др. Друга група учени посвещават усилията си на проучвания върху бита, историята и етнографията на българските колонии в Русия. Между тях специално трябва да се споменат имената на Н. И. Надеждин, П. Здраци, А. Левицки и А. Скалковски.[83]

Контактите на българите с руските учени-слависти – историци, езиковеди, етнографи и фолклористи, през 30-те – 40-те години на XIX в. имали важно значение за българското културно възраждане. Тези връзки разширявали културния и духовния хоризонт на младата българска интелигенция, въоръжавали я с аргументи в борбата ѝ срещу чуждите асимилаторски домогвания и преди всичко срещу гърцизма, окуражавали я в нейните търсения да създаде новобългарска литература и култура, да укрепи своето национално самочувствие. В такъв смисъл руско-българските научни връзки през 30-те – 40-те години послужили като допълнителен външен тласък на българската духовна пробуда. От друга страна, тези контакти подтиквали руската славистична мисъл към българската тема, популяризирали сред руската, славянската и европейската общественост усилията на България да възроди своите културно-исторически ценности, печелели приятели за българската кауза, интернационализирали българския въпрос и утвърждавали идеята за културното и духовното общуване на славянските народи.

Към всичко това трябва да се прибави и тази заслуга на руската славистична мисъл, че тя популяризира в България идеите на първосъздателите на славистиката, на И. Добровски, Шафарик, Юнгман, Ханка, Копитар и редица сръбски, полски и други слависти.

По понятни причини до 30-те години на XIX в. идеите на славистиката с техния исторически романтизъм, любов към старината, с техните призиви за общославянска солидарност остават неизвестни за българската интелигенция. В същото време и най-добрите представители на славистичната мисъл имат твърде ограничени и смътни представи за България и българите. До 1822 г. И. Добровски е приемал българския език като едно от сръбските наречия.[84]

В България трудовете на славистите стават известни едва през 30-те години или в руски преводи, или чрез руската литература. Както вече беше споменато, първото съчинение

на И. Добровски „Кирил и Методий“ е преведено през 1825 г. През 1833–1834 г. излиза в два тома и преводът на „Institutiones linguae slavica dialecti veteris“, издадено от Добровски във Виена през 1822 г. През двайсетте години в Русия са издадени две славянски граматики, компилации по Добровски – първата на И. С. Пенински (1825) и втората на Д. Тирол (1827).

От Русия тези трудове са проникнали постепенно в България. Още през 1833 г. Априлов изпраща няколко славянски граматики в Габрово. През 1843 г. в Габровското училище са изпратени и „Славянски древности“ на Шафарик.[85] Трудовете на славистите, главно граматики, се срещат в библиотеките на Н. Рилски и Н. Геров. През 30-те години в България прониква и книгата на Добровски „Кирил и Методий – славянски апостоли“. От неговите трудове, както и от тези на Копитар, Шафарик, Ханка се учат първите български книжовници Априлов, Н. Рилски, Богоров, К. Фотинов, Н. Геров и др.[86] Както още на времето са забелязали някои учени, славистичната мисъл оказва чувствително влияние върху развитието на новобългарската литература, закърмяйки я с идеите на историческия романтизъм и общославянската солидарност.

* * *

Една от най-важните и интензивни области на българо-руските културни връзки и общувания от 30-те години до Кримската война представлява дейността на българската емиграция в Южна Русия и специално дейността на одеския кръг, начело на който стоят В. Априлов и Н. Ст. Палаузов.

Тази дейност е широко проучена в литературата.[87] Установено е, че до 30-те години на XIX в. одеските българи почти не се вълнували от проблемите на българското общество. Някои от тях, като Априлов, Маразли и др., поради историческите условия, в които се ражда и утвърждава българската буржоазия, били даже погърчени.[88]

Но от началото на 30-те години у тях затрептяват първите искри на едно пробуждащо се българско национално съзнание. То се дължало преди всичко на задълбочаващите се в България възрожденски процеси, които предлагали на емигрантската буржоазия широко поле за стопанска, културна, обществена и политическа изява, на започналите реформи в

Османската империя, които Априлов смята за начало на Българското възраждане.[89] Към тези причини безспорно трябва да се отнесат засилващият се интерес на Русия към Българското възраждане, развитието на руската литературно-историческа мисъл за България, които подбудили българите от Русия към действие.

Под влияние на посочените причини и фактори в началото на 30-те години се проявяват първите белези на една политико-обществена дейност сред одеската емиграция, насочена в културната и просветната област. Насоките на тази дейност се предопределяли преди всичко от нуждите и степента на развитието на възрожденските процеси в България, които през 30-те години са ориентирани главно в културната област. От друга страна, насоките на тази дейност обективно произтичали от положението на одеските емигранти – предимно едри или средни търговци, почетни граждани и членове на одеските търговски гилдии. В условията на николаевска Русия, в годините на легитимистични настроения и реакция, когато руският царизъм все още не беше усвоил напълно доктрината за използуване на движенията на южните славяни като резерв на своята политика, макар и да беше достигнал до нея, за одеската емиграция други насоки на действие обективно не са били възможни.

Първата крупна обществена проява на одеската колония, която през 30-те години се намира под доминиращото влияние на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов, е свързана с откриването на Габровското училище.

В случая нас тази дейност не ни интересува. Трябва да проследим обаче онази част от проявите на одеските българи, които целят сближение с Русия. И тук веднага става ясно, че главната задача на одесчани е да запознаят Русия с българския въпрос, за да я направят съпричастна в робската съдба и културното възраждане на българите. На тази цел е подчинена преди всичко книжовната дейност на одеския кръг. Първенството в тази област принадлежи на В. Априлов. Неговите книжовни занимания започват през 1841 г., когато издава в Одеса брошурата „Болгарские книжники или какому славянскому племени принадлежит Кирилловская азбука?“ Тя е една полемична статия, отговор на сръбския литератор Т. Тирол, който през същата година в „Одески вестник“

развил тезата, че сърбите първи приели християнството, а Кирил, подготвен в един сръбски манастир, създал за тях славянската азбука. Тази именно „сръбска", или Кирилска азбука била заимствувана по-късно и от русите.[90] В отговор на Тирол Априлов обосновал тезата си, че Кирил и Методий са натурални българи, че Светото писание е преведено най-напред на български език, а след това е било разпространено сред другите славяни.[91]

Безспорно е, че бисерът в книжовното дело на В. Априлов е неговата „Денница новобългарского образования", издадена пак през 1841 г. в Одеса. Главната цел на „Денница" е да проследи развитието на новобългарското образование и „да запознае русите с това от славянските племена, което още в древността е било с тях в близко родство и което сега, общо казано, им е малко известно". Априлов изтъква, че обединени от общата вяра и кръв, „самите българи по естествените си чувства са били склонни да простират ръка към своите братя славяни"[92].

Разкривайки стремежа на българите да търсят просвета в чужбина, Априлов напомня, че те „за обетована земя всякога са считали еднокръвна Русия (Москва), имаща едно и също с тях богослужение"[93]. И по-нататък Априлов последователно обосновава своята основна политико-културна линия – да сближи българите с руската култура, с руския език и книжнина, да освободи българската интелигенция от духовната опека на гърцизма.

Неизменно същата линия следва Априлов и в останалите си трудове: „Дополнения к книгъ Деннице новоболгарского образования", издадена в С. Петербург през следващата 1842 г., „Болгарские грамоты" (Одеса, 1845 г.), „Мисли за сегашното българско учение" (Одеса, 1847 г.).

Във връзка със своята книжовна дейност Априлов установява контакт с най-висшите кръгове на руската държава. С писмо от 30 януари 1842 г. до министъра на народното просвещение С. С. Уваров той изпраща по един екземпляр от своята „Денница" на престолонаследника и на „монарха на най-просторната и най-славна в света славянска империя", тъй като смята, че на руския император „трябва да бъде известен всеки нов стремеж на славянските племена към образование". Априлов използува този случай да помоли руските

държавни органи да подпомогнат българското духовно възраждане.[94] През 1845 г. все със същата цел Априлов решава да посвети своя труд „Болгарские грамоты" на министъра на просветата граф С. С. Уваров.[95] На 13 юли с. г. Уваров отговорил, че приема „този полезен труд да бъде посветен нему"[96].

Наред с Априлов с книжовна дейност до Кримската война, и то подчинена на общата цел на одеския кръг, се занимават Н. Хр. Палаузов, Д. С. Мутев, Сп. Н. Палаузов. Особено значение за българската култура и за българо-руското културно общуване имат трудовете на последния – „Век болгарского царя Симеона"[97] и „Синодика на цар Бориса"[98]. Издадени най-напред в Русия, те имат важно значение за запознаване на руската общественост с историческото минало на българското общество. Палаузовите исторически проучвания, направени на високо за времето си професионално равнище, съобразено със стандартите на немската и руската историография, се приемат с уважение и от учената общественост на Русия.

С книжовна дейност с оглед руско-българското сближаване до войната, макар и между другото, се занимава и Н. Хр. Плаузов. През 1851 г. той издава в Одеса една компилация, озаглавена „Жизнеописание на Ю. И. Венелин", в която освен възхвала към делото на Венелин, „извел българската история из тъмнината", се съдържат интересни данни за живота на българската одеска колония.

Безспорно най-важната заслуга на одеската колония през 30-те – 40-те години на XIX в. се изразява в нейната последователна подкрепа на българското културно възраждане с оглед неговата ориентация към руската култура. След откриването на Габровското училище одесчани се заемат да привлекат на учение в Русия български младежи, които да станат живият мост между Русия и движението за новобългарска просвета, изпращат в България руски книги и учебници, организират движение за събиране на исторически и фолклорни старини с оглед работата на руските слависти.

Нека маркираме по-важните факти от дейността на одеския кръг и в тези области.

След откриването на Габровското училище дейността на одесчани и главно на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов вътре в България се съсредоточила в борбата срещу гърцизма, в една

упорита и продължителна работа за ликвидиране на гръцкото влияние и за заменянето му с руска литература, с подготвени в Русия учители и свещеници, за избистряне на националния характер на започналото културно развитие.

В името на тези големи цели Априлов и Палаузов почват системна атака срещу гръкоманията. В едно писмо до Н. Рилски от април 1838 г. те показват противоположността на интересите на българската култура и гръцкото влияние, настояват за духовно сближение с Русия. „Безумие крайно е това обстоятелство – пишат те – българите да пренебрегват изучаването на оня език, на който толкова души славословят всекидневно всемогъщаго бога. Клет разум, колко е необработен!“[99]

Малко по-късно Априлов и Н. Ст. Палаузов настояват пред Неофит да направи всичко възможно, щото преподаването в българските училища да се извършва на говорим „народен език“. Те одобряват превода на географията на Каменицки и искат от Неофит да уреди чрез пловдивските чорбаджии въпроса с Патриаршията за превода на Новия завет, направен на новобългарски език от Библейското дружество, да разпространява превода на Езоповите басни и т. н.[100]

Априлов и Палаузов остро въстават срещу един от водачите на елинистическата партия сред българската интелигенция Р. Попович. През 1839 г. те се обявяват против предговора на неговата „Христоития“, където е застъпено мнението, че образованието и културата могат да се разпространяват само на гръцки език. Позовавайки се на примера на другите европейски народи, те настояват българите да учат найнапред своя език, а после да се занимават с чужди езици. На края на писмото Априлов и Палаузов приканват Попович да застане на национални позиции в образователната политика.[101] Същите мисли Априлов и Палаузов развиват и в писмото си до пловдивския чорбаджия Вълко Т. Чалъков. Те наричат гръкоманите „малодушни и непроницателни съотечественици“. „Три милиона славянски народ иска да се крие зад десетки гърци“, пишат те и настояват пред чорбаджията да открива български училища в Пловдивско, да въведе българска литургия в черквите.[102]

Виждайки, че истинските крепители на гърцизма сред българския народ са гръцките архиереи и някои влиятелни чор-

баджии, още в началото на 40-те години, когато широко се подема движението за църковно-духовна самостоятелност, Априлов апелира за борба срещу гръцкото духовенство и срещу чорбаджиите гръкомани. „Онези българи – пише той до Габровската община, – дето своята полза предпочитат пред общата полза, дето се подкупват от користолюбието да утесняват братята си, тези българи са изчадие дяволово, юдово коляно, те имат вечно проклятие от рода си."[103]

Стигнал до идеята за отхвърляне на гръцката духовна власт и за ликвидиране на гръцкото духовно влияние, Априлов продължава да кореспондира в началото на 40-те години с почти всички известни български учители и книжовници и да ги увещава да се заемат с българската просвета, за която „българите имат най-сгодното време да сторят това нещо. Те имат братята си руси. От братята руси те могат да получат всякаква помощ за просвещението си, никога обаче от гърците или от други някои народи."[104]

В борбата за нова ориентация на българската просвета на роден език, свързана със славянската култура на Русия, Априлов отделя важно място на българските общини и на училищните настоятелства. Той препоръчва на общините да вземат в свои ръце образователното дело, като отрекат властта на владиците над българското просвещение.[105]

Дейността на одеския кръг и преди всичко на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов срещу гръкоманството за проруска ориентация на българската просвета и въобще на Българското възраждане имала за цел постепенно да оформи сред българското общество една проруска партия, да отдели из средата на българските просветители и книжовници първите привърженици на Русия. Но политическата програма на одеския кръг, макар и прилагана изключително само в областта на просветата, срещнала съпротивата на първите български възрожденци начело с Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Р. Попович и др. Както сам обяснява Н. Рилски, връзките с Априлов били скоро преустановени, а кореспонденцията с него унищожена „страха ради юдейского"[106].

Безспорно е, че връзките с Одеса не са били прекъснати само от страх, въпреки че и опасенията от турската полиция и гръцките шпиони са имали някакво значение. Първите български възрожденци не са споделяли възгледите на одеския

кръг за едностранно обвързване с Русия по чисто принципни съображения. На тази основа се е разгоряла дискусията за българския правопис, в която Априлов защитава народните говори, а Н. Рилски – църковнославянския език, приеман от него като старобългарски. На тази основа са дискусиите между одесчани и партията на елинистите за литературните заимствувания. Зад тези спорове стои големият въпрос за началата на Българското възраждане – дали то да бъде осъществено свободно, без политически и духовни обвързвания, възглед, защитаван от вътрешни дейци, или да бъде свързано с Русия – теза на одеския кръг.[107]

Нежеланието на българските културни дейци да споделят разбиранията на одеския кръг било засилено и от политиката, която Русия възприела по българския църковен въпрос – политика на толериране на Цариградската патриаршия за сметка на национално-политическите домогвания на българите. Тази политика била остро разобличавана от Неофит Бозвели[108], един от крайните противници на руското влияние в българското национално-културно развитие. А безспорно е, че през 40-те години Неофит Бозвели е първият водач на българското общество със силно влияние върху цялата национална интелигенция. Неговата позиция за самостоятелна борба, за необвързване с великите сили, за използуване на всички благоприятни международни фактори за решаването на българския въпрос е изиграла решаваща роля за откъсване на първите водачи на българското културно дело от стремежите на В. Априлов и неговия кръг. Не е случайно, че след смъртта на Априлов и самият Неофит Рилски, когото Априлов беше избрал за проводник на своите идеи, окончателно се откъсва от Одеса.[109]

Въпреки съпротивата на меродавните среди на българската интелигенция срещу опитите на одеския кръг да свърже плътно българското културно-национално развитие с Русия одеската колония, подпомогната от руските държавни органи, не изоставя своите проекти. За тази цел през 40-те години бил използуван Н. Хр. Палаузов. През 1845 г. Априлов и Н. Ст. Палаузов изпращат младия Палаузов да инспектира Габровското училище. Фактически главната работа на Палаузов била да проучи настроението в България и сред емиграцията. За тази цел той предприел една обиколка и за четири месеца

посещава Галац, Браила, Гюргево, Букурещ, Свищов, Търново, Габрово, Дряново, Шипка, Казанлък, Стара Загора и Цариград. След като се завръща в Одеса, той започва да поддържа писмени връзки с различни места на България, като, както той свидетелствува в едно писмо до генерал Хрулев от 1854 г., се стремял да постави пред очите на своите сънародници Русия в една благоприятна светлина.[110] В една записка до руското правителство от 1853 г. Палаузов, убеждавайки го да ангажира българи за агентурна работа сред техните сънародници по време на войната, се позовава на своята обиколка през 1845 г.[111] Тези документи са дали основание на д-р П. Орешков да заключи, че по време на обиколката си Палаузов се е занимавал изключително с политическа дейност.[112] Това заключение може да бъде потвърдено и от някои косвени данни. В един служебен формуляр на Н. Хр. Палаузов като инспектор в одеската митница е отбелязано, че на 1 май 1845 г. Палаузов бил уволнен за четири месеца за лечение и задграничен отпуск. На работа в митницата той се връща на 26 юли същата година.[113] Ясно е, че неговото пътуване е станало със знанието на руските държавни органи.

Смисълът на обиколката на Палаузов в България и дейността му след нея биха могли да се изяснят, ако се открие споменатата от него преписка. Но за съжаление засега не разполагаме с нея. Затова трябва да се задоволим само с оскъдните данни, които са достигнали до нас. По време на обиколката си Палаузов се среща на 19 и 20 юли в Габрово с руския пътешественик В. Григорович.[114] За тази среща съобщава на Н. Рилски и габровския учител Цвятко Недюв с писмо от 20 юли 1845 г. Според него Н. Хр. Палаузов и В. Рашеев са разговаряли с Григорович на 19 юли до 2 часа през нощта.[115] Разговорът между тримата бил посветен главно на Рилския манастир, посетен преди това от Григорович.[116] От времето на тази обиколка е и писмото на Н. Хр. Палаузов до Неофит Рилски, писано от Габрово. След като изказва съжаление, че не може да се срещне и лично да разговаря с него как да се насочат българите в правия път на просветата, след като се оплаква, че Габровското училище било в трагично положение, нямало учител и опустяло, че попечителите нехаят и „гледат сал да си напълнят джобовете с жълтици, които подир ги заравят в земята“, Палаузов призовава Неофит да

подтиква народа към „великото дело на просветата". Наред с това той му съобщава, че е писал на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов за неговия речник и му препоръчва да го прати чрез Цариград в Одеса, където ще се отпечата с царско иждивение.[117]

По време на престоя си в Цариград Палаузов се среща и с Чайка Чайковски. Както свидетелствува Чайковски в мемоарите си, той изложил през Палаузов своето схващане по българското просветно и църковно движение. Палаузов бил одобрил неговите симпатии към българите, като държал да се пробуди българското национално съзнание. Разбирателството с Палаузов пише Чайковски – дало тежест на неговата политика. По взаимна договорка било натоварено специално лице да създаде училища в Търново и в балканските градища.[118]

Последните сигурни сведения за дейността на Н. Хр. Палаузов от 1845 г. до 1852 г. са няколко писма, разменени с Рилския и Соколовския манастир. Първото от тях е писано до Палаузов от архимандрит Йосиф Соколски на 28 април 1848 г. С него игуменът кани одеските дейци за първи ктитори и благодетели на манастира.[119] Второто писмо е пак от Соколски, но от 24 август 1851 г. Тук игуменът изказва благодарност за изпратената по брата на Н. Хр. Палаузов – Петър, камбана на манастира.[120] Третото писмо е от Рилския манастир и носи дата 10 ноември 1852 г. В него се споменава, че Н. Хр. Палаузов е молил на два пъти игумена да изпрати подробно описание на манастира и да уреди някои подробности около пътуването на архимандрит Ст. Ковачев до Русия за събиране на милостиня.[121]

Тези документи, макар и твърде оскъдни, очертават политическата насока в дейността на Н. Хр. Палаузов и одеските българи от 1845 г. до 1852 г. Те показват твърде ясно, че Палаузов е продължил пътя на Априлов – да съдействува с всички възможни средства за развитието на българската просвета, като я свързва с Русия, без да изпуща и другите благоприятни възможности за това. Не би могло обаче да се докаже, че той се е занимавал с политическа агитация и дейност, излизаща извън рамките на културната ориентация. За това ясно свидетелствуват срещата му с В. Григорович и Чайка Чайковски, писмото до Н. Рилски, както и намерението му да открие училища в балканските градове.

Безспорно е обаче едно, че във всички случаи той неизменно следва линията за укрепване на проруската партия сред българската интелигенция и за разширяване на влиянието на одеския кръг сред българското общество. Това се потвърждава твърде категорично и от Неофит Рилски, който и по това време, както през 30-те години, е бил главен обект на внимание от страна на одеските българи пред вид на неговото голямо влияние сред българската интелигенция. През 1846 г., т. е. една година след споменатото писмо на Палаузов до Н. Рилски и след като В. Григорович е посетил Рилския манастир, Н. Рилски пише: „Аз с негли много вардене оцелях досега от гонението им (на турци и гърци – б. а.), иначе не беше кабил да не попаднем и аз по истото страдание, което пострадаха други някои мене подобни." Той съобщава, че даже не отговаря и на писмата на Григорович, че пресякъл като с нож „преписката" с Русия, унищожил всички писма, които биха го злепоставили, и по отношение на Русия възприел „всеконечно молчание".[122]

Априлов и одеските дейци още от края на 30-те години си поставят за цел да привлекат млади българи на учение в Русия, да ги закърмят с руската култура и руския дух и да направят от тях радетели на българо-руското сближение. Найнапред през 30-те години в руските училища, лицеи и университети постъпили децата на богатите български емигранти. Но завършвайки своето образование, тези първи български интелигенти оставали в Русия или отивали да следват на Запад и не можели да съдействуват за решаването на голямата задача, която Априлов си поставя. Именно поради това от края на 30-те години Априлов започва да апелира, да увещава и да съдейства за привличане на млади българи от вътрешността на страната за учение в Русия. В писмо до Н. Рилски още през 1838 г. Априлов и Палаузов настояват да се изпратят в Русия младежи, които да завършат някакво училище за 2–3 години и да се върнат като учители в България. Те предлагат за целта да им се осигурят по 700 рубли годишна издръжка, която възпитаниците да върнат, след като започнат работа.[123]

В отговорна този призив на Априлов през следващата година Атанас хаджи Петров от Панагюрище се обърнал с молба към цариградските българи да изпроводят при Априлов и

Палаузов в Одеса Н. Геров, за да постъпи в училище.[124] Апелът на одесчани достига и до младите българи, учащи се в Атина. Между Априлов и Ив. Селимински, който по това време стоял начело на атинския кръг[125], започва оживена кореспонденция. На 14 февруари 1835 г. Селимински пише до Априлов и Палаузов и излага своите разбирания за задачите на новото българско училище.[126] Постепенно Селимински става привърженик на идеите на одеския кръг. През 1840 г. той заявява, че „само възпитаните в Русия могат по разни начини да застанат начело на народа си и всеки родолюбец да пресметне това нещо, както подобава"[127]. В едно обширно писмо до Априлов и Палаузов, писано от Атина на 17 септември 1840 г., Селимински вече активно защищава техните идеи за народната просвета. А през следващата, 1841 г. той твърдо им обещава: „Аз мога да обърна погледите и сърцата на мнозина наши сънародници на Север."[128]

Опитите на Априлов и неговите съмишленици да привлекат българи на учение в Русия за сметка на родителите или на българските градски общини обаче завършили безуспешно. В края на 30-те и началото на 40-те години поради липсата на традиции, поради страха от турски репресии или други съображения били привлечени само няколко души. Именно поради това одеският кръг се залавя да издействува руски държавни или църковни стипендии за българските младежи, да спечели благоволението на руските меродавни органи в подкрепа на българското просветно дело. Руските държавни органи видели в тази инициатива на одесчани един благоприятен повод да разширят своето влияние в България. Още повече започналите остри борби срещу гръцкото духовенство показвали на руската политика, че българската нация се стреми спонтанно към духовна независимост и поради това става обект на ухажване от страна на силите, конкуриращи се с Русия на Изток. Макар, че в гръцко-българската разпра застанала на страната на Цариградската патриаршия, руската политика сметнала, че трябва да заложи на двойна карта, т. е. защитавайки патриаршията, едновременно да подготви учители и свещеници за българите, които след евентуално отделяне на Българската църква ще станат проводници на руските интереси.

В своята автобиография Натанаил Охридски, един от първите руски възпитаници, съобщава, че архимандрит Анато-

лий още през 1837 г. привлякъл няколко българи на учение в Русия.[129] Това свидетелство на Натанаил обаче още не може да се потвърди. Първите стипендии, за които се знае, сигурно са издействувани по инициатива на Априлов, Н. Ст. Палаузов, Д. Тошкович през 1840 г. Тези тримата подават на 8 юни 1840 г. до граф М. С. Воронцов, новоросийски и бесарабски генерал-губернатор, молба да издействува от императора четири стипендии за българи – две за Херсонската семинария и две за Одеския лицей. Подготвените в тези заведения българи, след като завършат, щели да заемат в България длъжности на учители и свещеници. Граф Воронцов отправил молбата на одеските българи до император Николай I, който сметнал, че българите трябва да се обучават само в Херсонската семинария, и дал съответното разпореждане до оберпрокурора на Св. синод граф Протасов. На 27 август 1840 г. вицеканцлерът граф Неселроде се разпоредил в този смисъл до Св. синод и до одеския генерал-губернатор.

Така в началото на 40-те години руската политика постепенно достига до идеята за подготовка на българската и южнославянската интелигенция в Русия, за да може тази нова славянска интелигенция в идващите превратни времена да стане защитник на руските интереси, проводник на руските домогвания на Изток.

Тази идея в руската политика се появява още през 1815 г., когато е прието първото официално разпореждане за обучение на славяни в Русия, отнасящо се до децата на сръбската знат. По отношение на България тази идея се прилага обаче едва в началото на 40-те години по инициативата на одеските българи.[131] След току-що споменатото императорско разпореждане последвали цяла серия нови начинания в тази област. Още през същата година попечителят на одеския учебен окръг с писмо от 29 август 1840 г. съобщил на МПН, че напоследък в гимназията на Ришельовския лицей започнали да постъпват деца на българи, сърби и други славяни и че техният брой непрекъснато се увеличава. Във връзка с това и за да се отклони потокът на славяните от немските училища към Русия, попечителят предлагал на кандидатите да не се иска предварително да знаят руски език.[132] В отговор на това предложение МНП улеснява приемането и следването на млади българи в руските училища и семинарии, като министъ-

рът на просветата граф С. С. Уваров разрешил да се приемат българските кандидати, без да знаят руски език.[133]

След тези улеснения бил увеличен вече и броят на държавните и църковните стипендии. С императорски указ от 13 април 1846 г. се разрешавало да се приемат 20 нови стипендианти в учебните заведения в Москва, Киев и Петербург. През същата 1846 г. бил издаден и указ за обучението на 12 българи в Киевската семинария, а през следващите години (1848–1850) се води преписка за приемането на още 8 българи.[134]

Вследствие на новия курс на руското правителство през 30-те – 40-те години на XIX в. в Русия постепенно се оформят няколко центъра, в които се учат български младежи. Най-напред благодарение на усилията на одеската българска колония като такъв център се налага Одеса.

Български ученици в Одеса има още през 20-те – 30-те години, т. е. преди императорското разпореждане от 1840 г. По това време завършва Ришельовския лицей Н. Хр. Палаузов, един от най-активните по-сетнешни дейци на българската одеска колония. В същия лицей се учи и Сп. Н. Палаузов – един от първите български историци. През 30-те години в Одеската гимназия се учат Д. Мутев, В. Рашеев и Елена Мутева.[135] Както се вижда, това са деца на българските одески колонисти, които, макар и да получават високо за времето си образование, не могат да бъдат използувани пряко за българското културно възраждане, тъй като или остават на служба в Русия, или заминават да следват в западните университети.

Идеята да се подготвят учители и свещеници за българските училища започва да се осъществява от началото на 40-те години.

В изпълнение на императорско разпореждане на 5 ноември 1840 г. във втори клас на енорийското одеско училище като държавен стипендиант бил записан Д. Чинтулов. Захари Княжески от Ст. Загора бил приет в низшето отделение на Херсонската семинария.[136] През май следващата година в одеското енорийско училище бил приет и третият стипендиант – Христо Тодоров поп Иванов.[137] Другият възпитаник – Атанас Георгиев, бил приет на 16 юни 1841 г. В същото време по нареждане на Херсонския архиепископ като частен ученик в низшето отделение на семинарията постъпил и учителят Ботьо Петков.[138] Във връзка все с тези разпореждания в

семинарията през 1841 г. постъпва и Илия Василев.[139] Така се слага началото на организираното обучение на българи в руските учебни заведения. През 1842 г. в Херсонската семинария се учили вече трима души, а в низшите училища в Одеса – четирима. Същата година били приети нови двама семинаристи от Търново.[140]

От 1840 до 1853 г. в Одеската духовна семинария се учат 16 българчета, но от тях завършват само трима.[141] Това са едни от първите поборници на руско-българското културно сближение. Между тях изпъкват имената на Добри Чинтулов от Сливен, който, като завършва семинарията през 1847 г. става учител в родния си град и в съседния Ямбол; Ботьо Петков от Карлово, който превежда „Критическите изследвания" на Ю. Венелин и по-сетне превръща Калофер, където учителствува до края на живота си, в една малка цитадела на руското културно влияние. Възпитаници на семинарията са Ив. Грудов от Карлово, Илия Икономов, Илия Христов, Сава Илиев и Николай Иванов от Габрово. През семинарията минават Ив. Момчилов Иванов от Елена, издал българска граматика по Востоков и още редица други книги, открил книжарница в Търново, в която продава руски книги, Н. Михайловски и др.[142]

Пак от началото на 40-те години българи започват да постъпват и в светските училища на Одеса. През 1839 г. в Одеската гимназия е приет Иван Богоев (Богоров) от Карлово. Той завършва успешно гимназията, но поради липса на средства не може да продължи в лицея и се завръща в България. Тук от началото на 40-те години се учат Н. Геров, Захари Княжески, Илия Велчев, Атанас Чолаков, Иван Момчилов, Димитър и Тодор Михайлови, К. Никифоров, Никола Михайловски. През 1842 г. от Атина се прехвърлят в Одеса 5 души (Никола Михайловски с братята си Димитър и Тодор, Никифор Константинов и Иван Момчилов). През следващата 1843 г. от Атина идва и Георги Бусилин, който, след като учи две години руски език, записва като студент в Московския университет. Възпитаник на Одеската гимназия е и Сава Филаретов от София. В прочутия Ришельовски лицей се учи и В. Чолаков от Панагюрище. От 1845 г. като студент в лицея е записан Н. Касапски, а от 1845 г. и Сава Филаретов.[143] През 1851 г. по ходатайството на З. Княжевски с императорски

указ в Ришельовския лицей бил настанен и българинът Даскалов, който по-късно играе голяма роля в живото на московските български студенти. По същото време в лицея се учи и Димитър Петкович.[144]

Само тези имена са достатъчни, за да се види колко прочути български просветители и книжовници е подготвила Одеса още до Кримската война, да изпъкне нейната роля в българското културно духовно възраждане.

Друг важен център за подготовка на български младежи в Русия до Кримската война бил град Киев. За разлика от Одеса тук български учащи се проникват сравнително по-късно – едва през втората половина на 40-те години, вследствие споменатия императорски указ от 1846 г. Инициативата в това отношение принадлежи на група българи от Букурещ, между които личат имената на Ив. Селимински, Мустаков, и Бакалаооглу. През 1847 г. те изпращат писмо до киевския митрополит Филарет и до архимандрит Хрисант, в което искат разрешение да събират помощи в Русия, които да бъдат използувани за обучение на млади българи в руските семинарии. Като съобщават на киевските духовници, че много българи се учат в гръцките училища, в разни йезуитски и протестантски школи, и като изтъкват опасността, която се крие в това за православието, букурещките българи предлагат като спасително средство да се създаде в Киев или в друг град пансион за български младежи, които да получат духовното си образование в Русия.[145]

В отговор на това искане оберпрокурорът на Св. синод на руската църква нарежда на Киевската духовна семинария да приеме 6 млади българи[146] и на 10 септември с. г. в Киев пристигат Георги Михайлов, Николай Евстатиев, Димитър Кумоглу, Стефан Петров, Тодор Стоянов, Илия Христович. Заедно с тях с разрешение на правителството да се учат на частни разноски пристигат още 5 души.[147]

През веднаж отворената врата за Киев започват да прииждат все нови и нови българи, търсещи средства и възможности за учение в Русия. Пак през същата 1847 г. в Киев пристигат нови 7 българи: Николай Катранов, Димитър Гига, Константин Лазаров, Иван поп Киров, Петър Ангелов, Петър Димитров – Казански и Васил Бюлов. По нареждане на киевския генерал-губернатор Бибаков те били приети във Вто-

ра киевска гимназия, настанени в общи ученически квартири, а издръжката им поета от фонда на предварително събраните средства за обучението на славяните в Русия.[148]

Така в Киев през 1847 г. била създадена една внушителна колония от български учащи – 18 души на брой. Според Ив. Каляндж български възпитаници в Киев още през 1847 г. достигат до 35 души, тъй като градът бил с най-благоприятни климатически условия, намирал се близко до центъра на Русия и там имало най-добри условия да се изучава руският език.[149]

През следващите години били направени опити да се увеличи броят на учащите в Киев. Александър Екзарх поискал от министъра на просветата да се настанят през 1848 г. в руските педагогически училища 8 хиляди млади българи, [150] но неговото ходатайство не дало резултат, тъй като руските органи преценили, че са приети вече достатъчно българи. През 1848 г. само в киевските духовни училища се учели на държавна издръжка 12 души.[151] Тук се обучават Костадин Василев от Габрово, Лука Конупов от Търново, Димитър Кулевич от Русе, Георги Миркович от Сливен, Христофор Костов и Никола Евстатиев от Търново, Стефан Петров от Котел. По различни причини нито един от тези семинаристи не успял да завърши. Пак от края на 40-те години в семинарията се учат Илия Икономов и Христофор Филипов от Казанлък, Илия Христов от Габрово, В. Чолаков от Панагюрище, продължил по-късно да учи в Московската духовна академия, Тодор Стоянов Бурмов от Габрово, Симеон Недкович и Сава Кацаров от Ловеч, Гавраил Иванов от Габарево, Димитър Попов и Илия Рачев от Карлово, Димитър Тенджеров от Самоков, а малко по-късно йеромонах Аверки от Сопот и Тодор Икономов от Жеравна.[152]

Освен в семинарията много българи до Кримската война се учат в киевските гимназии. Петър Ангелов от Свищов завършва за сметка на Свищовската община гимназия през 1856 г., Николай Катранов (прототип на Инсаров от романа на Тургенев „В навечерието") завършва гимназията през 1849 г. също като стипендиант на Свищовската община и за проявени способности бил приет в Московския университет, но заболява от туберкулоза, заминава на лечение в Италия, където и умира; Николай Попов от Гюргево също е възпита-

ник на Киевската гимназия, на Киевския и Московския университет; Григорий Мустаков от Букурещ, Николай Пулев от Карлово, Николай Попов от Свищов, Васил Попович от Браила, Тодор папа Лука от Гюргево, Васил Петров от Трявна, Петър Казански и Иван Кишелски от Котел, Димитър Гигов (Драган Цанков), дошъл от Одеската семинария, и др.[153]

До Кримската война Киев е и важен университетски център за българите. В Киевския университет „Св. Владимир" са приети едни от първите български студенти в Русия. На 5 октомври 1850 г. в университета постъпва Ив. Кишелски, през 1855 г. Теодосий Икономов.[154] Между 1846 и 1857 в Киев завършват висшето си образование няколко българи: Иван Иванов Каляндж от Лясковец завършва през 1854 г. Историко-филологическия факултет, Петър Ангелов от Свищов завършва през 1856 г. същия факултет. Тук учат Николай Попов от Гюргево, Григорий Мустаков, който завършва Юридическия факултет.

В Киевската духовна академия получават висше духовно образование още до Кримската война известните дейци на Българското възраждане Драган Цанков и Г. Миркович[155], Натанаил Стоянович, Тодор Бурмов, завършил академията през 1857 г. с учената степен „магистър". А някои от киевските възпитаници продължават духовното си образование в Московската академия.[156]

Един доклад на цариградското руско посолство свидетелствува, че повечето от възпитаниците на киевските училища се връщат в България и се отдават на учителска, духовническа или журналистическа дейност. По този начин Киев изиграва активна роля като стимулатор на българското духовно развитие още до Кримската война. Достатъчно е да се припомнят за това само имената на такива негови възпитаници като Др. Цанков, Тодор Бурмов, Н. Катранов, Ив. Кишелски, Ив. Каляндж и т. н., за да се види какви просветители и общественици на България е подготвил този град. Много от киевските възпитаници остават през целия си живот верни на руската култура и политика, но някои други, като Драган Цанков, Тодор Икономов, Константин Василев, Г. Миркович, след завръщането си застават на страната на противниците на Русия. Очевидно тук покрай многото други причини и обстоятелства трябва да се посочи и неодобрението на казион-

ния дух, пропил светските и духовните училища на николаевска Русия.

След Киев и Одеса до Кримската война се формира и трети център на българското образование в Русия – град Москва. Въпреки че в Москва българските възпитаници са сравнително по-малко на брой, значението на този град се състои в обстоятелството, че тук се подготвят предимно кадри с висше образование. И още нещо, московските възпитаници придобили не само специална квалификация, но се приобщавали към либералните и революционните идеи, тъй като по това време Московският университет, отдалечен от столицата, представлява един от най-интензивните духовно-революционни центрове на руската политическа мисъл.

Заслугата за привличане на първите българи в московските учебни заведения принадлежи на търговеца от с. Балша, Софийско, Иван Н. Денков (Денкоглу)[157]. Към делото на българската просвета Иван Денкоглу бил привлечен от Априлов. През 40-те години двамата се сближават твърде много и Денкоглу предоставя на Априлов много учебници, карти, глобуси и други учебни материали, които Априлов да изпрати в София. Жестът на Денкоглу е направил впечатление на Априлов и той съобщава за него на Ю. Венелин.

Под влияние на просветителските тежнения сред българската емиграция Денкоглу решава да жертвува средства за новобългарското образование. В един препис от неговото завещание се казва: „В 1834 г. са вложени от него 1000 рубли асигнация за вечни времена в Императорския московски университет, така че от лихвите на тази сума да се обучава един млад поданик с предпочитание от родния му град София. Към тези 1000 рубли да се причислят още 15 000 рубли."[158] Освен тези дарения Денкоглу отпуща 10 000 рубли за създаване на български фонд към Ришельовския лицей, 30 000 рубли за училищата в София, снабдява тези училища с учебници и богата библиотека, в която има много руски книги.[159]

Със съдействието на Денкоглу още до Кримската война в Московския университет постъпва Георги Бусилин, който умира, преди да завърши образованието си. На негова сметка се учат Н. Михайловски, Ив. Иванов от Габрово.[160] До войната като негови стипендианти в Москва пристигат от Киев Николай Катранов, Николай Попов и Васил Попович.[161] През

1852 г. одесчани изпращат при него, за да постъпи в Историко-филологическия факултет на университета, и Сава Филаретов, един от любимците на Денкоглу.

По време на Кримската война със средства на Денкоглу в Московския университет се учат Константин Геров от Копривщица, Т. Запрянов от Хасково, Константин Миладинов от Охрид, Христо Даскалов от Трявна, Х. М. Дядов от Болград, Ат. Кокаланов от Калофер, Николай Попович от Гюргево, Райчо Николов от тревненските села. Повечето от тях продължават образованието си след 1856 г.[162]

През 40-те – 50-те години на XIX в. Москва има важно значение за подготовката на висши български духовници. През 1846 г. в Московската духовна академия постъпва първият българин – Партений Зографски. Той завършва академията през 1850 г. като „кандидат на богословието", учи се като стипендиант на императорския двор и за известно време е възпитаник на царските деца.[163] През 1847 г. руското правителство и Св. синод отпущат 4 стипендии за българи в Московската духовна академия.[164] Като резултат от това през 1850 г. в академията постъпва вторият български възпитаник – йеродякон Антим (бъдещият екзарх Антим I). Той завършва образованието си през 1854 г. със званието „кандидат на богословието". От 1854 г. до 1856 г. Антим продължава да живее в Русия, специализира в академията, получава званието „магистър по богословие". Тогава се сближава и с московския митрополит Филарет.[165] През 1856 г. в Московската духовна академия учат за кратко време Илия Христов, Сава Илиев и В. Чолаков. Първият скоро поискал да бъде преместен в Петербургската академия, а Чолаков през втората година напуща.[166] По същото време и по-късно в Московската академия следват и няколко монаси от Рилския манастир.[167]

Руската столица – С. Петербург, е четвъртият по значение център за образованието на българите в Русия през първата половина на XIX в. Тук главно по климатически и географски причини, пък и поради някои политически съображения на руското правителство притокът на българи в сравнение с Киев, Одеса и Москва е по-малък и значително по-късен.

Пръв проявява интерес към обучението на българите в Петербург настоятелят на Санктпетербургската медико-хирургическа академия през 1846 г.[168] През следващата година

Св. синод отпуща първите и първите четири стипендии за Петербургската духовна академия.[169] Така през 40-те години в Петербург се появяват първите български възпитаници. Още през 1845 г. в Духовната академия бил приет Ст. Изворски.[170] До войната тук завършват блестящо университета двама българи – Д. Петкович със степента „кандидат на С.-петербургския университет“ и Константин Димитриев със същата степен.[171] Както вече беше споменато, като студент К. Димитриев работи под ръководството на проф. И. И. Срезневски и превежда известния Краледворски ръкопис на български език.[172]

През 1853 г. в Петербургската художествена академия като доброволен слушател в класа по рисуване на проф. Бруни постъпва Станислав Доспевски. Той показва отлични способности и се учи много добре.[173] Позовавайки се на неговите дарби, руският император по доклад на министъра на просветата му отпуска 350 рубли помощ, тъй като се е намирал в крайно затруднено положение.[174] Така с руска помощ Доспевски завършва академията през 1857 г., за да стане един от първите български „академици“ в живописта.

Последният град на руската империя, който има, макар и второстепенно значение за подготовката на българската интелигенция през първата половина на XIX в., е Кишинев. През 1841 г. в Кишиневската духовна семинария постъпват като стипендианти трима млади монаси от светогорския Зографски манастир – Натанаил, Партений и Дионисий. Скоро Дионисий починал. Останалите двама завършили семинарията през 1847 г. и, както вече беше споменато, Натанаил постъпил в Киевската, а Партений в Московската духовна академия. След като завършил образованието си, Натанаил бил определен за настоятел на Добровецкия манастир в Молдавия, където по-късно полага големи грижи за привличане на млади българи на учение в Кишинев.[175]

Огромно значение за развитие на новобългарската просвета и култура през първата половина на XIX в. има учебното дело сред българските колонисти от Южна Русия и Бесарабия. След създаването на първите български училища и църкви през 20-те години през следващите десетилетия учебното дело бележи явен напредък. В 1838 г. българските колонии минават под ведомството на Попечителния комитет при Министерството на държавните имоти, начело на който сто-

ял граф Т. Д. Кисельов. През 1840 г. Кисельов посещава колониите и нарежда да се построят училища във всички български села, а в административния център Болград да се открие средно землемерно училище за селски администратори и архитекти. Училището в Болград било открито в 1842 г. Много училища се отварят и в селата. Няколко години по-късно, когато през 1847 г. А. Скалковски обикаля поселенията на българските колонисти в Бесарабия и Херсонска губерния, намира там 88 мъжки, едно девическо и едно землемерно училище. Средното землемерно училище в Болград имало предимно общообразователен профил. През 1848 г. то пуснало първия випуск от селски учители и администратори.[176]

Развитието на просветното дело в колониите създало първите отряди от българска интелигенция, предимно учители, свещеници и администратори, съдействувало за запазването на националното съзнание на заселените в Южна Русия българи и към 50-те години породило идеята за откриване на централно българско училище в Болград, което да подготвя не само децата на колонистите, но и възпитаници от всички краища на българската земя. Тази идея обаче не била реализирана до войната.

Както се вижда от приведените данни, още през първата половина на XIX в. се слагат основите на едно организирано привличане и изпращане на млади българи на учение в Русия, още тогава се оформят традиционните центрове, в които се учат българи – Одеса, Киев, Москва и С. Петербург. И докато в началото на XIX в. българската интелигенция се подготвя предимно в гръцките училища и академии, през 40-те – 50-те години тази заслуга се пада вече на Русия. Там се учат българските учители, духовници, книжовници и писатели, публицисти и художници, организаторите на народната духовна пробуда. Между тях личат имената на едни от първите дейци на Българското възраждане – Н. Геров, Др. Цанков, Н. Хр. Палаузов, Д. Чинтулов, Б. Петков, Т. Бурмов, Антим I, Натанаил Охридски, Партений Зографски, Сава Филаретов, Христо Даскалов, Н. Попович, Т. Запрянов, Ив. Момчилов, Н. Михайловски, Райко Жинзифов, Ив Богоров, Иван Кишелски и редица още други.

Първите български възпитаници в руските училища, академии и университети стават живият мост, по който българ-

ската просвета и култура се свързва с Русия. Те пренасят от Русия знания и опит за развитието на българските училища и на българската църква. Те заимствуват оттам идеи, книги, литература, учебни помагала. Те установяват първите връзки с руския културен и политически свят. Всичко това в една непосредствена и по-далечна историческа перспектива има съдбоносно значение за българското културно и национално-политическо развитие.

От друга страна, това има изключително значение и за руските интереси, за руската политика. Тези първи руски възпитаници, разбира се, с известни изключения, образуват едно компактно ядро от проводници на руското културно и политическо влияние в България и на Изток. Както ще се види и по-нататък, в исторически съдбоносни моменти повечето от тях се оказват на страната на руските интереси и домогвания.

* * *

Руското културно-политическо влияние в България през 40-те – 50-те години не се ограничава само в областта на подготовката на българската интелигенция. По-скоро в тази област се поставя само началото, само основите на това влияние. Създала този жив мост между българската и руската култура, Русия прехвърля по него свои идеи и внушения, книжнина и литература. Тя влияе чрез финансиране на българските училища и другите културно-национални институции, чрез намесата си в започналото българско национално-църковно движение.

Нека проследим най-напред разпространението и въздействието на руската книжнина и литература в България през първата половина на XIX в. Както вече беше отбелязано, интензивното проникване на руската книга в България започва по търговските артерии още в края на XVIII в. Посочено беше, че това е предимно църковнотребна литература, която бързо измества неразбираемите за българското низше духовенство гръцки евангелия, псалтири, библии и т. н.

През 20-те – 30-те години процесът на проникването на руската книга се засилва. Заедно с богослужебните требници се появяват все по-често и светски книги. Това най-напред са

трудовете на руските слависти. Малко по-късно в България идват и първите книги за българи, живеещи в Русия.

От началото на 30-те години започва най-интензивният период на разпространението на руската книга в България. Две обстоятелства имат за това решаващо значение: нуждите на започналото и бурно развиващо се движение за новобългарска просвета и организираните действия в тази посока на одеската колония, ръководена от Априлов и Палаузов. Още преди откриването на Габровското училище, през 1835 г. Априлов и Палаузов изпращат на Н. Рилски 11 учебника и учебни пособия, повечето от които са на руски език: „Оглавление, или примерно описание на Ланкастерския метод", българската история (сигурно е всеобща история – б. а.), Устав за училищата, „Славянска граматика", Правилник за училищния ред, география, катехизис, един екземпляр от руските таблици за взаимно обучение, книга за записване на дарения и др.[177] Тази първа пратка от 1833 г. открива един канал, по който от Русия за Габрово протича голям и непрекъсващ поток от книги.

Тук ще се приведат само някои по-нови данни на кореспонденцията на габровския учител Цвятко Недев до Габровското училище от 1833 до 1864 г.

1833 г. – Априлов и Палаузов изпращат чрез братя Мустакови в Букурещ книги за 670 р. и 70 к.

1836 г. – същите изпращат 76 броя от „Всеобща история" от Ат. Кипиловски, 8 книги на Р. Попович и 12 „Символверую" на архимандрит Анатолий.

1838 г. – същите изпращат от Одеса глобус и 6 географски карти.

1839 г. – нова пратка книги, които не са описани.

1840 г. – каталог на библиотеката с 66 разни книги.

1842 г. – 10 екземпляра от „Заради възраждането на българската словесност", превод на книгата на Ю. И. Венелин.

1843 г. – „Славянски древности" на Шафарик, 560 катехизиса и свещени истории, 600 книги от Д. Рашеев.

1844 г. – четири тела църковни книги за габровските църкви и за девическия манастир.

1845 г. – Палаузов и Рашеев изпращат 685 различни книги, 63 снимки на Венелина, 31 броя от „Денница" на Априлов, 40 граматики, както книги и глобус за Търновското училище.

1847 г. – 83 тела книги и второто издание на взаимоучителните таблици. Освен това 25 броя от буквара на К. Станчов.

1850 г. – „директорите от Одеса" (Н. Палаузов, В. Рашеев и Н. Хр. Палаузов) изпращат 1427 свещени истории и катехизиси, 19 буквара на Неофит и 900 броя други български книги.

1851 г. – Н. Палаузов изпраща 100 екземпляра от трудовете на Ю. Венелин.

1852 г. – 4 тела църковни книги, 15 екземпляра от биографията на Ю. Венелин (писана от Н. Хр. Палаузов), 115 броя от биографията на Н. Ст. Палаузов и 15 книги от В. Рашеев.

1853 г. – нареждане на директорите да се закупят 51 екземпляра от „Смесена китка" на П. Р. Славейков.[178] Освен това Априлов завещава библиотеката си на Габровското училище, състояща се от 1100 тома, от които 430 на руски език.[179]

Само тези сведения са достатъчни да се види какъв огромен поток от книжнина е течал благодарение на усилията на одеския кръг от Русия за Габрово и оттам за училищата в цялата страна. Много от посочените книги били подарени от габровци на училищата в Сопот, Одрин, Търново и в редица други селища. Така одеската колония превърнала Габровското училище в разпределителен пункт за цялата страна.

От средата на 40-те години, когато вече изпращането на руски книги в България престанало да бъде само дело на одеския кръг и когато всеки българин възпитаник в Русия се завръщал в родината си със своя малка библиотека, притокът на руската книга към България се ускорява максимално. Изключителна заслуга в това отношение се пада на българина от Ст. Загора Захари Княжески.

След като завършва Херсонската семинария през 1846 г., Захари Княжески бил изпратен от одеските българи в С. Петербург да издейства книги и учебници за българските училища. Пристигнал в руската столица, Княжески подава молба до Св. синод в този смисъл. В прошението се искало освен това да се открият осем стипендиантски места в Петербургската и Московската семинария, в духовните академии, две места в Медико-хирургическата академия и по две в Петербургския технологически институт и в Петербургския университет. Исканията на Княжески били удовлетворени и той с радост съобщава на М. П. Погодин, че е издействувал 13 стипендии за българското юношество.[180]

Освен това Княжески действувал и по главната си задача – да осигури учебници и книги за българските училища. По негово искане Св. синод събрал от всички руски църкви потреби и църковни принадлежности, подарил една малка типография и книги за една обществена библиотека. Книги за България били подарени от Икономическото общество, от духовните академии, от МНП, от Министерството на външните работи, от Департамента на манифактурата. Министерството на просвещението отпуснало по един екземпляр учебници за всяко българско училище.[181] Към това трябва да се прибавят и получените книги от Медицинската академия – 60 екземпляра, корпусът „Пълен сборник на руските закони" и „Свод закони" – всичко 115 тома, 200 тома от Академията на науките и редица още други книги и списания.[182] Наред с това по искане на ректора на Петербургския университет Плстньов министърът на просветата граф С. С. Уваров отпуснал на Княжески 600 екземпляра учебници и много броеве от „Списание на Министерството на народното просвещение".

След първата си акция от 1846–1847 г. през 1850 г. Княжески отново се връща в Русия със същата цел. Той подава нова молба до МНП, в която, като съобщава, че в България има 74 училища за момчета и 29 за момичета, които нямат книги и библиотеки и учителите са принудени да използуват гръцки пособия, Княжески моли да се отпусне едно допълнително количество от книги за българските училища, като му се разреши да уреди в Стара Загора книжарница за руски книги и едно централно българско училище.

Министърът на просветата Ширински – Шихматов отказал да даде право на Княжески да открие руска книжарница в Стара Загора, но наредил да му се отпуснат 713 броя учебници. В началото на следващата, 1852 г. били отпуснати нови 160 екземпляра учебници и други книги.[183]

Успоредно с Княжески за събиране на руски книги и учебници действували и други български просветители. Към това се домогвал и Ал. Екзарх. Между двамата старозагорчани избухва даже разпра за първенство. Княжески с настървение се оплаква на Погодин, че „дяволът", т. е. Екзарх, се е намесил в това свято дело.[184] Пак през 1850 г. към МНП за учебници и книги се обръща и Партений Зографски. като съобщава за откритото в Зографския манастир българско училище за ду-

ховници, Партений моли за руска помощ. МНП му съобщава, че може да получи чрез цариградското руско посолство книги за 309 рубли.[185]

Две години по-късно, през 1852 г., на вратите на МНП със същата молба хлопат Натанаил Стоянович (Охридски) и кандидатът на Петербургския университет Константин Димитриев. В своята записка, подадена до министъра на просветата, двамата българи съобщават, че руската културна помощ достига само да Северна България и отчасти до Тракия. „Но не само тук са българи – продължават те. – Не само от тази при- и задбалканска част се състои нашата България. Тя се простира далеч на югозапад в Тракия, древна Македония, частично в Албания и Тесалия. По тези места духовното образование на нашия народ далеч не е такова, както в Придунавските земи, а опасностите, заплашващи тяхната бащина вяра и националност, са многочислени и разнообразни. Тази страна е нашата родина." Като съобщават по-нататък, че югозападните българи са обкръжени от гърци, албанци, сърби, че са забравени отколе, че са подложени на голям духовен натиск от гърците и на злоупотреби от страна на турската власт, че там са открити малки български училища в Охрид, Дебър, Прилеп, Велес, Скопие, Щип, Кратово, Самоков, Дупница и Тетово, двамата просители искат: 1) да се отпуснат за няколко училища пособия и учебници по различните науки и полезни четива за учители и ученици и 2) да се открият в Петербургския педагогически институт едно-две стипендиантски места за младежи от Югозападна България.[186]

В отговор на тази молба княз Ширински – Шихматов разрешил да се отпуснат на двамата молители 374 броя учебници за училищата в Македония.[187]

Така през 40-те и началото на 50-те години за нуждите на българските училища от склада на Департамента на народната просвета били отпуснати следните учебници и учебни пособия:

1846–481 екз. за 571 р. и 11 к.
1850–753 екз. за 459 р. и 16 к.
1851–160 екз. за 57 р. и 18 к.
1852–374 екз. за 167 р. и 50 к.,

или общо 1768 екземпляра за 1254 рубли и 95 копейки.[188]

Ако се възприеме, че по това време броят на българските училища възлиза на около 100, то всяко училище би могло да получи по 17 руски учебника или учебни пособия, нещо, което при липсата на български учебници може да послужи като основа за обучението в българските народни училища. Списъкът на тези книги показва, че това са предимно учебници, между които най-голям дял заемат „Детска енциклопедия" на С. Ушаков, „Географията" на Каменицки, „Всеобща история" на Кайдаков, „Руска граматика" на Востоков, „Славянска граматика" на Виноградов и „Христоматия" на Галахов.[189] „Христоматията" на Галахов, за която подробно ще стане дума по-нататък, далеч надхвърля значението си на учебно пособие. Тя запознавала за пръв път българските поети и писатели с образци от богатата руска литературна класика.

Наред с учебната литература през 30-те – 50-те години на XIII в. в България продължавала да прониква и руска църковнотребна книжнина, изпращана или чрез църковните органи, или чрез одеската колония, или чрез споменатите мисионери на руската книга в България.[190]

Друг канал, по който руската книга преминавала в България, са частните библиотеки на руските възпитаници. Всички учили в Русия българи се завръщали със своите учебници и записки, с книги, закупени или подарени в Русия. Сведенията, които има за частните библиотеки, показват нагледно това. Примерно в библиотеката на Н. Геров от 150 книги 100 са на руски език.[191] Около 80 руски съчинения се намират в библиотеката на Н. Рилски.[192] Известен брой руски книги се срещат у Васкидовеч[193], у Р. Попович и у почти всички останали български просветители.

Всички тези книги по един или по друг начин ставали достояние на училищата – основа за образуването на първите български училищни и обществени библиотеки. Най-напред училищните библиотеки били снабдявани от мисионера З. Княжески. От получените руски книги той разпраща през 1851 г. на всички училища, като ги разделя на три категории. На Габровското училище Княжевски отпуща 170 руски книги и пособия[194], 46 книги на София[195]. Благодарение на неговите усилия и на грижите на Н. Геров в библиотеката на пловдивското училище „Кирил и Методий" към 50-те години има вече 300 руски книги и 70 учебника.[196] Много книги били доста-

вени по всички канали за училищата в Стара Загора, Копривщица, Търново, Сопот, Одрин, Охрид, София и т. н.

Наред с учебникарската и църковната литература през 30-те – 50-те години на XIX в. в България започват да проникват и съчиненията на руската художествена и научна литература, за да окажат своето благотворно въздействие върху правещата първите си стъпки новобългарска литература, но за това ще стане дума в следващите глави.

Тук ще бъдат разгледани още два въпроса за българското книжовно общуване до Кримската война – преводите на руски автори и издаването на български книги в Русия.

Нека разгледаме най-напред руските преводи. От 1835 до 1856 г. са преведени и издадени на български език 30 руски книги. По години те се разпределят така:

1835 – 1	
1836 – 1	
1839 – 2	
1841 – 1	1851 – 3
1843 – 3	1852 – 2
1844 – 3	1853 – 4
1845 – 2	1854 – 1
1846 – 1	1855 – 1
1848 – 3	1856 – 2
Всичко 30	

Преводите с по-голямо значение са следните:

1. Кратко начертание на „Всеобща история“, преведена от Ат. Ст. Кипиловски по Ив. Кайданов, 1836.

2. Математическа география, ч. I, превод от руски, Одеса, 1842.

3. Заради возрождение новой болгарской словесности (или науки). Превод на труда на Ю. Венелин от М. Кифлов, Букурещ, 1842 г.

4. Дворянски выбори, комедия-водевил, 1843.

5. Всеобща география. Превел Ив. Богоев, 1843.

6. Начала на християнското учение, или кратка свещена история и кратък катехизис. Превел Н. Геров, 1843 г.

7. Православное учение, 1874 г.

8. Пасхалия, печатана в Киево-Печорската лавра 1763, Белград, 1846.

9. Святителское поучение, М., 1847.

10. Огледало за българските училища, или правила заради воспитанието на децата. Издадено в Петербург 1770, превод от Ст. Изворски, 1850.

11. Духовный зрак, 1850.

12. Начала на християнското учение. Превел х. Найден Йованович, 1851.

13. Въведение във всеобщата история, ч. I, Превел Атанас Чолаков Хилендарец, 1851.

14. Сънотълкувател. Превел Найден Йованович, II изд., 1851.

15. Начатоцы на християнското учение, или краткая свещеная история и кратък катехизис. Превел Н. Х. Касапски, 1852.

16. Пространий християнски катехизис. Превел Н. Х. Касапски, 1852.

17. Критически издыряния за историята Българска на Ю. И. Венелин, ч. I. Превел Ботьо Петков, Земун, 1853.

18. Дъгата. Превел Д. Тошкович, Одеса, 1853.

19. Последни часове от живота на император Николай Първий. Превел Г. С. Йошев, Одеса, 1856.

20. Светителское поучение. Превел Натанаил Атонско-Зографски, 1850.

Този списък ясно свидетелствува за интересите на българското общество, за литературните заемки, които то прави от чужбина. Списъкът характеризира и руско-българските книжовни общувания. От 315 книги, които се издават в България до Кримската война, 35 са руски. Тези в списъка, на брой 20, се разделят така: религиозни 13; учебници 3, научни 2, художествени 2.[197]

Приблизително такива данни дава и статистиката на издадените български книги в Русия. До войната в Русия са отпечатани всичко 20 български книги, някои от които фигурират и в току-що цитирания списък. Главният център в това отношение отново е Одеса. Тук от 1841 до 1856 г. са издадени 15 книги, между които трудовете на В. Априлов, поема-

та на Н. Геров „Стоян и Рада“, две издания на превода на Елена С. Мутева на „Райна княгиня“ на Велтман и др.

Няколко български книги са издадени в Москва. Това са „Български буквар“ на Бусилин (1844), „Въведение в история славянобългарска“ на З. Княжески (1848), „Зерцало, или огледало християнское“ на Н. Охридски (1847). В Петербург на български език е издаден от И. И. Срезневски преводът на К. Димитриев „Древняя чешкая песня о суде Либуши“ (1852).

Данните за преводната руска литература и за българските издания в Русия показват, че до средата на XIX в. новобългарската книжнина прави своите главни заемки и се интересува все още най-много от гръцката литература. Руските книги до 1856 г. заемат само 7 процента от преведените и издавани на български език чужди книги. И това е съвсем логично, тъй като чак до края на 30-те години българската литература по отношение на заемките отвън се намира в орбитата на гръцкото културно влияние.

Втората особеност на книжовния обмен с Русия се състои в това, че България заимствува от руския книжовен фонд предимно църковно-религиозни и учебни издания. От художествената литература на Русия, която в този период преживява пълен разцвет, са преведени само две незначителни заглавия и няколко десетки откъса, обнародвани в „Цариградски вестник“. Това обстоятелство трябва да се обясни главно с интересите на закъснялото в своето духовно съзряване българско общество и с нуждите на начеващата новобългарска просвета.

Разбира се, всичко казано дотук, не означава, че руската художествена литература със своя могъщ социален и естетически заряд не влияе върху българското културно развитие. Но това влияние е опосредствено главно чрез въздействието върху умовете, душите на формиращата се българска интелигенция и преди всичко на учащите се, възпитани в руските учебни заведения. Но както беше вече отбелязано, този въпрос ще бъде разгледан в следващите глави.

Наред с посочените вече начини и средства за културно общуване на България и Русия за осъществяване на руското културно-политическо влияние в България особено важно място заемат финансирането на българската просвета и опитите чрез паричните средства да се контролира и насочи българското учебно дело.

До Кримската война руската политика, която разчита все още главно на политическото действие и на военния натиск над Турция, няма ясно изработени и изпробвани концепции в това отношение. Както беше посочено, в много отношения помощта, която тя оказва на българската просвета, идва вследствие инициативата на българските водачи и просветители и преди всичко като резултат от инициативата на одеската българска емиграция. Така първоначално става и с инвестициите, които руското правителство прави в българското учебно дело. Тази работа през 40-те – 50-те години е свързана с името на Александър Стоилов Екзарх.

Споменато беше, че в началото на 40-те години Ал. Екзарх се опитва да издействува във Франция и Англия средства за развитието на българската просвета и култура, да свърже започналото българско културно възраждане със западноевропейската култура. Това, както е известно, не става. Въпреки обещанията на френското правителство и на влиятелни английски среди отпуснатите средства били незначителни, при това бързо пропилени от тогавашните приятели на Екзарх полските емигранти.

Убедил се, че пътят, който следва, е неефикасен, Екзарх, пълен с амбиции, окуражен от успехите на българското развитие и очевидно подочул за започналите руско-български културни контакти, решава да се обърне към другия голям конкурент в Източния въпрос – Русия. И той започва бързо да подготвя почвата за новата си мисия. През 1844 г. той се обръща с молба за аудиенция към руския посланик в Париж граф Орлов. На 8 март 1844 г. посланикът му поднася почитанията си и го моли да дойде у дома му същата вечер, като го уверява, че ще бъде честит да се запознае с него.[198] Какво е разговарял Екзарх с посланика, не е известно, но е лесно да се разбере, че той очевидно е поискал да замине в Русия. Според Н. Планински по-късно последвала официална покана до Екзарха от страна на руските органи.[199]

Подготвяйки се за пътуването си в Петербург, Екзарх, както е бил тогава обичаят, се снабдява с препоръчителни писма. Такова писмо получава от Олга дьо Рошфор (родена Коптева). И в края на септември или началото на октомври 1846 г. той се озовава в руската столица. Като човек, идващ от Запада, Екзарх, преди да получи високо благоволение, бил

сметнат за опасно лице и поставен под полицейски надзор. Независимо от това той започва да действува в свой стил – бързо и енергично. На 14 октомври 1846 г. предава първия си адрес до граф Неселроде – министър на външните работи, получава неговото съгласие да направи постъпки пред императора в полза на българската кауза и още същия ден подава първия си мемоар до Николай I.[200]

В този първи мемоар Екзарх излага основите на своите политически концепции: „Разните славянски народи чувствуват необходима нужда да се обединят около природния си баща – големия монарх на цяла Русия – пише той. – С негово покровителство се освободиха сърби, гърци, власи и молдавци. Само един народ е убягнал от неговото великодушие. Тоя народ е българският, който брои 5 500 000 българи и е главното ядро на Европейска Турция, от която населява собствено България., Тракия, Македония, Тесалия и дори Гърция. Освен под чужда турска власт тоя народ се намира и под непоносимото духовно владичество на гърците. Затуй той тъне в пълно невежество. Едва около хиляда души знаят да четат и пишат...

Гърците изгарят старите български паметници, а грамотните българи изпращат на заточение, за своята независимост гърците получиха сребро, владиците на Черна гора също. Ще бъдат ли българите дарени от тази бащинска и благоволеща нежност? Искането им е:

1. Да се създаде българска народна свещена йерархия.

2. Да се отпуснат в продължение на десет години суми за българския народ не с милиони, а колкото милостта на негово величество благоволи.

3. Да се назначат един или двама руски консули да следят за изразходването на парите и да ръководят възпитанието и образованието на българите, което трябва да бъде еднакво за всички."[201]

Няколко месеца по-късно – на 7 януари 1847 г., Екзарх подава втори мемоар до императора. След като описва жалкото положение на българите под турска власт, като отбелязва, че Високата порта не изпълнява обещанията от Хатишерифа, Екзарх предлага на императора да се застъпи за избирането на един „вещ българин" в турския държавен съвет и в синода на Цариградската патриаршия, като българският пред-

ставител се намира под закрилата на руското правителство.[202] Двата мемоара на Екзарх отдавна са били предмет на проучване в нашата литература.[203] Тук ни интересуват само проблемите, засягащи българо-руските духовни и културни общувания.

Още в първия мемоар Екзарх настоява да се отпуснат средства за българската просвета, да се съдейства за получаване на църковно-духовна самостоятелност на българите и за тяхното официално признаване като народност. Във втория мемоар той акцентува вече главно върху просветата, като представя програма за тази цел. Изоставил предишните си реформени идеи, сега Екзарх настоява законният представител на българите при Великата порта да се заеме главно с организирането на народната просвета.

„Той (т. е. представителят – б. а.) трябва да започне веднага, като обезпечи най-напред учителите – пише Екзарх във втория мемоар. – Те упражняват едно по-голямо или по-малко влияние и чрез тях ще се създаде единството. Те ще създадат по-малки центрове, подчинени на Цариград. За да бъде възпитанието едно и също за всички училища, те ще бъдат принудени да следват еднакъв начин на осведомяване. Учителите ще превеждат учебниците от руски или гръцки, а за единство ще бъдат коригирани от центъра, за да се поправи постепенно езикът и се махнат варваризмите от него. При всяка църква ще се отвори смесено училище за момчета. Попът ще бъде учител. Същото ще бъде и в по-малките села без църкви, но с поп."[204]

Така Екзарх формулира една цяла програма за развитието на българското национално образование, финансирано и контролирано от Русия. Неговите проекти предлагали добри възможности на руската политика да засили своето влияние в България не само чрез възпитаниците на руските училища, които след завършването са попадали под различни влияния и не можели да бъдат контролирани от Русия, но и чрез един организиран център, финансиран от руската хазна.[205]

След като подава и втория мемоар, Екзарх предприема продължителна обиколка в Русия с цел да спечели привърженици на българската национално-културна кауза и да събира средства. Той посещава Москва, Киев, Николаев и Одеса, т. е. главните центрове, в които учели млади българи. Във връзка

с пътуването на Ал. Екзарх в литературата са създадени най-различни легенди. Според Границки[206] той получава от Денкоглу огромна сума, която други автори изчисляват на 60–70 хил. рубли.[207]

Наред със събирането на средства Екзарх заедно със Захари Княжески получил чрез съдействието на московския и киевски митрополит голямо количество книги. В тази обща работа, както вече беше споменато, между тях избухва голям скандал, в който се намесва и полицията.[208]

Освен събраните в руската провинция средства Ал. Екзарх получава за реализиране на своите проекти една държавна субсидия от 10 000 рубли, която всяка година била подновявана и изплащана чак до Кримската война.[209] С тези средства той заминава в Цариград, където през първата половина на 1847 г. се настанява в „руския хотел" и започва своята дейност като руски мисионер за българското учебно дело. След като легализира пребиваването си в турската столица, Екзарх разпраща писмо „до всички градоначалници в България", в което иска да уведомят за нуждите на просветното дело и за злоупотребите на местните власти. Установил нуждите на училищното дело, Екзарх отпуща на градските и селските общини средства за поддържане на училищата, за заплащане на учителите, за закупуване на учебници и пособия, за откриване на нови училища. В неговата архива са запазени 203 писма, които свидетелстват каква част от получените руски средства Екзарх е разпратил по всички краища на България – 20 от тези писма са от Пловдив, 20 от Пазарджик, 12 от Стара Загора, 13 от Казанлък, 9 от Велес, 5 от Карлово и др. В архивата се срещат писма от Панагюрище, Калофер, Свиленград, Стрелча, Кадъ чифлик – Търновско, Пещера, Касаплар, Кюпрю Кьой, Смедово, Преслав, Дивдядово, Батак, Брацигово, Крива паланка, Варна, Хасково, Голямо село – Казанлъшко, Башино село – Велешко.[210] Тези сведения показват, че очевидно по договаряне с руските власти сумите са били насочени към изостаналите в културно отношение тракийски и македонски райони. Писма за оказване на помощ на селищата от Северна България освен от Варна, от Беломорието и от източна Тракия не се срещат. С тези руски средства Екзарх съдействува да се открият голям брой нови училища, които в своя мемоар той посочва, както следва:

Пловдив (Мараш), Т. Пазарджик, Мустафа паша, Панагюрище, Ески Заара, Казанлък, Енина, Батак, Канлъ кавак, Стрелча, Карагитли, Хаджар, Скопие, Сахране, Кадъ чифлик, Велес, Башино село и др.[211] Тази първоначална руска помощ стимулира местните общини да развият и усъвършенствуват училищата.

Руската помощ била използувана в духа на педагогическите разбирания на Екзарх за развитието на девическото образование в България. С отпуснатите от него пари били открити и закрепени едни от първите девически училища в България. Такова училище било открито в Казанлък през 1849 г., 30 момичета започнали да се учат в с. Енина, Казанлъшко. Със средства на Русия Т. Пазарджик постигнал онова, „което отдавна желаехме да видим, сиреч девическо училище" – се съобщава в едно писмо. Панагюрище открива също училище за момичета през 1848 г., а през 1850 г. построяват специална сграда за 200 ученички. Училища за момичета със средства на Екзарх откриват Кадъ чифлик, Брацигово, Велес, Башино село, Гостивар, Крива паланка и др.[212]

Една част от сумите Екзарх отделял за снабдяване на училищата с книги и учебни пособия. Неговата архива предлага обилни сведения за изпратените книги и отпуснати средства за книги на Пловдив, Стара Загора, Велес, Цариград и др.[213]

Значителни суми Екзарх отделя и за подпомагане на българските ученици в чужбина, главно в Русия. Още през 1847 г. очевидно със съгласието на руските власти той прави усилия да изпрати български ученици в руските училища и пансиони, като набира кандидати и от България, и от Бесарабия.[214] Екзарх отпуща през 1849 г. помощи на българските ученици в Одеса – С. Филаретов, Т. Керменчев, Г. Чалък, К. Славович.[215] По негова инициатива в Русия са пратени да учат две момичета от Стара Загора, едното от които е известната Анастасия Тошева.[216] През 1849–1850 г. Екзарх издържа и няколко български възпитаници в гръцкото училище във Фенер.[217]

Така в периода от 1848 до 1853 г. благодарение на отпуснатата руска субсидия Ал. Екзарх развива бурна обществено-педагогическа дейност, стимулира развитието на българската просвета, насочва я във верния път на светското образование, снабдява училищата с подготвени учители и с добри пособия, дава силен подтик на девическото образование, грижи

се и за подготовката на учителски кадри с по-високо образование за нуждите на току-що откритите първи класни училища, съдействува за оформянето на няколко важни центъра на новобългарското образование, като Пловдив, Стара Загора, Велес и др. Разбира се, всичко това въпреки неукротимата енергия на Екзарх и неговите модерни педагогически възгледи е било възможно само благодарение на руската финансова подкрепа, която, без да е била решаваща за развитието на новобългарското образование, е стимулирала и подтиквала българските общини към широка просветна дейност.

Но руските средства не били използувани само за училищата. По всяка вероятност една част от тях Екзарх използувал за закупуване на печатницата на Ив. Богоров и за издаването на първия голям български вестник „Цариградски вестник". В края на 1849 г., когато Ив. Богоров банкрутирал, изоставил печатницата и забягнал, Екзарх плаща разписката на Тъпчилещов и Карамихов – 6000 гроша (според Раковски 10 000)[218], и става собственик на печатницата. От началото на следващата, 1850 г. „Цариградски вестник" започва да се издава под неговото ръководство. Макар и да провежда една не напълно издържана национална линия във вестника, плод на неговите илюзии за реформиране на Турция в буржоазно-либерален дух, под неговото ръководство „Цариградски вестник", общо взето, следва руската политика в редица области и преди всичко по църковния въпрос, но затова ще стане дума по-нататък. На страниците на вестника се появяват и първите образци на руската поезия и художествена проза.

С част от руските средства Екзарх развива оживена издателска дейност, като създава фактически първото в България предприятие за издаване и разпространение на учебникарска, религиозна, научно-популярна и художествена литература. Благодарение на средствата, с които е разполагал, той въвежда нова система на пласиране на книгите, като не се осланя само на спомоществователите. Той разпространява книгите и на цели серии и библиотечки.[219]

Интензивните културни общувания между българите и Русия през 40-те и 50-те години подхранили у българската общественост идеята за откриване на едно централно българско училище за подготовка на учители с руска помощ. Найнапред почти едновременно тази идея била пласирана от За-

хари Княжески и Александър Екзарх през 40-те години. В своите мемоари до Николай I Екзарх настоява да се открие едно централно училище. Тази идея той поддържа и в мемоара си до Високата порта, където предлага да се съберат 300 деца на възраст от 8 до 10 години и да се обучават в едно общо училище. После тези възпитаници да се използуват в управлението, „за да консолидират Османската империя и я насочат по пътя на цивилизацията"[220]. Надеждите, че турското правителство ще се заеме с това, обаче скоро погаснали. Тогава тази идея била лансирана и пред руското правителство. В своето второ прошение от 1850 г. З. Княжески поискал от княз Ширински средства за откриване на едно централно българско училище в Стара Загора. Но руският министър въобще не обърнал внимание на тази идея.[221]

Със започването на Кримската война, когато отношенията между българите и Русия се активизирали вече и върху един политически план и когато се създават първите организации на българската русофилска буржоазия – Средоточното попечителство и ОБН, тази идея отново била лансирана официално пред руските власти. На 24 септември 1853 г. Н. Хр. Палаузов изпраща в Одеса до А. П. Озеров, руски представител при Високата порта в Цариград, „Записка за необходимостта да се открие в България духовно централно училища". Като разказва за трудностите, пред които е изпаднала българската просвета поради липса на средства и на подготвени учители, като изтъква, че практикуваната дотогава система за подготовка на българи в Русия е неефикасна, „тъй като от 1840 г., т. е. за 12 години, от приетите в Одеската семинария 16 българи са завършили само трима и нито един от тях не е станал свещеник", Палаузов предлага да се уреди в България едно духовно училище с шест класа, което да подготвя учители и свещеници. Средствата за неговото поддържане, т. е. за 6 преподаватели и 40 стипендианти, да се наберат от завещаните суми от Априлов и от дарения.[222] Този въпрос сигурно е бил обсъден сред българите в Русия, тъй като по същото време подобни предложения правят Н. Геров и други българи.

Руското правителство обаче отхвърлило българското искане. То се страхувало, че ако подобно училище се открие в Цариград, Пловдив или на друго място, неговите възпитаници не ще бъдат подготвени да действуват в съгласие с руски-

те интереси. Освен това Русия се стремяла да не дразни Цариградската патриаршия затова намесата си в българските просветни и духовни дела осъществявала негласно.

* * *

И така през първата половина на XIX в., особено от средата на 30-те години насетне, се осъществяват – отначало ограничено и несистемно, а после в един значителен план, широки културно-духовни общувания на българското възрожденско общество с руската култура. И като резултат от това се слагат основите на организираното руско културно-политическо влияние в България.

Какви са главните резултати от културните общувания между българите и Русия, от руското културно-политическо влияние?

Първо. Благодарение на руската славистика, историография, етнография, фолклористика, езикознание и литературознание, благодарение на трудовете на първите руски българисти забравеният от векове български народ, смятан като гръцко население или като диво варварско племе от двете страни на древния Хемус, станал известен на света. Отначало ограничен кръг от учени, после широки среди на европейската общественост научили за неговото минало, за неговата култура и бит, за неговите благородни усилия да възроди своите културно-исторически ценности.

Второ. Руското културно влияние има изключително важно значение за развитието на новобългарската просвета, на българското светско училище. Самата идея за едно такова училище в Габрово се ражда сред одеската българска емиграция, която се намирала под силното влияние на руската политика и култура. По-нататък Русия дава на българското училище едни от първите учебници и пособия. Тя подготвя и първите български учители с по-системно образование. От средата на 40-те години руските възпитаници стават инициатори за откриването на класните училища, за разширяване обхвата на девическото образование. Русия отпуща значителни средства за закрепване на училищата в Мизия, Тракия и Македония. Обхватът на руската помощ е толкова значителен, че едва ли до Кримската война може да се намери бъл-

гарско училище, в което да няма или руски книги, или руски възпитаници, или за което да не са отпускани руски средства. Всичко това безспорно представлява един значителен стимулатор на българската възрожденска просвета.

Трето. Изключителна е ролята на Русия за подготовката на първите отреди на младата българска интелигенция. Докато до 30-те години най-важна роля в това отношение се пада на Гърция с незначителното участие на Сърбия и някои западни страни, от 1838 г. насетне центровете за подготовка на български учители, духовници, писатели, публицисти от Елада се изместват в голямата северна земя. Ако се погледне списъкът на българските духовни и политически водачи, изиграли роля в нашето възраждане през първата половина на XIX в., пък и по-късно, ще се види, че наред с гръцките възпитаници стоят тези, които са получили образованието си в руските училища, семинарии, академии и университети.

Четвърто. Руското културно влияние в България стимулира зараждането и развитието на новобългарската книжнина и литература през първата половина на XIX в. В Русия работят, там се подготвят, от идеите на нейната литература се закърмят първите по-известни писатели, учени, публицисти, книжовници. В духа на идеите на голямата руска литература през XIX в. се възпитава почти цялата българска интелигенция.

Пето. От друга страна, културното влияние на Русия има важно значение за нейната политика. В резултат на българо-руските общувания се слагат основите на политическия съюз между българската буржоазия и Русия, оформя се ядрото на едно ново течение сред българското общество в областта на идеологията и културата.

През 30-те – 40-те години ядрото на това ново течение се образува в одеския кръг, начело на който стоят В. Априлов и Н. Ст. Палаузов.[223] Този кръг става инициатор за свързване на българската култура с Русия. По-сетне той увеличава своите привърженици из средата на подготвените в Русия млади интелигенти и окончателно оформя една важна тенденция за развитието на българското общество, която още през следващите десетилетия, пък и по-късно – през цялата нова история на България, играе важна роля в съдбините на българския народ.

Оценката на резултатите от руско-българските културни общувания през първата половина на XIX в. ще бъде обаче незавършена, ако не се посочат някои противоречия и някои отрицателни моменти.

Преди всичко българите поради своите нужди и степента на своето духовно развитие са принудени да общуват с официалната руска култура, в която през годините на николаевската реакция господствуват идеите на православието и панславизма. Това оставя отпечатък върху манталитета на българската интелигенция, подготвена в Русия, и влияе върху насоките на българското културно-национално възраждане.

Съществуват противоречия между радикалните демократически и революционни тенденции на българската възрожденска култура и казионния реакционен дух на руската официална политика и култура. Това, както ще стане ясно посетне, в много отношения ще е неблагоприятно за самостоятелното културно развитие на българското общество.

Противоречие съществува и в самата руска културна политика в България. Русия, от една страна, подкрепя единството на православния свят под върховенството на Гръцката патриаршия и по този начин се противопоставя на естествените български тежнения към духовна самостоятелност, от друга страна, подкрепя българските културно-духовни усилия и изостря започналия конфликт между българите и гръцката духовна власт. Тази политика създава през 30-те – 50-те години, пък и по-късно колеблива, двусмислена линия, която често пречи на духовната еманципация на българското общество.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА II

1 Международни актове и договори, засягащи България, с. 109.
2 Пак там.
3 *Ив. Пастухов*, ц. с., с. 230.
4 *Blanqui*, Communication sur l'état social de populations de la Turquie d'Europe, Paris, 1842; Voyage en Bulgarie pendans l'anneé 1841, Paris, 1843.
5 *Ami Bouè*, La Turquie d'Europe, Paris, 1840.
6 *Cyprian Robert*, Les slaves de Turquie, Paris, 1852.

[7] *Ванда Смоховска-Петрова*, Неофит Бозвели и българският църковен въпрос, С., 1964, също М. Чайковски и българският църковен въпрос до Кримската война, ИИЛ, кн. XIV и XVI, с. 195–209.

[8] БИА, ф. 66, а. е. 5574. Мемоарът е публикуван за пръв път във в. Марица, бр. 50/1879.

[9] Сп. Светлина, г. III/1893, кн. II–IV., с. 42–43.

[10] *М. Арнаудов*, Селимински – живот, дело, идеи 1799–1869, С., 1938, с.265.

[11] *Каролина Суходолска*, Българите в неиздадените мемоари на Чайка Чайковски (Садък паша), СНУНК, кн. X/1894, с. 433, 447; също *В. Смоховска-Петрова*, Михаил Чайковски – Садък паша и Българското възраждане, С., 1973.

[12] *Ив. Пастухов*, ц. с., с. 230–231.

[13] ДБИ, т. III, С., 1940, с. 304–305.

[14] АИИ – БАН, арх. кол. № IV, оп. 1, а. е.236, Доклад на английския консул в Одрин Джон Кер от 7 ноември 1844 г.

[15] ДБИ, т. III, с. 214–215, 216, 251.

[16] *Ив. Пастухов*, ц. с., с. 235–236.

[17] БИА, II А 5685, II А 5518, II А 5516, II А 1515, II А 5511.

[18] *А. И. Калоева*, Изучения южных славян в России второй четверти XIX века, Известия на НБКМ, т. IX (XV), 1969, с. 4–6; също *Ал. Балакин*, Вклад ученых Московского университета в исследовании фолклора и литературы болгар, ИИБЛ, кн. VI, 1958.

[19] За Ю. Венелин и неговото дело е писано твърде много, съществува огромна литература, затова тук ще се направи опит да се проследи само онази линия, която има значение за развитието на руско-българските общувания през 30-те и 50-те години на XIX в.

[20] Т. I, Москва, 1829.

[21] *Атанас С. Кипиловски*, Кратко начертание на Всеобщата история, Будим, 1836.

[22] *В. Априлов*, Денница, с. 104–105.

[23] Пак там, с. 92–93; също Български книжники или какому славянскому племены принадлежит Кириловская азбука. Одесса, 1841, с. 16.

[24] Библиотека д-р Ив. Селимински, кн. III, с. 44.

[25] Псп., кн. LXI/1901, Писмо на Н. Рилски до Рилския манастир, 24 юни, 1838 г., с. 583–585.

[26] *Ив. Шишманов*, Първата среща на Априлов с Венелина, Лит. научен сб., Кюстендил, 1898, с. 75. М. Арнаудов смята, че Априлов и Венелин не са се срещали лично – вж. *М. Арнаудов*, В. Априлов, С., 1970, с. 137–139.

[27] *В. Априлов*, Събр. съч., под ред. на проф. М. Арнаудов, С., 1940, с. 363–365.

[28] Пак там, с. 365–366.

[29] Пак там, с. 368.

[30] БИА, II А, а. е. 4675, Писмо на Ю. Венелин до В. Априлов, 1837. Писмото е от 27 септември 1837 г., вж. СНУНК, кн. I/1889, Две писма на Ю. И. Венелин до В. Априлов, с. 176–183.

[31] СНУНК, т. I/1889, Писмо на Ю. Венелин до В. Априлов, 9 октомври 1837, с. 183–190.

[32] *В. Априлов*, Събр. съч, Писмо на В. Априлов до Ю. Венелин, 10 декември 1837, с. 370–371; също *М. Балабанов*, Отзиви за България по Венелиновите писма, СБНУНК, кн. II, с. 285–309.

[33] *В. Априлов*, Събр. съч, с. 371.

[34] *В. Априлов*, Денница, с. 104–105; *Ив. Шишманов*, Към историята на Венелиновия паметник в Москва, Сб. БАН, кн. XXI (13), с. 379–381.

[35] *М. Арнаудов*, В. Априлов, с. 85.

[36] Михаил Петрович Погодин (1800–1875) е известен учен и обществен деятел на Русия през XIX в., професор по руска история в Московския университет, редактор на сп. „Московски вестник", „Московски наблюдател" и „Московитянин", автор на многобройни трудове из областта на общата и руска история, литература, езикознание. (За това, вж. Подробно *Барсуков*, Жизнь и труды Погодина, М., 1892 (3 тома); *М. Г. Попруженко*, Памяти М. П. Пагодина, М., 1925.) Като обществен деятел Погодин принадлежи към славянофилите и панславистите. Главната идея, която пледира в своите трудове, е идеята за обединението на славяните под скиптъра на руския император. Той ратува за самобитната оригиналност на Русия, противопоставя руската самобитност на равнището на Западна Европа. Макар и с реакционни възгледи, Погодин има определена заслуга за българското културно развитие.

[37] *И. Добровский*, Кирил и Мефодий – славянские первоучители, М., 1825.

[38] *И. Добровский*, Граматика церковнославянского языка, М., 1833, ч. I

[39] Вж. *М. П. Погодин*, Историко-политически писма и записки в продолжение Кримской войны, 1853–1856, М., 1874; също Историко- политически письма и заметки М. Погодина, М., 1873.

[40] Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861), т. I, М., 1886, с. 1–135.

[41] *М. Г. Попруженко*, Русия и Българското възраждане, БИБ, т. I/ 1928, т. III, с. 138–140.

[42] Письма к М. П. Погодину, Письмо на В. Ханка, 6 октомври 1842, с. 482–483.

[43] Пак там, Писма на З. Княжески, 4 юни 1847, с. 709–712, 712–717.

[44] Пак там, Писмо на С. Филаретов, 14 април 1853, с. 718–720.

[45] Пак там, Писмо на С. Филаретов, 12 декември 1853, с. 720–721.

[46] Пак там, Писмо на Ив. Денкоглу, 10 декември 1857, с. 742–743.

[47] В. И. Григорович е роден през 1815 г. в Балта, Подолская губерния. Бил е професор в Киевския, Казанския и Новорусийския университет и продължително време се занимавал с българската литература. За него вж. Подробности у *Ив. Шишманов*, Студии из областта на Българското възраждане, В. И. Григорович, неговото пътешествие из Европейская Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите, Сб. БАН, кн. VI (4), С., 1916; също *А. Викторов*, Сборник рукописей В. И. Григорович, М., 1879.

[48] *В. И. Григорович*, Очерк путешествые по Европейской Турции, II изд., М., 1872.

[49] Дневникът на В. Григорович е обнародван у *Ив. Шишманов*, Студии, Сб. БАН, кн. VI/1916, с. 76–155.

[50] *Ив. Шишманов*, Студии, с. 79.

[51] Братя Миладинови, Преписка, Писмо на Д. Миладинов до Ал. Екзарх, 20 август 1852, с. 20–21.

[52] Пак там, с. 19.

[53] *Ив. Шишманов*, Венелиновите книжа в Москва, Български преглед, кн. VII/1897, с. 26–30.

[54] *Ив. Шишманов*, Студии, с. 6–7.

[55] И. И. Срезневски (1812–1880) е известен филолог и историк, първият доктор по славянска и руска филология в Русия, автор на многобройни лингвистични, филологически, исторически, етнографски и други трудове. За него и научното му дело вж. *Вл. Ламански*, И. Иванович Срезневски (1812–1880), М., 1890; също *В. А. Францев*, И. И. Срезневски и славянство, отдьлный отпись из сборника памяти И. И. Срезневского, Петербург, 1914.

[56] *И. И. Срезневский*, Вступательная лекция в курсе истории и литературы славянских наръчія (чит. 16 октомври 1842), Извлечение из журнала Министерство народного просвещения, С. Петербург, май 1893.

[57] *Д-р П. Орешков*, Априлов и Срезневски, Български преглед, I/1929, кн. 3.

[58] *В. Априлов*, Събр. съч., Писмо на В. Априлов до И. И. Срезневски, 31 декември 1845, с. 430–431.

[59] Пак там, Писмо на В. Априлов, 19 декември 1846.

[60] ЦДИА, КМФ № 6, оп. 1, а. е. 1, Записка на проф. Ив. Срезневски, 24 октомври 1849.

[61] *И. И. Срезневский*, Болгарская грамота XII-ого века, т. I–II, Известия Второго отделенія Академій наукъ, С. Петербург, 1853.

[62] *И. И. Срезневский*, Повесть о Цареградь, Ученье записки Вторым отделеніем Императорской Акад. наук, II, 1855.

[63] *И. И. Срезневский*, Непорешенный вопрос Болгарское наръчіе и писменость в XVI–XVII в. от Владимир Ламански.

[64] *И. Срезневский*, Памятники и образцы народного языка и сло-

весности русских и западных славян в 4-х вып. СПб., 1852–1853.

65 ЦДИА, КМФ № 6, оп. 1, а. е. 1.

66 *И. И. Срезневский*, Древная чешкая пьснія о судь Любуш, в переводомь на болгарское наречіе, 17. II. 1852.

67 За него вж. подробно у *И. Шишманов*, Априлов и Н. В. Савелиев – Ростиславович, Сб. БАН, кн. XXI (13), 1926, с. 5–53.

68 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 186, Писмо на група българи до Н. В. Савелиев – Ростиславович, 12 януари 1845, л. 1.

69 *Ив. Шишманов*, Първата биография на Априлов, Сб. БАН, XXI (13), 1926, с. 33–41.

70 *Н. В. Савелиев*, Новый источник болгарской истории для объяснения хронологии и генеалогии болгарских государей IX века, ЖМНП, 1844, кн. 5; също в Славянский сборник, вып. I, М., 1845, с. 39–60.

71 За него вж. подробно: *И. И. Срезневский*, Обозрение научных трудов А. Востокова между прочим и неизданных, СПб., 1865,; *Н. Державин*, Вклад руского народа в мировую науку в области славянской филологии, Ученные записки МГУ, 1946, вып. 107.

72 *Л. А. Балакин*, ц. с., с. 131.

73 *П. Безсонов*, Некоторая черты путешествия Ю. Венелина в Болгарию, М., 1857.

74 *П. Безсонов*, Болгарские народние песни из сборников Ю. Венелина, Н. Катранова и других болгар, вып. II, М., 1855.

75 Письма к М. П. Погодину, Писмо на О. М. Бодянски. 3 ноември 1837, с. 1–2.

76 Пак там, Писмо на О. М. Бодянски, 20 декември 1837, с. 2–18.

77 Пак там, с. 20 и сл.; Чтения 1863, кн. 2, 1864, кн. 2, 1865, кн. 1, 2, 1866, кн. 2, 1873, кн. 1.

78 *О. М. Бодянский*, Богословие Йоана Дамаскина в переводе болгарского писателя Йоана Екзарха по списку Московской синодальной библиотеке, М., 1873.

79 „Шестоднев", составленный Йоаним Екзархом, Чтения, 1846, кн. 4, с. 9–42.

80 *В. Априлов*, Дополнения к книге Деннице, с. 168–169, 188.

81 Пак там, с. 190.

82 Письма к М. П. Погодину, с. 69–76.

83 *А. И. Калоева*, ц. с., с. 27–29, 22, 33.

84 *П. Ю. Тодоров*, За отношението на славяните към българската литература, Събр. съч., т. 1I, С., 1958, с. 260–276.

85 БИА, II А, а. е. 2056.

86 *Бор. Йоцов*, Йозеф Добровски и нашето възраждане, БИБ, г. III/1930, т. I, с. 155–158.

87 *Ив. Шишманов*, Нови студии из областта на Българското възраждане, Сб. БАН, кн. XXI (13), С., 1926; *М. Арнаудов*, В. Априлов, живот, дейност и съвременници, С., 1935, ново издание, С.,

1970; *В. Априлов*, Събрани съчинения, С., 1940; *М. Г. Попруженко*, Участие Одессы във возраждении народа болгарского, Одесса, 1912; *П. Р. Славейков*, Габровското училище и неговите първи попечители, Цариград, 1865; *Св. Миларов*, В. Априлов, могъщият подвижник на народното образование в България. Опис на живота и дейността му, Одеса, 1888; Светилник на новобългарската просвета, съставителство и редакция Ж. Атанасов и Ил. Конев, С., 1962; *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, ГСУ, Философско-исторически факултет, История, кн. III, т. LXIV, С., 1972.

88 *В. Априлов*, Събр. съч, с. XVI–XVII.

89 *В. Априлов*, Дополнения к книге Деннице, с. 170–172.

90 *В. Априлов*, Болгарские книжники, с. 3.

91 Пак там, с. 14.

92 *В. Априлов*, Денница новоболгарского образования, с. 37.

93 Пак там, с. 50.

94 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 104, л. 1.

95 Пак там, л. 4.

96 Пак там.

97 СПб. 1852.

98 Москва, 1855.

99 *В. Априлов*, Събр. съч., Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Н. Рилски, 24 април 1838, с. 378.

100 Пак там, с. 383.

101 Пак там, Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Р. Попович, 2 септември 1839, с. 396–400.

102 Пак там, Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до В. Г. Чалъков, 24 ноември 1839, с. 401–402.

103 Пак там, Писмо на В. Априлов до Габровската община, 17 август 1840, с. 403–405.

104 Пак там, Писмо на В. Априлов до Р. Попович, 20 октомври 1840, с. 407.

105 Пак там Писмо на В. Априлов до Габровската община, 11 декември 1846, с. 436.

106 *Д-р П. Орешков*, Неизвестна преписка на манастирите Соколски и Рилски с Н. Хр. Палаузов 1845–1854, С., 1941, с. 6 (отп. от Сб. БАН, кн. XXXVI, с. 118).

107 *М. Арнаудов*, В. Априлов, С., 1935, с. 190–193.

108 *Ванда Смоховска – Петрова*, Неофит Бозвели и българският църковен въпрос, с. 171 и сл.

109 *Ив. Шишманов*, Нови студии, Сб. БАН, кн. XXI (13), С., 1926. Дневник на Н. Рилски. От дневника личи, че от 10 октомври 1847 г. до Кримската война Н. Рилски не поддържа никаква кореспонденция с Одеса.

110 *Д-р П. Орешков*, ц. с., с. 189–191.

111 БИА, ф. 113, а. е. 1, л. 1–6.
112 *Д-р П. Орешков*, ц. с., с. 145–149.
113 БИА, ф. 113, а. е. 1, л. 8.
114 *В. Григорович*, Очерк путешествия, с. 160.
115 *Ив. Шишманов*, Нови студии, с. 267.
116 *Д-р П. Орешков*, ц. с., с. 147–148.
117 БИА, ф. 113, а. е. 2, л. 1.
118 *Каролина Суходолска*, Българите в неиздадените мемоари на Ч. Чайковски, с. 452–453.
119 *П. Орешков*, ц. с., с. 192.
120 Пак там, с. 193.
121 Пак там, с. 193–196.
122 *Ив. Шишманов*, Нови студии, Писмо на Н. Рилски от 26 октомври 1846, с. 345–347.
123 *В. Априлов*, Събр. съч., Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Н. Рилски, 20 юли 1838, с. 393.
124 БИА, II А, а. е. 2148.
125 В този кръг са влизали Иларион Стоянович от Елена, двамата му братя Николай и Димитър, техният съгражданин Ив. Момчилов, братята Петър и Константин от Битоля, Георги Босилински от Батак и Георги Атанасович от Одрин.
126 БИА, ф. 28, оп. 1, а. е. 3, л. 3–7.
127 *В. Априлов*, Събр. съч., с. 408.
128 Библиотека на д-р Ив. Селимински, кн. III, Писмо на Селимински до В. Априлов, 1 януари, 1841, с. 8.
129 *Ив. Шишманов*, Нови студии, Как и кога бяха издействувани първите руски стипендии за български възпитаници в Одеската духовна семинария, Сб. БАН, XXI (13), 1926, с. 41 и сл. Тук са обнародвани най-важните документи от преписката по този въпрос.
130 БИА, ф. 28, а. е. 29, Писмо на П. Тодоров, 27 август 1840, л. 14.
131 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. I, Записки относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г. Тази преписка е публикувана от Н. Генчев и Й. Калудова в Известия на държавните архиви, кн. 20/1970. По-нататък ще се цитира само „Записка".
132 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 77, Писмо на попечителя на одеския учебен окръг, 29 август 1840.
133 Записка, с. 125.
134 *Д. Г. Песчаный*, Русско-болгарские культурные связи в 30–40 годах XIX в. Сб. Из истории русско-болгарских отношении, М., 1958, с. 150–151.
135 *Д. Г. Песчаный*, ц. с., с. 128, 146–147.
136 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 12, Писмо на управителя на Лужишката семинария от 29 април 1841, л. 4; също Писмо на ректора на

Киевската духовна семинария, 20 май 1841.

137 Пак там, Писмо на ректора на Киевската духовна семинария, 18 юни 1841, л. 6.

138 Пак там, Писмо на управителя на Херсонската семинария, 1 ноември 1841, л. 7.

139 Пак там, л.9.

140 Записка, с. 124.

141 П. Списание, XI, кн. 4 (VII), 1899, Документи от времето на Българското възраждане, съобщава Н. П., с. 624.

142 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13: също ОДА – Варна, ф. 81 (Руско консулство във Варна), а. е. 15. Преписка за руския храм „Св. Николай" по училищни и църковни въпроси.

143 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13; *Д. Г. Песчаный*, ц. с., с. 157, бърка имената на някои от възпитаниците на лицея.

144 Записка, с. 127.

145 Библиотека на д-р Ив. Селимински, кн. III, Прошение на българите от Букурещ до киевския митрополит Филарет, Букурещ, 8 февруари 1847, с. 50–52.

146 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 16, Писмо на оберпрокурора на Св. синод, 29 април 1847, л. 1.

147 Пак там, а. е. 17, Писмо на ректора на Киевската семинария, 14 ноември 1847, л. 13.

148 Записка, с. 125–126.

149 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, доклад на Ив. Каляджи, 19 март 1856, л. 17.

150 Записка, с. 126.

151 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 17, Писмо на ректора на Киевската духовна семинария, 29 юли 1848, л. 19.

152 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13, Сведения за българите, учили в Русия от 1849 до 1869 г., л. 40.

153 Пак там.

154 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, л. 3; Записка, с. 128.

155 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13, Списък на българите, получили образование в Русия между 1839–1849 г.

156 Пак там, Сведения за българите, учили в Русия от 1849 до 1869 г., л. 40.

157 За него виж подробно: *Хр. Филипов*, Ив. Н. Денкоглу, сп. Учил. Преглед, XXIII/1924, кн. 5–6, с. 487–491; *Й. Георгиев*, Възраждането на град София, *П. Динеков*, Сб. в чест на Ив. Н. Денкоглу.

158 ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 426, Копие от завещанието на Денкоглу, намерено след смъртта му в Москва на 11 май 1861 г.; л.62.

159 *Хр. Филипов*, ц. с., с. 490–491.

160 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13.

161 Пак там, л. 40.

162 БИА, II А, а. е. 2240, Писмо на С. Филаретов от Москва от ар-

хим. Хрисант в София, 1857.

163 Сп. Духовна култура, кн. 3/1964, с. 8–9.

164 Записка, с. 126.

165 Сп. Духовна култура, кн. 3/1964, с. 9–10; също *Кирил, патриарх Български*, Екзарх Антим, С., 1956, с.181–602.

166 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13, л. 40.

167 *Кл. Рилец*, Рилски братя, възпитаници на руските духовни учебни заведения (по документи от XIX в.), сп. Духовна култура, кн. 7–8/1959, с. 40–42.

168 Записка, с. 124.

169 Пак там, с. 126.

170 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13.

171 Записка, с. 127, 160.

172 ЦДИА, КМФ № 6, оп. 1, а. е. 1.

173 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 123, Служебно писмо от 24 януари 1854, л. 2.

174 Пак там, Служебно писмо от 3 февруари 1854, л. 3.

175 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13, л. 40.

176 *К. Иванов*, Болградската гимназия, сп. Учил. преглед, т. XXXIV/1935,кн. 3, с. 316–317.

177 *Св. Миларов*, ц. с., с. 14; също *Ив. Шишманов*, Нови студии, Дневник на Н. Рилски, Сб. БАН, XXI (13), 1926.

178 БИА, II А 2056, Цвятко Недев до училището в Габрово. Книги и учебни пособия, изпращани от Априлов, Палаузов и др до Габровското училище.

179 *П. Р. Славейков*, Габровското училище, с. 709–712.

180 Письма к М. П. Погодину, с. 709–712

181 Записка, с. 129.

182 Письма к М. П. Погодину, 709–712; 712–717.

183 Записка, с. 130.

184 Письма к М. П. Погодину, с.,712–717.

185 Записка, с. 131.

186 Пак там, с. 158–160.

187 Пак там, с. 131.

188 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. I, л. 7.

189 *Д. Г. Песчаный*, ц. с., с. 185 и сл.

190 За това има много данни у ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. I, с. 336–337, 339–340, 355–356, 357.

191 АНГ, с. 445–446.

192 *Ив. Шишманов*, Нови студии, с. 464 и сл.

193 *Ив. Шишманов*, Наченки, с. 131.

194 *П. Р. Славейков*, Габровското училище, с. 77.

195 *П. Динеков*, София през XIX в. до Освобождението на България, С., 1937, с. 78–83.

196 АНГ, кн. I, с. 445–446.

197 Данните и статистиката са извлечени от репертоара на *М. Стоянов*, Българска възрожденска книжнина, С., 1957.

198 БИА, II А 5575.

199 *Н. Планински*, Черти из живота на Александър Екзарх, Сливен, 1884, с. 10.

200 *Ив. Пастухов*, Педагогическите възгледи на Ал. Екзарх, сп. Училищен преглед, т. XXI/1922, кн. 5–6, с. 397–398.

201 БИА, II А, 5484, 5485.

202 БИА, II А, 5485.

203 *Ив. Шишманов*, Александър Стоичович Боев – Екзарх, в. Свобода, бр. 463/1891; *Д. Йоцов*, Александър Екзарх, сп. Минало, т. I–II, 1909–1910; *Ив. Пастухов*, Педагогическите възгледи, с. 398–399; *А. П. Стоилов*, Отзвуци от миналото. Две записки от Ал. Екзарх до руския император, сп. Отец Паисий, бр. 4/1928, с. 65–66.

204 БИА, II А, 5485.

205 *Н. Планински*, ц. с., Приложение. Тези сведения се съдържат в мемоара на Екзарх, издадени по случай кандидатирането му за български княз.

206 *А. Границки*, Истински глас на България, Цариград, 1853.

207 *П. Карапетов – Черновежд*, Няколко записки от сегашния век, СБНУНК, кн. 6/1891.

208 Письма к М. П. Погодину, с. 712–717; също в. Съветник, 12, 10 юни 1863.

209 АНГ, т. I, Писмо на Н. Геров до Лобанов – Ростовски, 24 октомври 1859, с. 100–101.

210 БИА, II А от а. е. 5261 до 5588.

211 *Н. Планински*, ц. с., с. 51.

212 БИА, II А, 5211, 5243, 5262, 5266, 5268, 5399.

213 БИА, II А, 5329, 5384, 5504.

214 БИА, II А, 5531.

215 БИА, II А, 5420.

216 БИА, II А, 5531.

217 БИА, II А, 5434–5457.

218 В. Дунавски лебед, 8, 1 ноември 1860.

219 В. Цареградски вестник, 30 юли 1855.

220 *Ив. Пастухов*, Педагогические възгледи, с. 399.

221 Записка, с. 130.

222 П. сп., IX/1899, кн. 4, Документи от времето на Българското възраждане. Съобщава Н. П., с. 622–627.

223 Подробности вж. у *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, т. LXIV, кн. 3, 1972.

Глава трета

БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ПРОСВЕТА И РУСИЯ ПРЕЗ 50-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

След Кримската война настъпва период на най-интензивни българо-руски общувания в областта на просветата. Това се дължи на две обстоятелства – на задълбочаващите се в България културно-национални процеси и на промените в руската политика или по-скоро на съчетанието между новите потребности на българското културно възраждане и интересите на Русия.

От средата на 50-те години на XIX в. Българското възраждане навлиза в своята последна и най-зряла фаза. Поради задълбочаващата се криза в Османската империя, поради засилващата се стопанска мощ на българската буржоазия и новата, сравнително по-благоприятна обстановка след прокламирането на Хатихумаюна от 1856 г. националното движение бележи непрекъснат прогрес във всички области. Преди всичко то се устремява към финала на културно-духовното възраждане на българското общество, към пълната еманципация на българите, към тяхното окончателно обособяване като културно-национална общност. Тази първа струя на Българското възраждане се изявява в движението за нова просвета и култура и в упоритите борби през 60-те – 70-те години за църковна самостоятелност.

В политическата област националното движение бележи своето организирано начало, създават се първите политически организации, правят се серия от опити за отхвърляне на чуждото господство и за възстановяване на българската държава.

Този период е белязан от един паметен подем на българската национална просвета. През 50-те – 70-те години на XIX в. в България се изгражда широка мрежа от взаимни основни народни училища, която обхваща всички български провинции и градове, както и големите средищни селски центрове. Към 1876 г. в страната е имало около 1500 основни училища. Увеличава се и броят на класните училища. През този период по непълни данни функционирали 50 училища с по два, три, четири и пет класа. В по-големите културни центрове били отворени високи (класни) училища и за момичета.

Развивала се националната просвета и сред многобройните български колонии в чужбина – Бесарабия, Дунавските княжества, Южна Русия, Цариград. Вън от пределите на страната се формират няколко будни центъра на новобългарското образование – Болград, Букурещ, Браила, Цариград.

Общият подем на новобългарската просвета поражда нуждата от по-виси училища. Отворени са първите три български гимназии – в 1859 г. в Болград, през 60-те години в Пловдив, 1872–1873 г. в Габрово. Създават се и няколко специализирани училища – педагогически в Щип и Прилеп, търговско в Свищов, богословски в Петропавловския манастир край Лясковец, в Самоков и в Рилския манастир. По инициатива на българските търговци от Одеса, Цариград и Букурещ и при горещата подкрепа на цялата национална интелигенция започва подготовката за откриване на висше българско училище. През 1869 г. било учредено Книжовното дружество в Браила.

Широкият размах на просветното дело след Кримската война, съчетан със засилващите се борби за самостоятелна българска църква, съдействувал за окончателното оформление на българските национално-културни институции. След Хатихумаюна в почти всички български градове се създават народни общини, които под ръководството на търговско-промишлените среди стават главни органи на националната просвета. Към общините действували училищни и църковни настоятелства като преки организатори на учебното дело. От 1856 г. насетне в градовете, пък и в някои села били отворени български читалища. До Освобождението са създадени 131 читалища, които откриват читални, библиотеки, неделни училища, стават база за развитието на театъра, музиката, за разпространението на периодичния печат.

Развитието на културно-обществените учреждения в градовете постепенно през 50-те – 60-те години довежда до оформянето на общонационални културни институции. Такива функции придобили Цариградската българска община с народното представителство по църковния въпрос, Одеското българско настоятелство, Цариградското читалище, благотворителното дружество „Просвещение", Македонската дружина. От 1872 г. много от функциите и правата на общонационалните просветни институции били поети от Българската екзархия.

Така просветното движение, започнало през 20-те – 30-те години с откриването на първите светски взаимни училища, се превръща в общонародно движение за културно-духовна еманципация на българите с напредналия буржоазен свят. Това движение подготвило първите отряди на националната интелигенция, съдействувало за оформянето на новобългарския писмен и говорим език, дало тласък на развитието на литературата, изкуството и науката.

През 50-те – 70-те години се наблюдава един ярко изразен разцвет на българската възрожденска литература, на поезията, белетристиката, драматургията, литературната критика, на учебникарската, църковнотребната, научната и научнопопулярната книжнина. Фактически това е време, когато след близо пет безплодни века се раждат първите образци на модерна литература, когато се появяват истински писатели и поети.

Полагат се основите на научната мисъл в България. Продължава своите изследвания д-р П. Берон, автор на редица трудове в областта на естествените науки, на философията, педагогиката, лингвистиката. Сп. Палаузов и М. Дринов слагат началото на модерната историография. Д-р Ив. Селимински оставя оригинални философски и социологически трактати. Плодотворно се развиват етнографията, фолклористиката и други дялове на хуманитарното знание.

Общият духовен подем стимулирал развитието на българския печат, на публицистиката. През 60-те – 70-те години в България и вън от нейните предели се издават 66 вестника и 34 списания. Разцъфтява и българското национално изкуство, слагат се началата на театъра, на съвременната българска музика, развива се новата архитектура и изобразителното изкуство.

Всестранното културно възраждане, върхът на което се извисява през 50-те – 70-те години на XIX в., подтиквало българското общество към оживени духовни връзки с другите народи, сродявало го с идеите на модерната буржоазна култура, където то търсело компенсация за вековете изостаналост и културен пустоцвет. С една дума, българите бързо се интегрирали в европейската цивилизация.

Именно в този контекст трябва да се поставят и разглеждат разширяващите се културни общувания на българите с Русия след Кримската война. Новите елементи на българо-руските културни връзки са пряко свързани с промените в руската източна политика.

След Кримската война Източният въпрос навлиза в нова и решителна фаза. Поражението на Русия във войната отнело нейните възможности да се меси пряко в съдбата на народите от Османската империя. Западните държави и преди всичко Франция и Англия използували новата обстановка, за да укрепят своето стопанско, политическо и културно влияние в Европейския Югоизток. За тази цел през 1856 г. западната дипломация набелязала програма за буржоазно-либерални промени в Турция, които целели да реорганизират и модернизират държавно-политическите институции на империята, да ограничат и унищожат руското влияние на Изток. Плод на тези западни намерения и внушения е издаденият през 1856 г. от Високата порта Хатихумаюн.

В изпълнение на своите намерения след Кримската война западните държави започнали да действуват още по-непосредствено и сред самите балкански народи. В резултат на това е начената една продължителна културна интервенция, която се проявява в разрастващите се църковно-религиозни прозелитични движения, като униатството и протестанството, в издаването и разпространяването на книги на езика на балканските страни, в печатането на многобройни вестници и списания, предназначени за Турция, в увеличаване броя на възпитаниците на западните училища и университети и в последна сметка в постоянните усилия да се завербува една политическа и културна агентура сред българите, която да обслужва интересите на Франция, Англия, САЩ, Австро-Унгария или на другите сили, които се домогват до към решаването на Източния въпрос в своя полза. За постигането на тези

политически цели бил впрегнат част от културния и научния апарат на буржоазния Запад, въоръжен с могъщия духовен потенциал на европейската култура и цивилизация.

В тази обстановка, когато разцветът на българското културно възраждане предлагал широки възможности за влияние и инвестиции, когато на Русия било формално отнето правото да покровителствува християните в Османската империя, а западните държави засилвали своята експанзия на Изток, руската политика била принудена да създаде нови доктрини за своето източно действие, да потърси възможности да запази и през неблагоприятните за нея времена завоюваните тук позиции.

Но положението на Русия било много затруднено. Парижкият мирен договор отнел нейните възможности да се меси пряко в турските работи. Русия била задължена да разруши военно-морските си съоръжения и съдове в Черно море. Договорът отнемал нейните права да покровителствува турските християни.[1] От друга страна, Русия била изостанала, със забавено развитие на производителните сили, държава с престиж на европейски жандарм след кървавата ѝ намеса в буржоазнодемократическите революции в Европа през 40-те години, със срамното за европейското развитие крепостничество. Колос на глинени крака, както пишат съвременниците, „нямата, без знаме, без име, появяваща се толкова не навреме с робско вяже на шията, така грубо блъскаща се в портата на Европа и в портата на историята, с безочливи претенции върху Византия и стъпила с единия крак на Германия, с другия на Тихия океан", както я представя един от най-блестящите нейни синове.[2]

В тази обстановка след войната руската официална политика трябва да се съобрази със съотношението на силите в Европа. И Горчаков побързал да формулира новите политически концепции, да определи задачите на руската дипломация: „1) да избягва за Русия всякакво участие във външни усложнения, които биха отвлекли част от силите ѝ за вътрешното развитие; 2) да следи според възможностите си да не би в това време да се извършат в Европа териториални изменения и изменения по отношение на политическото равновесие и на политическите влияния, които могат да нанесат сериозен ущърб и на нашето политическо влияние"[3].

Приела, както винаги в своята история, когато военно е слаба, доктрината на политическия изолационизъм, обявила примата на вътрешното развитие над външните проблеми, Русия и в този случай обаче не е могла да се отдръпне от близкия Изток и Балканите, да се откаже от преки действия в този район, който винаги я е интересувал на живот и на смърт. И официалните власти побързали да конкретизират общите политически формули за Изтока. Главната цел, която руската източна политика си поставя след 1856 г., е да отхвърли ограниченията, наложени от Парижкия договор.[4]

Но на първо време военно немощна, политически изолирана и вътрешно обезкръвена, Русия акцентува главно върху културно-политическото проникване на Изток. Културното действие на Балканите става основна цел на нейната източна политика дотогава, докато отново можела да се позове на оръжието.

В тази обстановка източната дипломация на Русия получава първите директиви за действие. И през този период, особено в неговото начало, както през 30-те–50-те години, Русия отново заложила на единството на православния свят под върховенството на Цариградската патриаршия. Новият руски посланик в Цариград между другите инструкции получил през 1856 г. и една записка, озаглавена: „Нашите бъдни отношения с Източната църква", в която изрично се подчертавало, че на Изток руската политика ще подкрепи патриаршията, за да запази православния хомогенен свят.[5]

Като поддържала остарелия вече в европейските отношения религиозен принцип, руската политика се надявала по този начин да препречи пътя на западното културно-политическо и идейно проникване в Турция, което залагало на модерния национален принцип, на просвещението, на либералните концепции, на западния универсализъм и на космополитичното образование. Но руската дипломация, колкото остаряла и демодирана да била след Кримската война, не можела да не съзре, че принципът на религиозното единство влиза в разрез със стремежите на отделните балкански народи и преди всичко на българите, че стриктното придържане към стария политико-идеен постулат ще ограничи нейните действия на Изток и в България. И за да компенсира неизбежните недостатъци на своята основна политико-диплома-

тическа доктрина, тя започнала да лансира нови идеи. Първата и най-значителната от тях е родената още през първата половина на XIX в. общославянска идея, намерила израз в славянофилството и панславизма, в идеята за обединението на славянския свят под скиптъра на руската монархия. От тази идея след войната се изковават важни оръжия на руската културно-просветна политик на Балканите.

Макар да поддържала външно прокламираните принципи, руската дипломация усетила настъпилата ера на национализма и с оглед на своите интереси започнала да действува поотделно сред всеки от балканските народи, в това число и сред българите. Най-важното компенсационно средство в тази насока била усвоената още преди войната политика за привличане на южнославянски младежи в руските училища и университети, за да може, от една страна, да ограничи техния интерес към Запада, а, от друга, да ги възпита в руски дух, в преданост към православието.

За постигането на тази цел след завършването на Кримската война руското правителство изработва една обща система, която целела да облекчи достъпа на славяните и преди всичко на българите до руските учебни заведения. Изоставена била практиката на пряко финансиране на българските училища. Десетте хиляди рубли, отпущани от Ал. Екзарх преди войната, са спрени. Всички средства били съсредоточени към главната цел – да се осигури обучението и възпитанието на повече български младежи в руските светски и духовни училища. С оглед на това на 21 декември 1856 г. с императорски указ на МНП било наредено да оказва максимално съдействие на младежите славяни, идващи на учение в Русия. Тази заповед, адресирана секретно до управителите на киевския, одеския и харковския учебен окръг, ги задължавала да допущат младите славяни в учебните заведения, като ги освободят от такси за слушане на лекции и им осигурят стипендии.[6]

Почти в същото време министърът на външните работи вицеканцлерът А. М. Горчаков наредил да се състави общ проект за обучението на славяните в Русия. По този повод между Горчаков и Норов – министър на просветата – се води продължителна преписка за изясняване на подробностите.[7] Междувременно, докато бюрократите изясняват принципите на новия проект, попечителят на московския учебен окръг, по-

сочвайки, че много от идващите в Русия българи, сърби и други славяни се учат в Московския университет, поискал привилегиите и улесненията, предписани от императора през 1856 г., да се дадат и на учещите се в московския учебен окръг славяни. Това било одобрено от Норов със заповед от 31 декември 1857 г.[8] С молба за същото към МНП се обръща и новорусийският генерал-губернатор княз Василичков.[9]

Изясняването на принципите на руската политика по въпроса за обучението на славяните в Русия продължава до края на 50-те и началото на 60-те години, когато девет млади българи, между които и В. Друмев, дошли в Одеса през 1859 г., се обръщат с молба към императора да им се отпуснат средства за образование.[10] По този повод новият министър на просветата граф Ковалевски изпратил през април 1860 г. доклад до Александър II, в който се посочва, че „МНП не е могло досега да окаже никакво съществено съдействие за образованието на младите славяни в Русия поради липса на средства" и ако такива средства не бъдат отпуснати, „успех в тази работа не трябва да се очаква и за в бъдеще". Във връзка с това след една нова обемиста преписка на 6 септември 1860 г. Александър II наредил да се отпуснат 5 хил. сребърни рубли, с които да се издържат 20 до 25 славянски стипендианти, като на всеки от тях се дават от 200 до 250 рубли годишна стипендия.[11] Малко преди това синодът на Руската църква също отпуска 75 стипендии, предназначени главно за южнославянски младежи, учещи се в духовните семинарии и академии.[12]

След като била отпусната новата сума, министърът на просветата граф Ковалевски се обърнал към княз Горчаков с молба да нареди на руските консули и агенти на Изток да се заемат с подбора на кандидатите, като съобщил, че в гимназиите могат да постъпват деца с необходимата предварителна подготовка на възраст от 10 до 16 години, а в университетите само завършилите гимназия или училище, съответстващо на гимназиалната степен. Ковалевски поискал консулите да проверяват нравствените качества на кандидатите и да гарантират, че те, след като завършат своето образование, ще се завърнат в родината си и там ще бъдат достойни и полезни деятели.[13]

Във връзка с тези приготовления до граф Ковалевски бил изпратен доклад от управителя на одеския учебен окръг тай-

ния съветник Могилянски, в който се съобщавало, че българите, завършили одеската семинария, не заемат свещенически места в България поради гнета на гръцката йерархия. Могилянски съобщил също така, че кандидатите произлизали от „най-долните съсловия" и поради това се занимавали неохотно с духовните предмети. Те изучавали главно положителните науки, както френски и руски език, предмети, които им откривали достъп до търговските кантори. Поради всичко това, след като се завърнели в родината си, българските възпитаници допринасяли малко полза. Във връзка с тези свои заключения Могилянски предложил да се измени системата на подбор и подготовка на славянските възпитаници: да се оказва помощ само на лица, които, след като завършат ще стават учители или деятели на просветата, южнославянските възпитаници да бъдат облекчени в изпитите, като изучават само онези предмети, които са им необходими, да не учат латински език, да не се иска от тях предварително да знаят руски. Накрая попечителят предлагал грижите за българските възпитаници в Одеса да се възложат на Одеското българско настоятелство. Тези предложения били одобрени от МНП, но граф Ковалевски настоял подборът на кандидатите да се извършва от дипломатическите служби.[14]

Така от 1856 до 1860 г. били изработени основните начала, върху които трябвало да се изгражда обучението на българските и другите южнославянски младежи в Русия, били осигурени и средства за тази цел. В сравнение с предния период сега тази работа била превърната в обща държавна политика с ясно изразена цел – да се подготвят учители и свещеници за България, хора, които ще защищават руските интереси. Отпущаните по-рано помощи за българските училища като неефикасни от политическа гледна точка инвестиции били прекратени. Осъществяването на новите идеи на руската политика било възложено на Азиатския департамент и на Министерството на народното просвещение.

За осъществяването на новата културна политика на Русия сред славянството и специално в България трябвало да се създаде удобен апарат, който да провежда и който с оглед на международното положение на Руся да не предизвиква „подозрителното внимание на европейските кабинети".

В системата на този апарат важно място било отредено на създаденото през 1854 г. Одеско българско настоятелство.[15] Още по време на Кримската война българската емигрантска буржоазия създава две политически формации, привърженици на руската политика. Това са Средоточното българско попечителство (Епитропията), учредено в Букурещ през 1853 г. – организация на едрата българска търговска буржоазия във Влашко, и Одеското българско настоятелство. Така създалият се през 30-те – 40-те години културно-политически съюз между българската емигрантска буржоазия и Русия придобил организационна форма.

След завършване на войната главна роля в системата на руското културно-политическо влияние в България започнало да играе Одеското българско настоятелство. Неговите дейци се опитали да издействуват статут на самостоятелна културно-национална и политическа организация, ратуваща за съюз с Русия, но княз Горчаков отхвърлил това искане, тъй като не желаел открито да ангажира руската политика с одеската българска организация по три причини: 1) да не се предизвикват протестите на силите, подписали Парижкия договор, „подозрителното внимание на европейските кабинети", както сам той се изразявал;[16] 2) руските власти искали сами да контролират обучението на българите в Русия, без да се доверяват на българите, които очевидно щели да се съобразяват не толкова с руските интереси, колкото с нуждите на българското културно възраждане, и 3) руското правителство се опасявало, че една самостоятелна организация може да провежда независима от него политика, да се намеси в българско-гръцката църковна разпра и да действува там в противоречие с руската доктрина за запазване на единството на източния православен свят под върховенството на Цариградската патриаршия; че ще се опита да координира дейността си с другите емигрантски центрове, което би ограничило възможностите на руската източна дипломация да направлява директно политическите и културните начинания сред българската емиграция.

В резултат на тази руска концепция проектираното от одеската колония настоятелство като една представителна политико-културна и обществена организация, опряна в своята дейност на Русия, било превърнато в частно благотворително

дружество без възможности за действие и обществена инициатива. На 28 май 1858 г., т. е. повече от четири години след неговото учредяване, с императорски указ настоятелството било утвърдено под названието „Настоятелство на одеските българи, събиращи дарения в империята за бедните български черкви и училища". Според разпорежданията на руските власти настоятелството се поставяло изцяло под контрола на херсонския архиепископ или на неговия викарий. То можело само да събира дарения за църквите, да се грижи за училищата, да съдействува за подготовката на учители и свещеници, да подпомага българските учащи се в Русия, да издава и превежда полезни книги за народа, да подпомага частната благотворителност.[17] Тези негови права и задължения били определени от една инструкция на Светия синод чак на 26 декември 1860 г., т. е. шест години след като било създадено.[18] Така руските органи превърнали организацията на одеските българи в придатък към апарата на своето културно-политическо влияние в България, в инструмент на руската политика.

При това положение, съобразявайки се с руската политика и с нуждите на българското културно възраждане, от края на Кримската война Одеското българско настоятелство започнало да действува в две посоки – да създаде благоприятни условия за учение и обществена изява на българите в Русия и да обедини под свое ръководство емигрантските центрове и вътрешните български общини.

В края на войната най-дейно в тази насока работели Н .Хр. Палаузов и Н. Геров, признати от руските власти като водачи на българската емиграция в Южна Русия. Отношенията между двамата и общите им намерения се разкриват в едно писмо на Палаузов от 12 юли 1855 г., в което той препоръчва на Геров да постъпи на служба в руското разузнаване. „Работата е проста – пише Палаузов, – трябва да открием правилни сношения с Турско и княжествата посредством просветени и предани нaши българи, които на време ще доставят нам по определен път сведения какво става, какво се предприема и т. н. по тези места."[19] Това предложение било прието от Геров и още през 1856 г. той пише до княз Горчаков, за да му съобщи за засилващата се западна пропаганда сред българите и да му препоръча да се вербуват местни българи за противопоставяне на западните домогвания.[20]

Същата идея за изграждане на руска политическа и разузнавателна мрежа в българските земи била лансирана пряко и от самия Палаузов. Той представил отново, както по време на Кримската война, списък с имената на лица, които могат да бъдат използувани за тази цел. Между тях, както и в списъка, представен по-рано, фигурират имената на Ив. С. Иванов, Димитър Мутев, Найден Геров, Захари Княжески, Петко (в документа е наречен Петър – б. а.) Славейков, Н. Михайловски и други известни възрожденски дейци, свързани по различни пътища с Русия. Палаузов отново препоръчал да се използуват игумените на Соколския и Рилския манастир, йеромонох Натанаил и учещите се в Русия млади българи, които да се използуват след тяхното завършване.[21] Наред със списъка Палаузов изложил и някои свои съображения. Според него и според Одеското българско настоятелство българи можели да бъдат назначени за руски консули. Палаузов предлагал да обходи България, да намери и други верни и способни лица, които биха служили на руската политика. Той настоявал да се отпущат достатъчно средства, за да може успешно да се противодействува на западните мисионери.[22]

Наред с усилията да се изгради мрежа, действуваща в Османската империя, Одеското българско настоятелство се заело да осигури подкрепата на Русия за българската национална кауза. Още през януари 1856 г. Н. Геров пише от Петербург до М. П. Погодин по повод записката, която Погодин изработвал за южните славяни във връзка с мирния договор. В това писмо Геров посочвал, че главната опасност на българите в момента представлява гръцкото духовно робство, което улеснява влиянието на западните държави сред българите. Геров характеризирал руската позиция по черковния въпрос като вредна, тъй като в отчаянието си българите въпреки вярата им в Русия могат да тръгнат в друга посока.[23] Същите въпроси Геров повдига и пред княз Горчаков. Като му съобщава, че войната е пробудила южните славяни, че сред тях действуват агенти на западните държави, Геров иска средства, за да отпечата две свои брошури, и отново настоява да се увеличи броят на българите, учещи се в Русия, за да се отклони южнославянската младеж от Виена и Париж. Накрая Геров предлагал да се създаде общество за поддържане на цър-

квите и училищата, което да воюва срещу органите на католическата пропаганда.[24]

Подробен доклад в този дух, с предложение за засилване на руската помощ за подготовката на български учители за откриване на едно централно българско училище, Геров прави и до А. П. Бутенов, руски посланик в Цариград.[25]

Все със същата цел – да разшири връзките на българите с Русия, Геров пътува до Москва през 1856 г. Тук той установява контакти с московските славянофили, на които предлага да действуват в България чрез Одеското българско настоятелство, което пък от своя срана ще провежда своята политика чрез букурещката епитропия. Така тия две български сдружения ще послужат за проводник, който ще разпространи всред народа образование. От Москва Геров съобщава на одеските дейци, че Н. Аксаков – шефът на московските славянофили, ще пътува за Одеса, и им препоръчва да се срещнат се него и да поискат съдействие за осъществяване на старата идея за откриване на централно българско училище и за издаване на български вестник. За база на бъдещото училище Геров предлагал създаденото от него класно училище в Пловдив „Кирил и Методий".[26] С идеята за откриване на централно българско училище Геров занимава и херсонския архиепископ Инокентий.[27]

След завършването на Кримската война усилена дейност за разширяване на руското културно-политическо влияние сред българите развива и Н. Палаузов. В една докладна записка от 21 април 1856 г. той предложил на руското правителство да премахне пречките за получаване на руско поданство, за да могат българските търговци да се възползуват от тази привилегия, тъй като западните сили и особено Австрия са предоставили отлични условия и числото на българите, прибягващи до австрийско поданство, непрекъснато се увеличава. Почти всички заможни българи от Турция и дунавските княжества са приели австрийско поданство, а това отслабвало руското влияние на Изток, тъй като „Русия се лишава от наистина ревностни свои привърженици, които със своето влияние могат да бъдат много полезни на Изток".[28]

В същата записка Палаузов предлага Русия да открие в Европейска Турция консулства и агентски постове, с каквито Австрия разполага в Търново, София и други градове. За кон-

сулски центрове според него трябва да се изберат Тулча, Варна, Търново, София, Русе, Сливен, Монастир (Битоля), Пловдив, Одрин, Охрид, Солун, а агентства да се открият в Силистра, Свищов, Видин, Стара Загора, Бургас, Рилския манастир, Сопот, Разлог, Велес и Кавала. Създаването на тези консулства и агенции и премахването на пречките за получаване на руско поданство – заключава Палаузов, ще компенсират загубената от Русия естествена опора на Дунава.[29]

Все със същата цел – да се запази руското влияние в България и да се създадат благоприятни условия за учение и обществена дейност на българите в Русия – Палаузов предлага през април 1856 г. да бъдат наградени с руски ордени и отличия българските доброволци, участвували в Кримската война. „Това ще послужи – пише той до княз Василичков – като пример за всеки българин да не отслабва предаността му към Русия и ще го поощрява да действува в дух на единство с нас."[30] В резултат на тези постъпки руското правителство наградило голям брой българи, между които одеските и част от букурещките дейци. Списъкът на наградените показва, че повечето от тях през следващите години станали активни проводници на руската политика в България.[31]

Идеята за запазване на руското влияние сред българите в трудните за Русия следвоенни условия Палаузов разглежда и в едно писмо до княз Василичков от 21 август 1856 г. От името на Одеското българско настоятелство той поискал да се отпуснат средства за „нравственото образование на българите в дух на обединение". „Вие трябва, така да се каже – пише Палаузов, – от самата люлка да подготвите ревностни поборници." За тази цел Палаузов предложил на руското правителство да отпусне средства, за да може в България да се открият една гимназия и духовна семинария. „При отказ – продължава Палаузов – ще се даде възможност на Запада да се погрижи за своите работи... А сега при енергичните им интереси и действия на тях се предоставя в много отношения пълна свобода."[32]

В същата посока, макар и отделно от Одеското настоятелство, действува и Ив. Кишелски. В едно писмо до М. Погодин от края на 1857 г. той също предложил да се засили обучението на младите българи в Русия. Кишелски настоявал да се обединят усилията на Московския и Петербургския сла-

вянски комитет с Одеското и Цариградското общество и да се състави южнославянско търговско дружество в Русия. Предлага също към Одеското българско настоятелство да се създаде хранилище за южнославянски и други старини.[33]

Усилията на Одеското българско настоятелство да запази и задълбочи руско-българските културни връзки след Кримската война, да издействува привилегии за българите, живеещи в Русия и за образованието на своите сънародници от Турция били свързани с една голяма политическа цел на настоятелството – да осигури своето място на пръв център сред емиграцията в Южна Русия, Бесарабия и Дунавските княжества, да създаде и укрепи каналите на своето влияние сред българите от Дунавските княжества, Цариград и вътрешността на страната.

След Кримската война българската емигрантска буржоазия активизирала своята политическа и културна дейност в съответствие с широкия размах на българското духовно и политическо възраждане. През 50-те – 60-те години окончателно се оформили няколко политически и културни български емигрантски центрове. Първият от тях бил Цариград. Тук сред многобройната българска колония, наброяваща около 30 хил. души, започнали да функционират важни общонационални институции. На първо място това била Българската община и създаденото към нея след 1856 г. народно представителство на вътрешните градски общини, занимаващо се с църковните работи. През 1864 г. в Цариград се открива българско читалище, което чрез едноименното си списание направлявало дейността на българските читалища и училища. През 60-те години тук се създават така нареченото „Просветно братство“ и „Македонска дружина“, преименувана след 1872 г. в „Каса на бедните български училища“. От 1872 г. в Цариград функционирала първата официално призната национална институция – Българската екзархия.[34]

Вторият център на българското културно национално и политическо възраждане след войната бил Букурещ. Тук продължавала да действува Епитропията, преименувана през 1862 г. в Добродетелна дружина. В Букурещ през 60-те – 70-те години се създали и действували българските революционни организации – БТЦК през 1866 г. и БРЦК през 1869 г. Във Влашко имало и други важни центрове на културно-националното

възраждане – Плоещ, Галац, Александрия, Гюргево и Зимнич. Особена роля сред тях играела браилската българска колония.[35]

Като трети емигрантски център се оформя Болград. След Кримската война това средище на българските колонии в Бесарабия преминало към Румъния. Тогава тук се съсредоточва един голям отряд от българската интелигенция, която през 1859 г. открива първата българска гимназия, изиграла, огромна роля в културното възраждане на българския народ.[36]

Четвъртият център се създал в Белград. Макар че тук българската колония била сравнително по-малобройна, през 50-те – 60-те години белградските българи заемали важно място в политическото и културното възраждане на своята страна. Тук продължително време през 60-те години работил Г. С. Раковски. През 1862 г. той формира Първата българска легия. Няколко години по-късно, през 1867 г., Л. Каравелов основава комитет, който си поставя за цел да освободи България чрез чети, изпращани от сръбска територия.[36а] През 1867–1868 г. в Белград е основана Втората легия. Следователно тук станали събития, които, както ще се види по-нататък, силно са вълнували както одеските настоятели, така и руската политика.

Значителни български колонии, макар и от временно пребиваващи ученици, студенти и търговци, през 50-те – 60-те години има във Виена, Москва, Киев и в други градове.

В опитите си да координира и направлява дейността на емиграцията Одеското българско настоятелство установило контакти най-напред с букурещките дейци, с които било свързано пряко още по време на войната. За тази негова цел през 1856 г. то изпратило в Букурещ Найден Геров. Но неговата мисия, изглежда, завършила с неуспех, тъй като оттам Геров пише до Тошкович, че българите в Букурещ не искали да дават пари за общото дело. Те, както и по-рано, се стремели да действуват самостоятелно и да не зависят от никого, в смисъл от Одеса. Между Букурещ и Одеса – продължава Геров, съществуват недоразумения, но някои букурещки дейци, като Евлоги Георгиев и отец Максим (Райкович), били за общо действие. Другите не милеели за народността си, а самото влашко правителство не разрешавало на българите да се проявяват.[37]

Все със същата цел – да разшири и утвърди влиянието на Одеското българско настоятелство – Геров пътува през 1856 г. и до Москва, където възлага на Сава Филаретов, тогава студент в Московския университет, да следи живота на българските колонии и да ги направлява в съответствие с намеренията на Одеското българско настоятелство.[38] За същото на Филаретов напомня и Н. Палаузов, като му пише, „че сега трябва да залягаме всинца да укрепим тамошното общество, за да можем чрез него да действуваме отвъд Дунава“[39].

Одеското настоятелство прави опити да установи преки връзки с Българската цариградска община. През 1856 г. Н. Палаузов съобщава на княз Василичков, че в Цариград и в Свищов били създадени две благотворителни учреждения – община на народната българска писменост (т. е. Община „Българска книжнина“) и Свищовско попечителство. Той обръща внимание, че тези организации ще бъдат много полезни за делото на Одеското българско настоятелство и за политиката на Русия. Затова в съгласие с архиепископ Инокентий Палаузов предлага да се изпрати човек в Цариград, който да установи връзка с общината. Владиката бил обещал да издействува от правителството разрешително за това пътуване.[40] Все със същата цел – да координира действията си с цариградските българи с оглед бъдещата ориентация на тяхната дейност – Палаузов иска от П. Р. Славейков подробна характеристика на цариградските дейци. В писмо от 3 юни 1858 г. Славейков изпраща в Одеса един подробен доклад с изключително находчиви и остроумни бележки за цариградските българи от партията на „младите“ и на „старите“.[41]

След войната Одеското българско настоятелство установява преки контакти и с българската колония в Бесарабия. По това време Н. Палаузов е назначен чиновник за особени поръчки при новорусийския и бесарабски генерал-губернатор и е натоварен да урежда преселническия въпрос в Южна Русия. В тази работа той действува съвместно с Иван С. Иванов, попечител на българските колонии в Бесарабия. Именно чрез него Одеското настоятелство успява да убеди бесарабските колонисти да съберат 30 хил. сребърни рубли за Одеското българско настоятелство. Настоятелството се опитало да използува съдействието на руската дипломация, за да помогне на комисията на бесарабските българи, която след война-

та заминала за Букурещ, за да иска да се запазят привилеги ите на колонистите такива, каквито се били при руското уп равление. Настоятелството помолило княз Василичков да пре дупреди руския консул в Букурещ Базили да съдействува р ръководи действията на комисията.[42]

Хегемонистичните тенденции на одеските българи, кои то още по време на Кримската война и особено след 1856 г. се проявяват с опитите да се наложи настоятелството като пър ва сила сред българската емиграция, то да координира и ръ ководи най-активните центрове на българското културно-на ционално движение – Букурещ, Цариград и Болград, обаче пропаднали. Това се дължи преди всичко на нежеланието на руското правителство да даде на настоятелството статут на самостоятелна организация, открито да го постави под свое политическо покровителство. При това положение другите центрове, които били значително по-многобройни, с богати търговци, които не отстъпвали на Н. М. Тошков, Ст. Тошко вич и В. Рашеев, не пожелали да се подчинят на Одеса.

Отношението на руското правителство довело и до разпо късване на силите на българската емиграция в Южна Русия Много дейци тук, действували дотогава в съгласие с одеските първенци, започнали да се изплъзват от тяхното влияние. Най напред променил своето поведение Н. Геров, който домог вайки се до руски дипломатически пост още през 1856 г., се обявил против хегемонистичните тенденции на одеския кръг В едно писмо до Сава Филаретов той пише, че усилията на Одеското българско настоятелство да действува са похвални, но смята, че ще бъде полезно, ако настоятелството се залови да помага само със средства и умни съвети. Но ако то смята да налага своето действие над всички българи – продължава Геров, – по-добре е да мирува.[43]

Против Одеското настоятелство се обявява и Ив. Кишел ски, офицер на руска служба. Веднага след завършването на Кримската война през 1856 г. поручик Иван поп Киров Ки шелски разработва проект за създаване на „Безсмъртно брат ство", организация, която по своите цели, задачи и структура е твърде различна от Одеското българско настоятелство.[44] То зи проект, както и по-сетнешните действия на Кишелски про тив Одеското българско настоятелство показват наличието на разнородни тенденции сред българската емиграция от Юж-

на Русия, една от допълнителните причини, които провалят хегемонистичните домогвания на Одеското българско настоятелство.

Отношението на руското правителство към Одеското българско настоятелство се отразява и върху положението на онези одески дейци, които били руски чиновници. Техните връзки с официалните органи били сведени само до тайна кореспонденция с княз Василичков и с попечителите – Инокентий и Дмитрий. Някои от тези дейци, като Н. Палаузов, изпаднали даже в немилост пред преките си началници. През 1856 г. Н. Палаузов се оплаква на Инокентий, че единствената му утеха е в бога, а на княз Василичков, че е превърнат в обикновен митничар.[45] Ясно е, че хора, поставени в такова положение, не могат да имат влияние сред едрите търговци от Букурещ и Цариград и сред свободолюбивата емиграция в Болград. Още повече, че букурещките и цариградските дейци сами претендирали, и то не с по-малко основание от одеския кръг, да стоят начело на българското културно-национално движение. Поради всичко това и главно поради нежеланието на руското правителство да се свърже открито върху политически план с Одеското българско настоятелство предвид на дипломатическите усложнения настоятелството не успяло да се наложи като пръв доминиращ център сред българската емигрантска буржоазия. Това обстоятелство нанася силен удар върху стремежите на емигрантската буржоазия, пробудена от Кримската война. Поставена в пряка зависимост от руската, турската или румънската държава, емигрантската буржоазия не успяла да създаде единна организация, общ национално-културен фронт, който би могъл да изиграе решаваща роля за развитието на българското националноосвободително движение през 60-те – 70-те години на XIX в. Така българската буржоазия след Кримската война се оказала политически раздробена – зависима от чужди сили, без сериозни международни контакти, обстоятелства, които силно възпират и ограничават размаха на българското освободително дело. А Одеското българско настоятелство поради условията, които съществували в Русия, се превърнало в частно благотворително дружество с ограничени само в рамките на руската културна политика функции.

След Одеското българско настоятелство руската политика се опирала в своите културно-политически домогвания на създаденото в Букурещ през 1853 г. Българско средоточно попечителство (Епитропия), което след войната действувало под наименованието Добродетелна дружина.[46] „Старите", ръководени от Христо и Евлоги Георгиеви, действували стриктно в духа на руската политика на Балканите и в България, вървели послушни зад цариградското руско посолство и зад руския консул в Букурещ, защото смятали, че освобождението на България може да се реализира само в резултат на руски политически и военни действия на Балканите. Именно поради това, макар и да се проявявали като български патриоти, те били противници на революционното радикално действие и изразявали тежненията на българския политически консерватизъм.

В областта на културните общувания на българите с Русия „старите" заемали второстепенна позиция след Одеското българско настоятелство. Те сътрудничели на одеските дейци, на Н. Геров и руските дипломати в разпространението на руската литература, за подбора на кандидатите за руските учебни заведения и т. н. Особено активна дейност за пропагандата на руската култура развиват българското училище, Българската църква и българското читалище в Букурещ и органът на дружината в. „Отечество". Иронизирайки техните казионни проруски настроения, Ботев често напада в. „Отечество", наричайки го орган на „тукашните москофили"[47], а букурещката църква „нотабило-московска капела"[48].

По въпросите на образованието обаче „старите" от Букурещ имали по-различни разбирания от Одеското българско настоятелство. Водени от своите непосредствени търговски интереси и поради по-широките си контакти с европейския свят, букурещките търговци за разлика от одеските дейци насочвали своите деца, както и някои младежи от вътрешността на страната, към австрийските и немските училища. Благодарение на тяхната помощ и финансови средства много българчета се учили в Прага,[49] Виена, Табор, Букурещ, Кенигрец, Братислава, Лайпциг, пък и в някои други западни градове.[50] Така търговският прагматизъм на емигрантската буржоазия от Влашко и Молдава я карал да търси за своите деца по-модерни училища, да отбягва руското казионно образование, предназначено да подготвя главно свещеници и учители.

Активна роля в политиката за културно влияние в България след Кримската война продължава да играе руската източна дипломация. И през този период независимо от ограниченията на Парижкия мирен договор руските дипломатически служби в Турция останали главните оръдия на политиката на влияние и въздействие. На първо място тук изпъква руското константинополско посолство, ръководено след войната последователно от Бутенев, княз Лобанов-Ростовски и генерал Н. П. Игнатиев. Под ръководството на цариградското посолство действувала разширената и снабдена с нови, погъвкави дипломати консулска мрежа. След войната руските консулства, вицеконсулства и консулски агенции покрили вече почти всички български области. Особено важна роля имали консулствата в Одрин и Солун, вицеконсулството в Пловдив, Варна, Русе, Видин, Търново и откритата по-късно агенция в Битоля (Монастир).

На руските консулски служби била възложена деликатната мисия да закрепят разклатените балкански позиции на Русия и да разширят нейното влияние в България. През 1857 г. руското Министерство на външните работи определило задачите на новите консули и вицеконсули, както следва: да правят проучвания върху стопанския и културния живот на съответните райони, да установяват тесен контакт с местното население, да го защищават от своеволията на турските власти без оглед на неговата националност и вероизповедание.[51]

С оглед нашата тема интерес представлява дейността за културно-политическото влияние на всички агенции и консулства, но особено важна е мисията, която изпълнява пловдивското вицеконсулство, ръководено от Найден Геров.[52]

Българин по произход, Н. Геров в качеството си на вицеконсул се проявява като предан функционер на руската политика. Той играе важна роля за укрепване на руско-българските културни връзки, за разширяване на руското културно-политическо влияние в България. Найден Геров съдействувал на руската политика да поддържа широки контакти с българската общественост, с национално-културните и политическите институции и преди всичко с русофилските формации, като Одеското българско настоятелство, Добродетелната дружина, да общува с широките среди на цариградските търговци и интелигенти, между които през този период из-

пъкват имената на П. Р. Славейков, Т. Бурмов, Г. Кръстевич и др. Наред с това Геров направлява и координира дейността на тези организации срещу чуждите пропаганди, срещу ходовете на турската политика, навреме сигнализира Азиатския департамент за съответно контрадействие. За своята голяма мисия въпреки честите подозрения Геров получава огромни средства за влияние. Това му дало възможност да създаде в по-големите български градове сред емиграцията и в средищните манастири разклонена мрежа, обслужвана преди всичко от българи, която действувала като орган на руското разузнаване и на руското културно влияние в България. Свързани с Геров и подчинени на него, през различните периоди на 50-те – 70-те години в това отношение действували Захари Княжески и Ст. Шиков в Стара Загора, Н. Чалики в Пловдив, С. Филаретов в София, Ст. Костов в Скопие, Тимаев в Битоля, Конкович в Северна България, П. Р. Славейков, Т. Бурмов и др. в Цариград. Тази роля изпълняват игумените на някои манастири, редица български свещеници и учители, упоменати в цитираната записка на Н. Палаузов.[53]

За да се изясни напълно мястото на Н. Геров и на ръководеното от него вицеконсулство в Пловдив в системата на руското културно-политическо влияние на Изток, трябва да се посочи ролята, която Геров играе, от една страна, като руски дипломатически чиновник, а, от друга, като деец на българското културно-национално възраждане. Самото назначаване на Геров е достатъчно доказателство за съвпадението на интересите на Русия и българското общество. Геровата дейност обаче разкрива и противоречията между руската политика и българските културно-духовни интереси. Като български патриот, намиращ се под зоркия контрол на пробуденото възрожденско общество, Геров често се опитва да коригира грешките и пропуските на руската културна политика на Изток. В един голям доклад, изпратен до посланика в Цариград княз Лобанов-Ростовски през 1859 г., т. е. две години, след като е бил назначен за вицеконсул в Пловдив, Геров изказва редица съображения, противни на руските намерения. Той смята, че прекратяването на помощта от 10 хил. сребърни рубли за българските училища, отпущани до войната, създава впечатление, че Русия не изпълнява своите обещания. Това се е отразило неблагоприятно върху развитието на учебното дело в

България. Поради същата причина се забавило откриването на българско училище в Пловдив. Изпращаните от Русия книги били разглеждани от българите като опит от нейна страна да ги държи в сляпо подчинение. По мнение на българските старейшини русите трябвало да уредят консулства в главните градове и да подкрепят българските училища за разпространяване на образованието в духа на православието.[56] Така Геров се обявил против опитите на руското правителство да държи в ръцете си съдбата на българското образование, да централизира и контролира подготовката на българските духовни водачи. Той застъпил българската теза за свободно национално развитие на културата и образованието, опряно на руската финансова и морална помощ.

Второто активно звено в системата на руското културнополитическо действие в България било вицконсулството във Варна, ръководено от 1859 г. от известния славянофил А. В. Рачински. Като завеждащ дипломатическата канцелария при Новорусийското и Бесарабско генерал-губернаторство след Кримската война Рачински познавал българските културнонационални проблеми. Връзките му с одеските българи и с тяхното настоятелство укрепили неговите славянофилски чувства. За това съдействувало и пътуването му в Македония в началото на 1858 г.[57] След посещението си в Македония през 1859 г. Рачински отправил молба до императора за приемането на двама млади българи в благороднические пансион на Смоленската гимназия с една записка за разширяване на достъпа на южни славяни до благороднические пансиони и духовните училища на Русия. Самият той довел от Македония четирима български младежи. Двама от тях – Динков и Витанов, били подготвени в семейството му, за да могат да постъпят в гимназията. В отговор на неговата молба Александър II наредил да се настани в Смоленската гимназия като императорски стипендиант Георги Динков. В същия пансион като стипендианти на императрицата били настанени Витан Витанов и Николай Томов. Освен това Александър II изпратил записката на Рачински до Министерството на народното просвещение. Това имало безспорно значение за издействуване на сумата от 5 хил. сребърни рубли, предназначени за обучението на млади българи.[58]

Пристигнал във Варна с репутацията на българофил, Рачински бързо установява контакти с местната българска общественост и преди всичко с нейните влиятелни водачи К. Дъновски и Атанас чорбаджи. По негово внушение се създава един национален кръжок. Рачински прави постъпки пред варненския гръцки митрополит да разреши славянско богослужение в българските църкви и манастири. Вследствие на това манастирът „Св. Димитър" в Евсиновград бързо бил превърнат в център на българската пробуда. През втората половина на 1860 г. Рачински заминал за Петербург, за да издействува разрешение за откриване на руска църква и на руско училище във Варна, но поради гръцкото противодействие тази идея, лансирана още през 1856 г. от херсонския архиепископ Инокентий, не била осъществена. През април 1861 г. при консулството във Варна бил открит само параклис.

Рачински останал във Варна само две години. През 1861 г. той напуща града, но след като бил положил основите за едно руско-българско общуване в областта на просветата през следващите десетилетия, след като бил успял да създаде тук едно здраво сплотено българско ядро.[59]

След Кримската война руската политика в своите културно-политически домогвания обърнала повече внимание на югозападните български земи. Това било предизвикано преди всичко от засилващото се проникване на католическата и протестантската пропаганда в Македония, както и от разгарящите се борби между българите от този край и гръцките патриаршески власти. Особено силно впечатление на руската дипломация направила Кукушката уния от 1859 г., когато станало ясно, че ако Русия не разпростре своето влияние и сред македонските българи, рискува да загуби в конкуренцията със Запада важни параметри от балканските сфери на влияние.

Руските интереси към Македония били подсилени и от действието на българските патриоти, които непрекъснато апелирали към руските власти да разпростират своето действие извън Дунавска България. Пръв сериозен аргумент в това отношение руската политика получила в едно прошение в подобен смисъл, подадено от Натанаил Стоянович (Охридски) и К. Дмитриев през 1853 г. Но безспорно е, че решаваща роля в това отношение изиграват връзките, които Д. Миладинов

установява с руските дипломати, учени и пътешественици. Както вече отдавна е посочено, още през 1845 г. Миладинов се запознава с В. Григорович. Докладите на Григорович за срещите му с Миладинов и други български дейци от Македония очертават периметъра и възможностите за руско културно-политическо действие в този край.

След Кримската война връзките на Миладинов с русите стават твърде чести. В началото на 1858 г. той общува с А. В. Рачински. Двамата обикалят Дойран и Карадаг, водят разговори за бъдещото сътрудничество. По искане на Миладинов Рачински обещава да издействува привилегии за българските младежи от Македония.[60] След Рачински Д. Миладинов установява контакти с руския учен П. Ив. Севастиянов,[61] изпраща му преписи на стари ръкописи, църковни книги и монети. Заедно с това Миладинов съдействува на Я. Ошимянцев да състави своя пътеводител на Македония. Най-напред пред Севастиянов Миладинов лансира идеята си за създаване на една централна славянска гимназия в Кукуш „като крепост срещу гъркоманията". За тази цел той създава три прошения, които с подписи и печати от епархиите Аврет Исар, Карадаг и Поляне (Дойран) били изпратени до руското правителство, до синода на Руската църква и до руския посланик в Цариград Бутениев.[62] През юни 1858 г. от името на трите споменати епархии Миладинов изпраща аналогично прошение и до императора Александър II, в което се иска да се разреши на трима българи да съберат средства в Русия за откриване на гимназията в Кукуш.[63]

Започналите контакти между българската интелигенция от Македония и Русия се разширили твърде много в началото на 60-те години, когато било открито руското вицеконсулство в Битоля и Азиатският департамент назначил за вицеконсул М. А. Хитрово. Консулският архив на Хитрово разкрива продължителните му усилия да засили духовното и политическото влияние на Русия сред българите в Македония, да съдействува за развитието на българското национално съзнание в този край. В името на тази цел и действувайки в духа на инструкцията за задачите на руските консули на Изток, Хитрово установява широки връзки с местната българска интелигенция, с богатите търговци и предприемачи, пък дори и с обикновени селяни. Той пътувал непрекъснато из областта,

посещавал манастири и народни празненства, изпращал до Азиатския департамент исторически, етнографски и други проучвания на Велес, на Прилепския край, на Кичево, Тиквеш, направил специално етнографско и стопанско-социално проучване на Дебърския край.

Хитрово се свързва с руския консул в Янина, за да уговори с него поддръжката, която трябва да се даде на християнското население в Янинския, Битолския и Солунския вилает.[64] Той води продължителна кореспонденция и с Н. Геров в Пловдив, за да се съветва с него по българските работи.[65] Особено големи са грижите на Хитрово за българската просвета в Македония, но за това ще стане дума по-нататък.

И така в края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в. била окончателно изградена мрежата на руското културно-политическо действие в България, една широка разклонена система от дипломатически, политически, църковно-религиозни органи, която се опира на местната интелигенция, подготвена в Русия или сближена с нея по различни съображения. Тази мрежа покривала всички български земи, но нейните главни сили през 50-те години са съсредоточени в онези пунктове, където българското възраждане е сравнително забавено, а западните и гръцките домогвания – най-силни. Северна България, където чуждите влияния са незначителни и културното развитие беше отишло далеч напред пред останалите български земи, представлявала по-слаб интерес за руската политика. Тук задачата да наблюдава българската интелигенция е възложена главно на варненското вицеконсулство и само на един пътуващ агент Конкович. В Тракия и по-специално в Пловдив, където остротата на разгарящия се българско-гръцки църковен конфликт е най-голяма, действията на френските, английските, американските, австрийските и други западни дипломатически и църковни мисии са най-интензивни, се разпореждали консулството от Одрин, вицеконсулството от Пловдив в една широка осведомителна мрежа. По същите съображения започва планомерното и непрекъснато разширяващото се от края на 50-те години руско действие в Македония. На този апарат предстояло да функционира през 60-те и 70-те години, за да осъществи стратегическите цели на руското културно-политическо влияние в България.

Към руския държавен, дипломатически и църковен апарат

за културно влияние в България и на Изток, към неговите български придатъци – Одеското българско настоятелство и Добродетелната дружина – през 50-те години се привлича и организираното участие на руската славянофилска общественост.

Славянофилството е едно от основните идейни течения в Русия през XIX в. Неговите идеал – православие, самодържавие и народност, изразени в триединната формула „вяра, бог и отечество", кристализират окончателно в условията на николаевска Русия. Те са израз на консерватизма, на страха на изостанала Русия от съприкосновението с модерния буржоазен свят.

След Кримската война, когато всеки в Русия бързал да извлече поуки от катастрофата, славянофилството отново манифестирало своите претенции във всички сфери на руския духовен и политически живот. „Славяните бяха в пълен боен ред – пише Херцен – с леката си кавалерия под командата на Хомяков и извънредно тежката пехота на Шевирьов и Погодин, със своите предани патрули, ловци, ултраякобинци, отхвърлящи всичко след киевския период, и умерени жирондисти, отхвърлящи само петербургския период; те си имаха свои катедри в университета, свой месечен преглед, който излизаше винаги два месеца по-късно, но все пак излизаше. При главния корпус имаше православни хегелианци, византийски богослови, мистични поети, множество жени и прочие и прочие."[66] Асове на славянофилството през този период са старият Хомяков и братя Киреевски, „печални сенки на границата на народното възкръсване", както и новите сили Константин Аксаков и Юрий Самарин, които Херцен, окачествява като хора с „фанатична вяра, нетърпяща възражение, притискаща, едностранчива, оная, която изпреварва победата". Към тях трябва да се прибавят издателите на „Московитянин" – Погодин и Шевирьов.

В новите условия след войната, когато идеалите на православието, самодържавието и народността започват бързо да се амортизират и когато след отмяната на крепостното право Русия пак се оказва неспособна за радикални политически и социални реформи и здраво се придържа в традицията, за славянофилите отново настъпват благоприятни времена. Тяхното влияние върху руския дух, култура и политика нас не ни интересува. В случая е важна дейността им за обе-

диняване на славянството, за развитието на общославянската солидарност и култура и по-специално тяхното участие в българското просветно и културно развитие.

Естествено място на славянофилите след Кримската война е да бъдат включени в общия апарат за културно и политическо влияние на Изток и в България, в духа на руската официална политико-културна стратегия. За тази цел под патронажа на Външното министерство (Азиатския департамент) през 1857 и 1858 г. се създават почти едновременно два благотворителни комитета – Петербургският и Московският.[67] Най-напред през 1857 г. бил одобрен комитетът в Петербург, който си поставил за цел чрез средствата и действията на частни лица и сдружения да се противопостави на английските, френските, австрийските и други влияния сред българите и южните славяни и да разшири руското влияние сред славянския свят. Според един доклад на комитета тази цел щяла да бъде постигната чрез помощта за построяване на църкви и училища.[68]

Скоро след като правителството и Александър II разрешили съществуването на Петербургския комитет, московските славянофили направили постъпки в същия смисъл. Към края на 1857 г. 31 инициатори, между които личат имената на Ф. И. Буслаев, С. М. Бодянски, А. Л. Майков, М. П. Погодин, Хомяков, Аксаков, Ю. Ф. Самарин, А. В. Рачински и други, отправят искане до императора да разреши съществуването и на техния комитет. В приложената към молбата записка се посочва, че западните държави са създали в Турция общества за разпространяване сред южните славяни на латинска, йезуитска и политическа пропаганда с оглед унищожаването на руското влияние. Главната цел на западното влияние – се казва в записката, е да се подровят основите на православието чрез така нареченото космополитическо общочовешко образование.[69] И за да се противопоставят на западното влияние, московските славянофили съставили комитет, който, действувайки заедно с петербургския и с Одеското българско настоятелство, си поставял следните задачи: 1) да доставя на южните славяни парични средства в полза на църквите, училищата и другите полезни учреждения, като Дружеството за българска книжнина в Цариград и народните читалища; 2) да се доставят пособия, книги и всичко, с което

може да се поддържа православието, и 3) да се подпомагат младите славяни, идващи да се учат в Москва.[70]

Но както е посочено по-нататък в цитирания вече отчет и в цялата преписка на комитета, друга важна причина, която е принуждавала московските славянофили да започнат организирано действие сред южните славяни, е започналото отделяне на българската църква от Цариградската патриаршия и опасенията им, че този процес може да се използува от западните сили.

Разбира се, първата грижа на Московския славянски комитет била да се заеме с подготовката на българската интелигенция в духа на руската културна политика в България. Това е ясно изразено в едно писмо на А. Рачински до П. И. Бертениев от 20 септември 1857 г. След като разсъждава как да се преодолее западното влияние в Турция, Рачински заключава: „Струва ми се, че при първата възможност да започне да се учи, народът най-напред би се заловил за догмите на тази вяра (православието – б. а.), която му е запазила отличителната физиономия, но тъкмо тука се вмъква във всички гънки на обществения живот чуждоверската пропаганда."[71] Тази мисъл по-широко е развита в един доклад на Московския славянски комитет, където западната пропаганда се окачествява като примамка, способна да развърти българския народ от първата крачка. „Това – са казва по-нататък – отвлича младежите от семейния кръг, като тегли рязка граница между селските жители и онемчените юноши." Западното образование според същия доклад обещава тайните на привлекателната философия, „перспективата на необузданата свобода и недосегаемото равенство" или „кроткия протестанизъм, даващ общочовешки възглед".

Страхът на славянофилите от идеите на буржоазната епоха и наука има чисто политическа основа. Те се боят, че след Кримската война, когато в България вече имало много западни възпитаници, когато „по цялата страна премина духът на неясни стремления", които създават колебания по отношение на Русия, когато можело да се стигне до освобождение, при което страната щяла да изпита „всичките ужаси на безначалието под ръководството на неопитните и нравствено слаби водители", когато се разпространяват идеите за един нов свят, „непочитащ семейните начала и въздържанието –

единствените гаранции за обществено благополучие“,[72] можело да се достигне до ликвидиране на руското влияние.

Цитираните документи достатъчно ясно разкриват идеологията и намеренията на московските славянофили. Но това е само едната страна на идеологията и политиката на московските славянофили. Обективно дейността на славянските комитети, както ще се посочи по-нататък, съдействувала за културното развитие на българското общество.

Московският славянски комитет бил утвърден с императорски указ на 26 януари 1858 г. За пръв председател на комитета бил избран А. Н. Бахметиев – попечител на московския учебен окръг, доказателство, че славянските комитети са прибавка към държавно-политическия апарат за културно действие сред славяните. Комитетът е поставен под наблюдението на Азиатския департамент.[73]

Десет години след създаването на Петрбургския и Московския славянски комитет такива организации се създават в Киев и Одеса. Московските славянофили подели инициативата за това. С разрешение на Азиатския департамент и на Министерството на народното просвещение на 27 април 1868 г. те се обърнали с писмо към попечителите на всички учебни окръзи в Русия да уредят отделения на славянските благотворителни комитети. Това предложение на Московския славянски комитет било одобрено от Министерството на народното просвещение, което наредило на окръзите да изпълнят исканията на комитета.[74]

Най-напред започва подготовката в Киев. Инициатор за изграждане на славянски комитет тук става ректорът на университета „Св. Владимир“, който на 29 август 1868 г. открива подписка за записване на членове на киевското отделение.[75] Но се оказало, че интересът е много слаб. Едва в началото на 1869 година била създадена комисия от представители на Историко-филологическия, физико-математическия, Юридическия и Медицинския факултет, на която било възложено да обсъди окончателно въпроса за откриване на Киевския комитет.[76] През април с. г. комисията предложила да се създаде славянски благотворителен комитет в Киев, към който да се привлекат представители на духовните учебни заведения в града, в който се учат младежи от южнославянските земи.[77] Главен организатор на киевския комитет станал професорът-

историк В. А. Билбасов. Той успял да осигури съдействието на киевския генерал-губернатор Дондуков-Корсаков и на неговата жена и по този начин да привлече чиновничеството, а чрез митрополита и духовенството. Така през първата година били записани 117 членове на комитета, който окончателно бил одобрен от княз Горчаков на 28 ноември 1869 г.[78] Дейността на този комитет в случая представлява малък интерес, тъй като за периметър на неговите действия били определени Галиция и Унгария. В замяна на това изключителен интерес представлява Славянският благотворителен комитет в Одеса, наречен одеско славянско благотворително общество „Св. Кирил и Методий".

Инициативата за изграждането на Одеското славянско благотворително общество принадлежи на М. А. Хитрово. В своите писма до Н. П. Игнатиев той разкрива интимните си намерения – да създаде славянско общество в Одеса, което да се противопостави на националните домогвания на Одеското българско настоятелство, тъй като, както вече бе показано, одеските българи често са се сблъсквали с официалните руски власти и се стремели да прокарват руското влияние, но като се съобразяват главно с българските национални интереси.[79] „Образуването на славянски комитет тук – пише Хитрово – в писмото си до Игнатиев на 4 януари 1869 г. – е важно именно в това отношение, че чрез него ще бъде възможно да се провеждат сред нашите едноверци по-сериозни възгледи по техните насъщни въпроси, на които те са свикнали да гледат леко и повърхностно."[80] След преодоляването на някои бюрократични препятствия уставът на Одеското славянско благотворително общество бил утвърден от министъра на вътрешните работи и на 8 май 1870 г. се състояло учредително събрание, на което присъствували 93 души, предимно руски дворяни, чиновници и представители на местната славянска колония. Според устава Одеското общество си поставило за цел „да доставя средства на нуждаещите се славяни" и да подкрепя полезните начинания в областта на славистиката, художеството и изкуствата".[81]

По своите цели Одеското славянско благотворително общество напомняло славянските комитети в Петербург, Москва и Киев, но за разлика от тях то било съставено не само от руси, но и от представители на славянските колонии в Одеса,

главно българи и сърби. Хитрово успял да постигне своята цел да овладее ръководството на дружеството, в което участвували С. П. Голубцов – попечител на одеския учебен окръг и председател на комитета, банкерът Н. А. Новоселски, помешчикът княз А. Е. Гагарин, проф. Ф. И. Леонтович, В. И. Григорович, протойерей М. К. Павловски. Българите били представяни в ръководството от Н. М. Тошков, сърбите от С. М. Вутеич, хърватите от проф. В. В. Богишич.[82] Но въпреки, че българите били представени слабо, поради активните организационни действия на одеското българско настоятелство те били най-динамичният елемент в дружеството и както свидетелствува неговото ръководство, съставлявали значителна част от членовете му.[83]

Под влияние на славянското движение в Русия и под прякото въздействие на Одеското славянско благотворително общество и на Одеското българско настоятелство през 1871 г. в Кишинев било учредено „Българско общество за разпространение на грамотността сред българите". Според устава Кишиневското общество има за цел „да подпомага нравственорелигиозното образование на българите", да се грижи за подготовката на учители за българските училища, специално да настанява млади българи в педагогическите курсове в Кишинев, да подготвя пастири за църквата, да развива нравствено-религиозните чувства на българите, да издава и разпространява книги на български език. То щяло да действува под ръководството на кишиневския и хотински архиепископ.[84]

Така след Кримската война бил оформен окончателно апаратът на руското културно-политическо проникване и действие в България. Издигнато като първостепенна цел на руската източна политика, културното влияние в България се ръководело от държавата и нейните органи – Министерството на външните работи (Азиатския департамент) и Министерството на народното просвещение. Важна роля в изработването на концепциите на тази политика и в нейното осъществяване имал и Св. Синод на Руската православна църква.

Руското културно-политическо действие се осъществявало пряко от дипломатическите представителства – цариградското посолство и 8-те консулства на Русия в Одрин, Солун, Пловдив, Битоля, Варна, Видин, Русе и Търново. Дипломатическият апарат извършвал своята работа в българските земи

чрез широка мрежа, която била създавана от учители и духовници, заможни търговци и влиятелни граждани, повечето от които са възпитаници на руските духовни или светски училища или пък са свързали съдбата си с Русия поради стопанските си интереси.

За културно-политическо действие в България била привлечена и славянофилската общественост, организирана от края на 50-те години в славянските благотворителни комитети. Московският и Одеският комитет били пряко натоварени с българските работи. За същата цел били използувани и национално-културните организации на българската емиграция с русофилска насоченост и преди всичко Одеското българско настоятелство, Добродетелната дружина, Кишиневското общество и Болградското общество. Чрез споменатите организации руската политика влияела върху цариградската българска колония, върху цариградската община, в която имало силна пруска група, върху вътрешните български общини, върху книжовните дружества, върху вестниците и списанията и оттам върху цялото българско национално-културно движение.

Този добре изграден механизъм за културно-политическо действие на Изток и в България трябвало да осъществи стратегическата цел на руската политика след Кримската война – да запази руското влияние дотогава, докато Русия отново може да изяви претенциите си за турското наследство, като осъществи основните доктрини на руската източна политика, които се базират върху защитата на православието и на хомогенността на православния свят срещу настъплението на европейския космополитизъм. Като щит на руските източни интереси се издига вярата. В новите условия след войната се налага славянофилската и панславистката концепция. И двете основни концепции влизат в противоречие с революционния дух на българското културно-национално възраждане. Затова в продължителните съвместни действия между Русия и българското общество в просветната област, както ще стане ясно по-нататък, се пораждат противоречия.

* * *

Непосредствено след Кримската война потокът на български младежи към руските учебни заведения се засилва в сравнение с предишния период. Държавните органи, както и

славянофилското движение започнали организирано да привличат нови и нови кандидати. Като сигнал за действия в тази насока послужил и личният императорски жест през 1859 г., когато той и императрицата приели трима млади българи като свои стипендианти.[85]

Най-голяма активност в това отношение проявили Одеското българско настоятелство и Московският славянски комитет. Още през 1856 г. московските славянофили се свързват с Одеското българско настоятелство, с отделни българи от Русия и от България, за да проучат нуждите им от образование. Тогава те получават забележителното предложение на Д. Миладинов, който им пише: „Ако нашата родственица Русия желае да има за вечен съюзник България, която не е престанала и няма да престане да се надява на нея, то няма да ѝ струва скъпо да пожертвува или отпусне на България един милион сребърни рубли, като с ежегодния процент от тази сума (40 хил. р.) България ще може да издържа 200 свои синове, изпращайки ги, разбира се, да се учат в Русия."[86] Но искането на Миладинов не било прието. Московският славянски комитет обаче приел през 1858 г. под своя патронаж 16 българи, учещи се в Москва, 6 души за сметка на комитета, 4 за сметка на граф С. С. Уваров, 2 на Кокарьов, 2 на Мамонтов и по един на граф Д Толстой и Ив. Денкоглу.[87] Тази внушителна българска колония още през 1858 г. се обединява в Българска дружина, начело на която застава студентът Даскалов.[88]

Голяма ученическа колония през 50-те години има и в Киев. Тук през 1858 г. само в Духовната академия се учат 13 българи, между които личат имената на Нешо Бончев и М. Дринов.[89] Около 20 дуи, между които В. Друмев и Д. Енчев, се учат в Одеската духовна семинария.[90]

Наред с държавните мерки за привличане на българи в руските учебни заведения през 50-те години важно значение имала и политиката, провеждана от Светия синод. През 1858 г. синодът открил 75 стипендиантски места в семинариите за българи, славяни и за няколко араби. На Одеското българско настоятелство било възложено да издири кандидатите. То от своя страна делегирало това свое право на Цариградската община, като ѝ поръчало да подбере повече кандидати от Македония.[91]

Вследствие на това за пръв път след Кримската война организирано започнали да се привличат на учение в Русия млади българи от Македония. Тази работа в Македония била възложена на Д. Миладинов и д-р Константин Робев.[92] Между тях бил и братът на Д. Миладинов – Константин от Струга, който пристигнал в Одеса през ноември 1858 г., за да се „подготви за учител по български език", тъй като, както сам пише, Македония била изостанала от Горна България.[94]

Със задачата да изпраща младежи от Македония в Русия се заел и посланикът в Цариград княз А. Лобанов-Ростовски. През 1858 г. той изпратил до Одеското българско настоятелство племенника на архимандрит Партений – А. Огнянов, с молба да бъде настанен в някоя московска гимназия.[95] Така през 1858–1859 г. в руските училища и университети се учели 40 български младежи. Някои от тях, като Беляев, Запрянов, и Енчев, завършват по това време и се завръщат в България. Първите двама се дипломират в Киевския университет, а Енчев в Киевската духовна академия. По същото време Д. Витанов завършва Петербургския университет.[97]

Важен момент, когато се отприщва пътят на българите към руските учебни заведения, е 1859 г. Десет млади българи[98] подават молба до императора да бъдат приети като стипендианти в руските университети[99] Както беше отбелязано, тази молба послужва като повод да се отпусне сумата от 5 хил. сребърни рубли за организираното обучение на българите в Русия. В резултат на това още в края на 50-те години броят на българите, учещи се в Русия, се увеличава. Според някои, макар и не особено точни данни до началото на 60-те години тук се учат 109 българи. Засега точни данни има само за Одеса, Киев и Москва. Те показват, че в Одеса се учат 39 души, между които В. Друмев, Д. Енчев, Д. Благоев и Ив. Гюзелев; в Москва – 19 души, между тях Р. Жинзифов, М. Дринов, Нешо Бончев, Л. Каравелов; в Киев – 11 души, или всичко 69 български младежи.[100]

Наред с привличането на българските младежи на учение в Русия през 50-те години продължава и руската помощ за българските училища. Инициативата в това отношение принадлежи на Одеското българско настоятелство и неговия попечител архиепископ Инокентий. През 1856 г. Инокентий предложил на меродавните руски органи да се открият руски цър-

кви и малки метоси в България, Цариград, Мала Азия и особено по бреговете на Черно море като „един вид стражеви постове и укрепени места“ на руското влияние на Изток. А в края на живота си, през 1857 г., той съставил широка програма, която предвиждала да се издадат преводни и оригинални български книги, да се събират и обнародват български исторически актове, да се изпратят руски учени да изследват и популяризират българския бит и култура.[101] В тази насока към края на 50-те години започва да действува и Московският славянски комитет. Още през 1858 г. комитетът събира 2500 рубли дарение и много книги, изпраща помощи на Рилския манастир и на Пловдивското училище, финансира пътуването на В. Чолаков из Македония, изпраща книги на Панагюрското училище, помощ на сп. „Български книжици“ и на българската печатница в Цариград, за да изплати своя дълг към обществото на бенедиктите. През следващите години даренията на комитета се увеличават. От събраните из България 10 хил. рубли били изпратени средства и книги за училището в Кукуш.[102]Помощта за Кукуш вероятно била изпратена вследствие споменатите прошения на Д. Миладинов.

След Кримската война руските власти отделили средства и за българските училища в колониите на Южна Русия, но за това ще стане дума по-нататък.

* * *

От кратките данни, приведени по-горе, се вижда, че през втората половина на 50-те години се слагат основите на организираното привличане на български младежи на учение в Русия, подготвят се условията, за да може през следващото десетилетие, най-благоприятното за руско-българските общувания в областта на просветата, Русия да се превърне в обетована земя за младите българи, тръгнали по света да търсят образование и култура.

През 1860 г. след указа за отпускане на 5 хил. рубли Азиатският департамент изпратил специална инструкция на руските дипломатически агенти на Изток, в която съобщавал, че в Русия могат да бъдат изпратени 20–25 българи за светските училища, 75 за духовните и 20 за военните. Инструкцията задължавала дипломатическите служби да подберат кан-

дидатите, като се съобразяват с възрастта им, с тяхната подготовка и нравственост.[103]

По всички части на българските земи бързо се разнася вестта за възможностите да се получи образование на държавна сметка в Русия. Много млади българи започнали да търсят контакти с руските консулства, за да уреждат пътуването си. Руските дипломатически и държавни служби били затруднени да определят кандидатите. Тогава се ражда идеята да се използува в тази работа Одеското българско настоятелство, държано дотогава настрана.

Инициативата за това принадлежи на попечителя на одеския учебен окръг Могилянски, който през 1860 г. предложил на министъра на просветата „да се потърси съдействието на тукашното (т. е. на одеското) настоятелство... Макар и да няма официален статут – пише Могилянски, – но поддържайки постоянни връзки с Българската община в Константинопол и със старейшините на главните български градове, то служи нерядко и за правителствените цели." По-нататък Могилянски съобщава, че се е срещнал с членовете на настоятелството и те се задължили да съдействуват за избора на способни и вече подготвени за учение млади хора. Настоятелството се задължило също да привлича в Одеса тези млади хора, а след като завършат лицей или гимназия, да ги изпраща обратно в България, за да станат учители в местните училища.

След тези споразумения с Одеското настоятелство Могилянски предложил отпуснатите 5 хил. рубли за обучение на южнославянските младежи в Русия да бъдат предоставени на настоятелството. За всеки ученик настоятелството да получава по 275 рубли, като оттам нататък то „поема върху себе си всичката грижа по настаняването, продоволствието, снабдяването с облекло и учебни пособия на учениците си, а така също и задължението да наблюдава живота им, без да е необходима намесата на учебното началство и без да се иска отчет за изразходването на отпуснатите средства за издръжка на възпитаниците"[104].

Министърът на просветата граф Ковалевски, след като получил предложенията на Могилянски, запитал Азиатския департамент и Горчаков дали има право да използува Одеското настоятелство в тази работа. И след положителния отговор на Министерството на външните работи той отгово-

рил, че „намира предложението на попечителя на одеския учебен окръг относно образованието на славяните в Одеса за твърде основателно, а участието на Одеското българско настоятелство в това дело за напълно полезно, без да се изключва участието на нашите консули на Изток, които също могат да предлагат кандидати, достойни за постъпване в нашите учебни заведения. С това е съгласен и княз П. М. Горчаков". При това Ковалевски уточнил, че ако младите славяни се настанят в руските учебни заведения по предложение на дипломатическите агенти, чрез препоръка и под покровителството на Одеското българско настоятелство, ще се постигнат най-добри резултати. В такъв смисъл било изпратено разпореждане на руските дипломати в Турция.[105] Ясно е, че Министерството на просветата не поискало да се довери напълно на Одеското българско настоятелство по подбора на българите, желаещи да се учат в Русия, но значително разширило правата на настоятелството в това отношение. Благодарение на тази нова позиция на руските официални власти шест години след създаването на Одеското българско настоятелство и две години след императорския указ за неговото официално регистриране като благотворително общество функциите му на културен център на Българското възраждане и на руското културно влияние в България се разширили твърде много. Настоятелството излязло от следвоенната си изолация и наред с чисто благотворителната си дейност се заело да съдейства на руските просветни органи по образованието на българите в Русия. В началото на 60-те години настоятелството установило броя и местонахождението на всички българи, учещи се в Русия, за да може да наблюдава тяхното възпитание и да осигури в съответствие със задълженията, поети пред руското правителство, връщането им в България, след като завършат образованието си.[106] В същото време то установява контакти с българските общини от Цариград и от вътрешността на страната, за да осигури в съответствие с изискванията на руските държавни органи добър подбор на кандидатите.

След привличането на Одеското българско настоятелство новият министър на просветата А. Головин се обърнал към Министерството на външните работи с предложение за създаване на нова система на обучението на южнославянските студенти в Русия. Той поискал:

Първо. Да се приеме препоръката на Могилянски всички стипендии да се съсредоточат в Москва или в Одеса, където да се открият специални гимназии и прогимназии за южнославянските младежи, действуващи под наблюдението на Одеското българско настоятелство и под ръководството на попечителя на съответния учебен окръг.

Второ. Отпуснатите 5 хил. рубли за обучение на южнославянски младежи да се разпределят, както следва: за 17 българи, учещи се в Москва, 1500 рубли, 4 стипендии в Одеса, или 1000 рубли, и останалите 2500 рубли да се разпределят като нови стипендии.

Трето. В бъдеще стипендиантите да се определят по споразумение между двете министерства.[107]

В едно друго писмо А. Головин предложил на вицеканцлера Горчаков да се създаде специална гимназия с колежен пансион към нея в град Николаев.[108]

В отговор на тези предложения от 6 юли 1862 г. Министерството на външните работи още веднаж обърнало внимание върху необходимостта да се дадат максимални улеснения на желаещите да учат в Русия, тъй като в противен случай славяните ще „търсят средства да се учат на Запад, който им е толкова чужд по вяра и дух и който може гибелно да въздействува на предприемчивите, по детски доверчиви млади хора, които неминуемо ще станат агенти на западната пропаганда в своето отечество". По тези съображения княз Горчаков поискал от Св. синод да разшири достъпа на млади славяни в духовните училища, а от Министерството на народното просвещение – до гимназиите и университетите.

Министерството на външните работи се съгласило с предложението за събиране на южнославянските възпитаници в един град или област, като с оглед на климата смятало, че най-удобно ще бъде да се избере Южна Русия, но като се избягва Киев, защото преобладаващият там западнополски елемент влияе вредно на славянските младежи, а освен това в Киев има постоянен наплив от славянски пришелци и хора със съмнителен начин на мислене, което също вредно влияе върху учещите се. Министерството на външните работи предложило южнославянските възпитаници да се настанят в гимназията в град Николаев или в Херсон, за да могат да бъдат наблюдавани от Одеското българско настоятелство. След ка-

то завършат гимназия, тези младежи трябвало да постъпят в специален университет, който да се открие в Одеса или Николаев.

Накрая Горчаков обърнал внимание, че отпуснатите 5 хил. рубли трябва да се дават на младежи, които след това ще работят на просветното поприще в своята родина, като приел предложението на Головин кандидатите да се одобряват от двете министерства по ходатайство на консулите от Изток и на Одеското българско настоятелство.[109]

Въз основа на тези нареждания на Горчаков Министерството на народното просвещение разпределило сумите за обучение на българите в Русия за 1861–1862 г. За издръжка на 17 български студенти от Московския университет на Московския славянски комитет били отпуснати 1500 рубли, които били дадени на трима стипендианти в Математическия факултет (Камбуров, Станишев и Диамантов), на шест от Филологическия (К. Геров, Теодоров, Каравелов, Попович, Жинзифов, Фангов), на двама от Юридическия (Теохаров и Стоянов), на двама медици – Бонзов и Караконов, и на четилима кандидат-студенти. Четири стипендии били отпуснати за Одеса. Те били дадени на Г. Смилов, Н. Боров, В. Друмев и Д. Босков. Останалите суми били оставени като резерв за 1862 г.[110]

По-нататък усилията на Министерството на народното просвещение се насочили към създаването на проектирания пансион за южнославянските младежи при Николаевската гимназия. Изработен бил правилник за гимназията и пансиона към нея, който предвиждал тези учреждения да се управляват според общите разпореждания за руските гимназии. Като попечител на гимназията се определял николаевският военен губернатор. Правилникът предвиждал да се застъпи най-широко преподаването на математика и естествознание, а също така английски език за желаещите. Кандидатите за пансиона трябвало да плащат по 10 рубли годишно. Първоначално пансионът трябвало да се комплектува от 39 деца на офицерите от разпуснатата черноморска щурманска рота и след като те освободят местата, да се попълват изключително с лица от български и сръбски произход.[111] Този правилник бил одобрен от Горчаков и от началника на Второто отделение на императорската канцелария, статс-секретарят барон Корф. Императорската канцелария поискала попечител-

ството на гимназията и на пансиона да се възложи на дворянството от Херсонската губерния.[112]

След тези продължителни консултации министърът на просветата А. Головин предложил на 9 юни 1862 г. на Александър II нова програма за по-нататъшното обучение на южните славяни в Русия. Тази програма предвиждала да се открие в Николаев специална гимназия за 300 души и пансион за около 40 пансионери. Отново се настоявало да се съсредоточи обучението на младите славяни в Одеския окръг и да се възложи ръководството им на Одеското българско настоятелство, като се утвърдят следните принципи за тяхната подготовка: 1) да се дава на българите и другите южни славяни пълно гимназиално образование; 2) да им се осигури пансионатно възпитание; 3) да се открие за тях специално висше учебно заведение – Новорусийски университет, и 4) сумата от 5 хил. сребърни рубли да се използува само за студентски стипендии, а за останалите нужди да се отпуснат допълнителни средства.[113]

Тези предложения били одобрени от императора на 9 юни 1862 г.,[114] след което Министерството на народното просвещение наредило на попечителя на одеския учебен окръг Арцимович да приведе в изпълнение императорския указ.[115] Две години по-късно, на 11 юли 1864 г., излиза указ и за откриване през следващата година на Новорусийския университет в Одеса. При това положение през 1865 г. сумата от 5 хил. рубли била разпределена за 9 българи от Одеса, за 3 в Киев, за 3 в Москва, за 1 в Харков и за 15-те възпитаници на Московския славянски комитет.[116]

Тази нова постановка на руската политика за създаване на българска и южнославянска интелигенция през 1865 и 1866 г. била конкретизирана в няколко разпореждания на министерството на народното просвещение. В едно от тези решения като център за обучението и възпитанието на млади славяни в съответствие с императорския указ от 9 юли 1862 г. се определя Николаевската гимназия, а за висше училище – Новорусийският университет в Одеса. За желаещите да постъпят в университета към гимназията се уреждал допълнителен курс по латински език. За 1865 г. били отпуснати нови 20 стипендии за Новорусийския университет. Отпуснатите порано 5 хил. рубли се оставяли за стипендиантите от другите

университети, докато завършат тези, които вече са ги получили, или докато се прехвърлят в Одеса. Предвиждало се и за в бъдеще да се отделят суми за издръжката на 17 стипендианти на Московския славянски комитет.[117]

Така към средата на 60-те години окончателно била оформена системата за обучение на българи и други южни славяни в Русия. Постепенно се преминавало към изграждането на новите учебни заведения и към събирането на всички южнославянски младежи, учещи се в Русия, в Одеския окръг. Найнапред през 1863 г. се откриват Николаевската гимназия и пансионът за южнославянските младежи към нея. За ръководител на пансиона бил назначен българинът Т. Минков.

Т. Минков е известен със своята продължителна дейност, посветена на образованието на българи в Русия. На тази работа той се посвещава през 1863 г., когато в Дрезден установява контакти с руския дипломат Коцебу и излага пред него възгледите си за възпитанието на южните славяни в Русия, като ги формулира по следния начин: „Когато ние вземаме дете и го възпитаваме в руска гимназия, непосредствено под руско влияние, когато младите славяни между стените, и извън стените на гимназията и на пансиона са обкръжени със строг системен надзор, тогава ние смело можем да бъдем уверени, че прекарвайки в Русия от 12- до 22-годишната си възраст, славянчето ще усвои за това време коренно обичаите, нравите и възгледите на руското общество и ще възпитава у себе си духа на човек, предан на Русия."[118] Очевидно заради тези възгледи, импониращи на руските намерения, Т. Минков бил отклонен от генерал Игнатиев – директор тогава на Азиатския департамент, да постъпи като доброволец в армията срещу полското въстание през 1863 г. и бил назначен за уредник на пансиона.

На 24 септември 1863 г. Минков пристига в Николаев и встъпва в длъжност. Заедно със себе си той довежда българина Вавов от Градец – Котленско, който става и първият пансионер. През следващите години в пансиона били приети още 10–15 българи, които се учели заедно с децата на руски моряци от разформированата след Кримската война Черноморска флота.[119]

Откриването на гимназията в Николаев, на пансиона към нея и на Новорусийския университет било посрещнато с ра-

дост от българската общественост, която заявявала своята готовност да съдействува на новите учебни заведения.[120] Първоначално работите в пансиона се развивали твърде добре. През 1864 г. новият директор на Азиатския департамент П. Стремеухов писал до Т. Минков: „Азиатският департамент с удоволствие вижда от изпратените досега от вас сведения, че вие прекрасно разбирате значението на вашия пост и съобразно с това усърдно и неотклонно се стремите към целта – да се подготвят полезни бъдещи деятели за вашето отечество, които също така правилно разбират отношението на Русия към нейните едноверни и едноплеменни славяни."[121]

Благодарение на усърдието на Минков от 1863 до 1866 г. за пансиона били отпуснати 40 стипендии. Подобрява се неговата програма. Минков иззел преподаването на български и сръбски език от гимназията и го прехвърлил в самия пансион. Той предложил да се изучава гръцки език, за да могат учениците да боравят с историческите извори.[122] но въпреки първите успешни крачки скоро съществуването на пансиона било поставено под съмнение. На 11 март 1865 г. съветът на Министерството на народното просвещение решава да го закрие, без да отхвърля идеята за съсредоточаване на южните славяни в Николаевската гимназия и Новорусийския университет. Министерството на народното просвещение решава също, че няма да се приемат ученици, по-малки от 9- и по-големи от 12-годишна възраст, и отпуща 20 стипендии за следването на южни славяни в новорусийския университет. Този проект бил одобрен от вицеканцлера Горчаков.[123] С императорски указ и заповед на Министерството на народното просвещение от 24 март 1865 г. било наредено да се опразни сградата на пансиона. В замяна на това били отпуснати стипендии на бившите пансионери и за тях били уредени допълнителни курсове по латински, български и сръбски език.[124] Това решение е мотивирано с необходимостта „да се отстрани изолацията на славяните по отношение на обществената среда"[125], но очевидно тук е отразен и стремежът на руските власти да разбият компактната българска група в пансиона, за да се осигури по-лесно възпитанието на младите българи в руски дух. Безспорно това решение е взето и поради наличието на революционни и либерални настроения сред пансионерите, за които разказва М. Греков в своите спомени.[126]

След закриването на пансиона педагогическият съвет на Николаевската гимназия въвежда преподаването на латински и български език в гимназията и решава да настани пансионерите в частни квартири. Обсъжда се също така възможността да се преустрои класическата гимназия в реална.[127] Няколко месеца по-късно управлението на николаевските учебни заведения постановява, че „главната грижа е да се настанят стипендиантите в известни семейства и така да се постигне основната цел на изпразването на пансиона". От двоя страна Министерството на народното просвещение нарежда възпитаниците да се доверят на надеждни преподаватели.[128] Тези документи фактически разкриват и интимните съображения за закриването на пансиона.

Закриването на пансиона, което става чрез едно съгласувано решение на Военното министерство и на Министерството на народното просвещение, срещнало съпротивата на Азиатския департамент и на Т. Минков. В едно писмо до посланика в Цариград – генерал Н. П. Игнатиев, Т. Минков решително протестирал срещу закриването на пансиона, като посочва, че това е направено от хора, които искат „славяните да се отвращават от Русия"[129]. Азиатският департамент и руските дипломати на Изток споделяли Минковите разбирания. Азиатският департамент съобщил на МНП, че по сведение на Игнатиев от Цариград закриването на пансиона и слуховете, възникнали във връзка с това, „са произвели не съвсем изгодно за нас впечатление върху цялото българско население в Константинопол". Затова Азиатският департамент изразил мнение, че тази мярка „би повлякла след себе си съвсем неблагоприятни за нас последици"[130]

Възраженията на Азиатския департамент не били обаче взети пред вид. На 1 януари 1866 г. пансионът бил окончателно опразнен. Но Минков, насърчен от позицията на Външното министерство, започнал още по-упорито да се съпротивлява. През юни 1866 г. той протестирал пред Външното министерство срещу попечителя на одеския учебен окръг Арцимович, който го злепоставял. По този повод Минков декларира, че винаги „се е старал и се старае да бъде като славянин полезен на Русия", и настоял да получи висок пост, тъй като само по този начин ще има влияние на Балканския полуостров. „Трябва да кажа – пише той, че това влияние е твър-

де скъпо за мен, тъй като само чрез него ще мога да действувам в България в полза на руските интереси", в името на които интереси той се отказал от своето бъдеще.[131]

В резултат на продължителното си упорство, подкрепено от Азианския департамент, Т. Минков успява на 10 февруари 1867 г. да издействува разрешение за откриване на частен пансион при Николаевската гимназия. На 18 март 1867 г. Азиатският департамент уведомил за това руските консулства. За поддържане на пансиона руското правителство отпуснало 35 стипендии. Още същата година пансионът започнал да функционира с 23 възпитаници – 17 държавни стипендианти и 6 души на свои разноски. През 1868 г. стипендиантите стават 24, а всичките възпитаници – 36.[132]

През 1870–1872 г. в пансиона се учат вече 70 ученици, от тях 33 с руска държавна стипендия. С цел да разшири и укрепи своя пансион Минков изпраща доклад до Азиатския департамент, в който се обявява против университетското образование, като настоява българите да учат само в гимназията, тъй като висшистите не ставали учители и не се постигала целта, която руското правителство преследва.[133] В същото време Минков ангажирал с пансиона широки обществени среди в България и в Русия, водел обширна кореспонденция с руските държавни органи, със славянските комитети, с българските общини, търсел средства за стипендии, вербувал нови кандидати, пишел във всички възможни вестници, яростно атакувал противниците на пансиона, които на страниците на българския печат подлагали на критика неговите начинания.[134] Заедно с това Минков урежда пансиона в битово отношение, назначава трима надзиратели, учител по църковно пеене, музика и танци, лекар и 16 души прислуга. С всяка измината година се привличат нови възпитаници. И така чак до 1892 г., когато Минков излиза в пенсия и пансионът се разтурва. В този пансион още до Освобождението се учат някои изявени български просветители, общественици и политически дейци, като Ат. Узунов, Вл. и Г. Золотович, М. Греков, П. Волов, Ст. и Д. Тошкович и редица още други.

Историята на Минковия пансион недвусмислено разкрива целите на руската политика по отношение на българската национална просвета, противоречията между руското казионно обучение и потребностите на българското духовно и по-

литическо възраждане. На тази основа са острите пререкания в печата, противоречивите преценки за значението на пансиона. Русофилската партия сред българите е във възторг от Минков и неговия пансион независимо от твърде големите резерви, които проявява Одеското българско настоятелство. Революционерите и преди всичко Хр. Ботев протестират срещу руското казионно обучение и се обявяват против пансиона.[135]

Идеята да се съберат българите, учещи се в Русия, в Николаевската гимназия и Новорусийския университет не била осъществена. През 60-те и 70-те години млади българи продължавали да се учат и в другите учебни центрове на Русия или в други учебни заведения на Юга.

И по това време в другите учебни заведения на Одеса продължавали да се учат много млади българи. През 1862 г. били настанени 14 нови стипендианти. Освен тях по предложение на консулите от Турция тук били изпратени Божидар Павлов, Емануил Даскалов, и Младен Петкович, а Никола Николов бил записан в Архитектурното училище.[136] През следващата, 1863 г. във Втора одеска гимназия се учат 10 българчета, голяма група учи в духовната семинария, привличат се нови семинаристи.[137] През есента на 1863 г. като стипендиант във Втора гимназия бил приет Хр. Ботев, където той учи до 1865 г.[138] Пак по същото време като стипендиант в същата гимназия е настанен Йордан Георгиев от Велес.[139]

Българската ученическа колония в Одеса сигурно е правила лошо впечатление на руските органи със своето свободолюбиво настроение, тъй като през 1863 г. попечителят на одеския учебен окръг, този, на когото беше възложено да наблюдава и ръководи обучението на младите българи в Русия, изведнъж се обявява срещу същността на руската политика в тази област. В едно писмо до Министерството на народното просвещение той пише, че лицата, настанени на учение в Русия, се подбират безразборно от агентите и много от тях или не се завръщат в България, или ако се върнат там, нямат необходимото влияние. „Следователно – бележи той – целта да се сближат славяните с Русия чрез възпитанието им тук остава непостигната.“ Изхождайки от това и от мнението на херсонския архиепископ Дмитрий – попечител на Одеското българско настоятелство, Арцимович се обявява против обу-

чението на славяните в Русия, тъй като, връщайки се в България, „те не стават ратници за едно по-високо развитие на своето отечество", а жертви или деятели на убеждения „съвършено противоположни на тези, на които правителството е разчитало", някои от тях – дори оръдия на католическата и протестантската пропаганда.[140]

Важен център, който привличал младите българи, въпреки политическите опасения на руското правителство продължавал да бъде град Киев. През 1860 г. руският император разрешил да се изпратят тук в пансиона на графиня Левашова три български момичета.[141] През следващата година стипендии за киевския университет „Св. Владимир" получават българинът Симеон Тепавски и сърбинът Милош Милоевич.[142] Освен споменатия Тепавски през 1862 г. за Киев били отпуснати стипендии за Георги Стаменов, Димитър Петров и Марк[о] Ветеров. В киевската гимназия са настанени братята Иванови (Христофор и Яким).[143] Като стипендиант на университета е зачислен и Г. Шопов.[144] През 1866 г. Министерството на народното просвещение разрешава стипендии на българския студент Геновски и на още незавършилите Стаменов, Петров и Ветеров.[145]

Наред с университета през 60-те години Киев продължава традиционно да привлича български младежи в своите духовни училища. През 1861 г. йеродякон Аверкий, който преподавал българска граматика в семинарията, поканил Т. Бурмов да изпрати нови семинаристи.[146] Вследствие на това се приемат няколко души, част от които, като Иванов, Фингов, Вичев и Беляев, завършват и семинарията, и университета, още през 60-те години. В семинарията се учат, без да успеят да я завършат, Никола Петков, Никола Николов и П. Димов от Търново. В Киевската духовна академия следват Стоянов и Т. Икономов. През 1862 г., постъпвайки тук от харковската духовна семинария, Евгений Русеков заварва голяма група българи, сърби и молдавци.[147] Интересно е, че възпитаниците на киевските духовни училища за разлика от възпитаниците на другите учебни заведения, завръщайки се в България, стават учители – Т. Икономов в Тулча, Димов в Търново, Фингов в Калофер. Същото се отнася и до възпитаничките на Фундуклиевската девическа гимназия. През 1866 г. три от четирите нейни възпитанички се завръщат в България, четвър-

тата завършва през 1868 г. Всички те стават поборнички за девическото образование в България.[148] Според отчета на киевското отделение на славянските благотворителни комитети през 1869 г. в Киев се учели: четирима българи в духовната семинария, двама в Киево-Софийското училище, едно момиче в пансиона за благородни девици и десет момичета в пансиона на графиня Левашова, или всичко 17 млади българи и българки.[149] Така Киев продължавал да бъде и през 60-те – 70-те години един от търсените центрове за учение на българските младежи, а заедно с това се превръща и в център на девическото образование в Русия.

След Кримската война и по-специално през 60-те години на XIX в. Москва остава най-важният център за българите, търсещи висше образование в Русия.[150] Както беше отбелязано, още през 1857 г. по искане на попечителя на московския учебен окръг Москва била включена в състава на градовете, които предлагат предимства на младите славяни за следване в Русия. Това право на Московския университет не било отнето и след решенията за събиране на българските студенти в Новорусийския университет. В резултат на това през 1861 г. в различните факултети на Московския университет се учат 17 българи. Първоначално те се намирали под попечителството на Московския славянски комитет, но след смъртта на Хомяков и на стария Аксаков били изоставени на произвола на съдбата.[151] Вестта за тяхното бедствено положение достигнала до България. По този повод на 22 февруари 1861 г. руският посланик в Цариград княз Лобанов-Ростовски тревожно телеграфирал до Горчаков, като му съобщил, че българският архимандрит Антим му прочел едно писмо от Москва, в което се описва тежкото положение на българските студенти. Посланикът настоявал да се вземат бързи мерки, тъй като, както той пише, „ние никога не можем да бъдем безразлични към чувствата, които ще запазят за Русия тези млади българи, поради това, че след завръщането си в своята родина всеки от тях задължително ще бъде призован да упражнява дейност в една или друга сфера на живота според своето образование и ще има голямо влияние върху своите съотечественици“[152]. Към телеграмата бил приложен списък на българските студенти в Московския университет, в който фигурират имената на Камбуров от Търново, Станишев от Пловдив, Ди-

амантов от Охрид, К. Геров от Копривщица, Теодоров от Ляс-ковец, Л. Каравелов от Копривщица, Попович от Браила, Жинзифов от Велес, Фингов от Калофер, Теохаров от Хаско-во, Стоянов от Воден, Бонзов от Търново, Караконов от Ло-веч.[153] Тези лица и тяхното месторождение показват, че Мос-ковският университет е подготвял висши кадри за всички бъл-гарски области с леко предимство по отношение на македон-ските земи.

Получавайки телеграмата от Цариград, Горчаков незабав-но я докладва на императора, който поставя върху нея след-ната резолюция: „Il faut absolument arrangé cette affaire." След това Азиатският департамент поискал от Министерството на народното просвещение да осигури издръжката на мос-ковските български студенти, а министърът на просветата граф Е. П. Ковалевски отпуснал за тази цел 1500 рубли на Московския славянски комитет.[154] Така издръжката на бъл-гарските студенти била осигурена и тези най-будни бъдещи дейци на Българското възраждане могли спокойно да про-дължат своята научна подготовка и обществена дейност. В техния живот във втората руска столица голяма роля в нача-лото на 60-те години играела така наречената „Българска дру-жина", съставена още през 1858 г. под ръководството на сту-дента Н. Даскалов. В края на 50-те и началото на 60-те годи-ни вследствие на мизерното материално положение на сту-дентите дружината почнала да се увлича в либералните и ре-волюционни идеи и да влиза в конфликти със своите попечи-тели от Московския славянски комитет. Това накарало Фи-ларетов, личен довереник на Н. Геров, да му съобщи, че мла-дите българи в Москва „успели да сторят две хиляди глупо-сти". Те, както свидетелствува писмото на Филаретов, не слу-шали съветите на московските славянофили и не искали да се подчинят на Одеското българско настоятелство.[155]

Но въпреки съществуващите в дружината противоречия и в началото на 60-те години, тя продължава своята дейност, като се занимавала главно с подготовката на новодошлите българи за постъпването им в гимназията или в универси-тета, снабдявала нуждаещите се с книги и при възможност със средства за живеене. Членовете на дружината уредили библи-отека от учебници и книги главно из областта на българска-та история и българския език. Библиотеката се помещавала

в дома на един от студентите и била достъпна за всички българи. В тази квартира обикновено ставали и събранията на дружината. На тези събрания се решавали битови и други въпроси, четели се литературни опити на студентите. Така се родила идеята да се основе периодично списание за отпечатване на одобрените работи. Още през 1860 г. излизат първите три броя на сп. „Братски труд". През 1861 г. се преустановява издаването на „Братски труд". Следващата година се разтурва и самата дружина, тъй като нейното първоначално ядро се разпада, а новите студенти, идващи в Москва, не проявили интерес към нея. Общата библиотека била разпръсната. Една част от книгите били подарени на членовете на дружината, които се връщали в България, а друга – на библиотеката на Московския славянски комитет.[156]

Животът на българските студенти в Москва през 60-те и 70-те години е най-тясно свързан с дейността и начинанията на Московския славянски комитет и с професорите славянофили в университета. В началото на 60-те години Московският славянски комитет, ръководен от граф Блудов, Н. Погодин и Ив. Аксаков, поддържал частично 8 българи (един на пълна издръжка) – 6 студенти в Московския университет и 1 в Киевския. По същото време комитетът отделял средства за българи, които искали да отпечатат свои трудове по българска история, география и етнография. От тази сума се възползувал Л. Каравелов, за да отпечата през 1861 г. своите „Памятники народного быта болгар". Комитетът подпомогнал и трима българи, дошли да следват Духовната академия.[157]

След като през 1861 г. била отпусната държавната субсидия от 1500 рубли, възможностите на Московския славянски комитет се разширили и още през следващата година комитетът поема пълната издръжка на 11 българи и на 1 сърбин, като отпуща помощи и на други лица.[158] Разширяват се начинанията на комитета и в други области. Обсъжда се въпросът за създаване на организация на българската колония в Москва, т. е. за възстановяване под нова форма на разпадналата се по това време „Българска дружина", разглежда се изработеният от българските студенти проект за развитието на търговията между Русия и българските земи и т. н.[159]

Но изключително значение за подготовката на висша българска интелигенция в Москва имала работата на професо-

рите, членове или симпатизанти на комитета, с българските студенти. В това отношение твърде плодотворни са грижите на големия руски славист О. М. Бодянски. В неговия архив има многобройни сведения за помощта, която той оказва на Н. Катранов, един от любимците на професора, който разработва под негово ръководство писмената си теза „Падение Цариграда и влияние этого события на образование славян". Катранов заема от библиотеката на своя професор съчиненията на Ломоносов, Вук Караджич, Фонвизин, Жуковски. Книги от неговата библиотека вземат Марин Дринов и Димитър Мутев. През 1856–1857 г. при Бодянски работи и С. Филаретов, под негово наблюдение прави преводи К. Геров, а Н. Бончев завършва кандидатската си работа „Време преобразования Селима III-ого в Турции" под негово ръководство. Бодянски поддържал контакти и Л. Каравелов, като улеснил отпечатването на неговия фолклорен сборник в „Чтения". Той изпраща книги на пансиона на Т. Минков и получава от него книгата на Раковски „Българска старина". Контактите, които Бодянски поддържа с българските студенти, имат изключително значение за изграждането на бъдещите български учени и писатели. Те от своя страна ще да са подпомогнали професора да разработи своята програма за лекции по българска история през 1863–1864 г.[160]

Но дейността на московските славянофили не се ограничавала само в поддръжката на българските студенти. От началото на 60-те години, когато Московският славянски комитет започва да играе значителна роля в руско-българското културно сближение, той установява контакти с широки среди на българската общественост, съдействува на архимандрит Софроний да събира помощи за българските училища и църкви, организира честването на 1000-годишнината на славянската азбука, създава библиотека към комитета, която да се ползува от всички учени и студенти, интересуващи се от славянската проблематика, решава да издаде славянско-руски речник.[161]

Заедно с това московските славянофили разширяват дейността си в България, изпращат книги на българското читалище в Букурещ, ходатайствуват пред Св. синод да се погрижи за българските възпитаници в духовните училища, като ги допусне до екстернатно обучение, отпущат средства за някои български училища.

На заседанието на Московския славянски комитет на 13 февруари 1862 г. се разглеждат специално действията на френските католически мисии за просветата на българите и се решава комитетът да поеме на своя издръжка няколко българи, следващи в духовните академии, да отпечата на български и сръбски език исторически и литературни трудове, да поддържа българските училища и да съдействува за откриване на нови учебни заведения в България.[162] Връзката на московските славянофили с българската културна общественост се разширяват твърде скоро, когато през 1862 г. се възобновява издаването на славянофилски вестник „Ден". Чрез Сава Филаретов комитетът изпраща дар по един екземпляр от всеки брой на вестника до всички български общини и на учителите, знаещи руски език. В много общини вестникът бил доставен и от руските консули.[163]

Но, разбира се, през цялото десетилетие на 60-те години главната грижа на Московския славянски комитет била да се занимава с българските възпитаници в Русия и специално в Москва. През 1864–1865 г. комитетът води оживена кореспонденция с Министерството на народното просвещение, Азиатския департамент и други официални учреждения, за да запази отпущаната ежегодно сума от 1500 рубли за издръжка на 17-те български студенти в Московския университет.[164] В резултат на неговата инициатива през 1865 г. били отпуснати още 3400 рубли за подпомагане на българи и сърби, учещи се в Русия. През първото десетилетие от своето съществуване (1858–1868 г.) комитетът е издържал или подпомагал парично 46 българи, между които личат имената на Л. Каравелов, К. Миладинов, П. Каравелов, М. Дринов, Н. Бончев и редица още други.[165] От тях 7 души се учили в духовните училища, 2 във военните, 2 в художествените и 35 в Московския университет.

Наред с това комитетът зорко следял действието на западните мисии в България и бързо реагирал срещу опитите им да разширяват своето влияние. Именно поради това през 1869 г. московските славянофили отново решили да започнат акция за събиране на средства, които да бъдат използувани за откриването на мъжки и девически славянски училища на Балканския полуостров.[166]

В началото на 70-те години, когато Московският славянски комитет наброява вече 377 членове, които поддържат 23

български възпитаници в Русия и 12 във Виена,[167] се появява идеята за организирано обучение на млади български момичета в Русия с оглед подобряване на девическото образование в България. Тази инициатива принадлежи на различни среди на българската емиграция в Русия, но най-ясно е формулирана в една докладна записка на полковник Ив. Кишелски, изпратена на 29 март 1870 г. до министъра на просветата. Кишелски предлага да се учредят дамски благотворителни комитети, които да се занимават с обучението на девойки от България и от други славянски страни. Той мотивира тази необходимост с опасността от западната пропаганда. „Аз се осмелявам – пише той – в името на единството на православието и на нашите общи племенни възгледи и на нашето сближение да представя на вниманието на Ваше сиятелство, ако намери за полезно и нужно, от своя страна да поддържа и съчувствено да ръководи делото на дамските славянски комитети, които със своето топло и живо участие биха се погрижили преди всичко за моралното влияние на Русия върху бързо развиващите се сега жени в България, намиращи се под гнета на дълбоко враждебни нам елементи. Пред вид на грозящата опасност да се изискват средства за възпитание в Русия най-способните южнославянски девойки, които след завършване на своето образование да могат да заемат места на народни южнославянски учителки."[168] Подобна записка била изпратена и до престолонаследника.

Записката била докладвана от оберпрокурора на Св. синод на министъра на просветата граф Д. А. Толстой на 4 април 1870 г., но той я отхвърлил. Дори нещо повече, точно по това време граф Толстой отнел сумата, която била отпускана по-рано на Одеското българско настоятелство за обучение на няколко български момичета в Одеса.[169]

Въпреки позицията на Министерството на народното просвещение московските славянофили подкрепили идеята на Кишелски. През 1870 г. те учредили към комитета дамско отделение, което наброявало 70 членки, със задача да се грижи за образованието на южнославянски момичета, да ги подготвя за учителки с оглед интересите на православието.[170] По инициатива на дамското отделение Московският славянски комитет започнал да кореспондира с Министерството на вътрешните работи, с Азиатския департамент, с Министерство-

то на народното просвещение и с други ведомства за откриване на пансион за южнославянски момичета в Москва при същите условия, при които функционирал мъжкият пансион на Т. Минков в гр. Николаев.[171] Идеята за създаване на девически пансион била вдъхновена от патриархалните разбирания на славянофилите относно ролята на семейството и на жената за запазване на нравите и вярата и от политическите им сметки, че по този начин ще се противодействува на западното космополитично образование.

Усилията на Московския славянски комитет обаче се реализирали твърде бавно. Преписката с различните органи продължавала близо четири години. Но докато убеждавали тези или онези, московските славянофили решили, че е добре към девическото училище при Алексеевския манастир да се отделят 10 места за български момичета, като подборът и надзорът на възпитаничките се осъществява от дамското отделение на комитета. За целта те предвиждали да се назначат една началничка на пансиона – рускиня, и класни дами – българки и сръбкини. Решено било също така момичетата да учат в московските гимназии, като им се отпуснат държавни стипендии, а комитетът да проведе дарителска акция сред заможните слоеве.[172]

През следващата година Московският славянски комитет разработил и програма за пансиона към Алексеевския манастир, която предвиждала да се обучават българки и сръбски девойки, не по-възрастни от 12 години. Те трябвало да изучават молитви, четене по книгите на Стария и Новия завет, аритметика, роден език, руски език, пеене, ръкоделие, чертане и краснопис, закон божи, география, история, да получават сведения за естествените науки. Програмата предвиждала чрез Хр. Данов да се осигурят учебници по български език.[173]

Тези предложения на дамското отделение на Московския славянски комитет, председателствувано от госпожа Стрекалова, били одобрени от Министерството на външните работи. Азиатският департамент съобщил през 1872 г., че „не вижда никакви пречки от своя страна за осъществяването на предложението на господин Кишелски“[174]. В резултат на всичко това и най-вече поради личната намеса на императрицата, която сама поела на своя издръжка едно момиче, след четири години най-после Министерството на народното просвеще-

ние дало съгласието си да се открие пансионът, в който да се приемат южнославянски момичета от източноправославна вяра, за да се подготвят за учителки. В училището според МНП трябвало да се изучават български и сръбски език, история на славяните и на Балканския полуостров, история на православната църква в славянските земи, педагогика, хигиена, градинарство и женски занаяти. Предвиждало се също в пансиона да се настанят и руски момичета и да се открие църква.[175]

В хода на подготвителните работи за откриване на пансиона Московският славянски комитет води преписка с българите от Цариград. Нил Попов кореспондира с Т. Бурмов цели 6 години, като го подтиква да популяризира идеята за пансиона, и се консултира с него как да се устрои девическото училище.[176] Комитетът се обръща също и към посланика в Цариград Н. П. Игнатиев, като го моли кандидатките да бъдат набрани чрез посолството.[177]

Благодарение на инициативата на московските славянофили въпреки съпротивата на Министерството на народното просвещение през 1872 г. в манастирите около Москва били настанени 50 български девойки сирачета, а в училището към Алексеевския манастир били приети 10 ученички.[178] Притокът на млади момичета продължил и през 1874 г., когато в Алексеевския манастир били приети 7 нови възпитанички. Елена Войникова била записана в IV московска гимназия, Петрония Тодорова в Усачевско-Черняевското училище, Мария Генчева и Евдокия Тодорова в едно друго училище. Наред с момичетата по това време (1874 г.) под патронажа на Московския славянски комитет се обучавал 21 мъже – 14 в Медицинския факултет, 2 в Петровската земеделска и горска академия, 2 в Лазаревския институт за източни езици, 1 в земеделското училище, 1 в училището за живопис, скулптура и архитектура. От тези 35 българи и българки 15 били на издръжка на Московския славянски комитет, 1 на Денкоглу, 2 на училището, в което се учели, а останалите на собствени разноски.[179] А общо под патронажа на комитета през 1875 г. се учели 70 славяни, от които около 35 в университета.[180]

Идеята на московските славянофили за девическо образование била подета и от отделенията в Киев и Одеса. В пансиона на графиня Левашова в Киев през 1870 г. били наста-

нени 10 момичета българки.[181] През 1874 г. ръководството на одеското славянско благотворително общество „Св. Кирил и Методий" съобщило на Н. П. Игнатиев в Цариград, че дружеството е решило да открие пансион за 13 южнославянски момичета и е изработило устав за устройството на пансиона.[182]

Но въпреки всички тези усилия специален пансион за южнославянски момичета в Русия не бил открит. През 1876 г. Московският славянски комитет отново предложил проект за пансиона,[183] но последвалите събития на Балканите окончателно погребали тази идея. В стремежа си обаче да постигнат тази цел през 70-те години московските славянофили, водещият отряд в славянофилското движение в Русия, продължавали да поддържат многобройни контакти с целия славянски свят и преди всичко с българската културна общественост. Продължавало взаимодействието с Одеското българско настоятелство, засилвали се връзките с цариградските българи, където като мисионер на комитета действувал Т. Бурмов. През 1870–1871 г. секретарят на Московския славянски комитет Нил Попов живо се интересува от българските въпроси, изпраща пари за поддръжка на списание „Читалище" и за благотворителни цели.[184] През 1874 г. Московският славянски комитет установил контакти и с благотворителното дружество „Просвещение" в Цариград – организация на цариградските българи за подпомагане на българската просвета в Македония. По искане на Московския славянски комитет П. Мусевич – един от ръководителите на братството, изпаща в Москва подробен доклад за целите и дейността на дружество „Просвещение" и моли за съдействие и помощ.[185] В отговор на това през 1874 г. Московският славянски комитет дарява дружество „Просвещение" с книги за 100 сребърни рубли. От 1875 г. насетне Московският славянски комитет се насочва окончателно към политическа дейност в подкрепа на въстаническите действия на Балканите и културната помощ за българската просвета е сведена до минимум.

Наред с Московския славянски комитет важна роля за привличане и обучение на българи в Русия играел и Петербургският комитет. Една справка показва, че от 1868 до 1889 г. под патронажа на този комитет се учат 196 славяни от които 133 българи, 59 сърби, 18 черногорци и 7 херцеговинци. В Петербург се подготвяли главно висшисти, духовници, тех-

нически специалисти, възпитаници на художествената и селскостопанската академия.[187] Значителна е и ролята на Одеското славянско благотворително общество, което ежегодно давало стипендия на 5–6 младежи, а през 1871–1872 г. основава пансион за момичета, в който живеели от 3 до 10 възпитанички.[188] Киевският комитет развивал в това отношение значително по-скромна дейност главно поради ориентацията на неговото влияние сред други народи. Той поддържал годишно обикновено 2 до 6 славянски стипендианти.[189]

* * *

За да се създаде по-пълна картина на усилията за създаване на българска интелигенция в Русия през 50-те – 70-те години на XIX в., би трябвало да се разгледа българската просвета в колониите на Южна Русия. Както вече беше посочено, след Кримската война емиграцията на българи в Русия продължава. Няколко години по-късно, в 1859 г., руското правителство сключва конвенция с Високата порта за размяна на компактни български маси с татари, черкези, населяващи Южна Русия. Така за сметка на българския народ и на формиращата се българска националност двете империи решавали своите задачи – Русия да се освободи от бунтарските иноверски племена и да консолидира славянския елемент на Юг, а Турция да омаломощи възраждащата се българска нация.

Сред преселниците руското правителство провежда политика на адаптация на новите поданици към условията на живот в Русия. Едно от средствата на тази политика е поддържането на българската просвета в колониите, която да даде елементарна грамотност и да подготви интелигенция за управление на колонистите с оглед привързването им към Русия.

След Кримската война практическото провеждане на тази политическа линия било възложено на Новорусийския и бесарабски генерал-губернатор. Той назначил българина Ив. С. Иванов като попечител на колониите, а през 1858 г. привлякъл и Н. Хр. Палаузов като чиновник за особени поръчки, за да се занимава с преселническия въпрос.[190] Главните задачи на двамата българи на руска служба били да се грижат за настаняване на преселниците с оглед трайното им закрепване в степите на Южна Русия, да уреждат техния бит и образо-

вание на роден език, т. е. да осигурят политиката на постепенно адаптиране на българите към руските условия на живот. Наред с това чиновниците за особени поръчки трябвало да се грижат и за българите в онази част от Бесарабия, която след войната минала към Румъния. Тяхната главна задача била да се запазят за българите културно-националните права, с които разполагали в Русия.

По инициатива на Одеското българско настоятелство и на Н. Палаузов веднага след войната новорусийският генерал-губернатор Василичков поискал от руския консул в Букурещ Базили да окаже помощ на българската бесарабска делегация, която заминала за Букурещ да настоява за запазване на българските привилегии и училища.[191] Благодарение на това дипломатическо съдействие и главно поради усилията на Одеското българско настоятелство и на Г. С. Раковски[192] българските права били признати от румънските власти. Каймакаминът на Молдавското княжество Болш уверил населението, че правата, които е имало в Русия, ще останат непокътнати.

Насърчени от тази декларация, през 1857 г. представителите на 40 колонии (общини) повдигнали своето старо искане от преди войната да се открие едно централно българско училище в Болград. За издръжката на това училище послужили доходите от седемте езера, които руското правителство предостъпило на българското население. На 10 юни 1858 г. князът на Молдавия българинът Николай Конаки – Богориди връчил на представителите на българските общини хрисовул за учредяване на българско централно училище в Болград със седемгодишен курс. В резултат на това през следващата, 1859 г., била открита първата българска гимназия, играла твърде голяма роля в историята на българската възрожденска просвета.[193]

В колониите, останали в руска територия, през 50-те – 60-те години действували създадените още преди войната български училища. Но те се намирали в окаяно положение. Именно поради това през 1861 г. Ив. С. Иванов назначил Павел Каляндж[194] за инспектор на българските колонистки училища. В инструкцията, която получил Каляндж за бъдещата си работа, се е казвало, че той трябва да въведе единен метод на преподаване във всички училища, да ги инспектира еже-

месечно, да ги снабдява с книги и пособия, да води просветна работа и сред възрастните колонисти.[195]

През 1861–1862 г. Павел Каляндж развива широка дейност в колонистките училища. С негова помощ били подготвени 30 ученици, изпратени след това да се учат в по-високото Комратско училище. През 1862 г. по настояване на колонистите попечителния комитет назначил Каляндж за главен учител на централното комратско училище, където той въвежда нови методи на обучение. Но скоро Каляндж влиза в конфликт с комитета, който отказал да одобри разходите за училището и уволнил главния учител. Останал без средства, П. Каляндж не можал да отпечата подготвените от него по това време христоматия и сборник с народни предания. Това го принуждава да потърси съдействието на Одеското българско настоятелство, но и намесата на одесчани не помогнала. Именно поради това през 1864 г. П. Каляндж съобщил на Коцебу, че е принуден да се изсели от Русия.[196]

При това положение през 60-те години колонистките училища продължавали да линеят главно поради липса на учители. Българските преселници обаче непрекъснато настоявали да се подобри положението на училищата и, както в Румъния, да се открие централно българско училище за подготовка на учители за низшите колонистки училища.[197]

Най-после техните усилия и настоявания раздвижили руските бюрократични органи. През 1868 г. Министерството на държавните имоти, към което били прехвърлени делата на българските колонии в Южна Русия, се разпоредило да се открие в центъра на бесарабските български колонии четирикласно централно училище в размер на реална прогимназия с 200 ученици, като в него се назначават четирима учители българи, завършили висше образование.[198] През следващата година била изработена програма за проектираното училище, изпратена в Министерството на народното просвещение за одобрение.[199] На 20 октомври 1869 г. научният комитет на Министерството на народното просвещение разгледал програмата, като постановил, че училището трябва да се открие „както с образователна цел, така и за подготовка на способни учители за селските и други училища в Бесарабия, а също така и за способни писари на заповеди". Училището щяло да има четири класа с подготвително отделение. Предвиждало

се в него да се изучават закон божи и църковно пеене, руски, български и немски език (последният по желание), кратък обзор на руското законодателство, история и география, математика (аритметика, алгебра, геометрия), естествени науки, химия, краснопис и рисуване. Одобрена била програмата и на подготвителното отделение. Препоръчвало се да се опрости до минимум обучението, като за сметка на това на учениците се обясняват „великите реформи“ в империята.[200]

По въпроса за характера и целите на училището изказва мнение и попечителят на одеския учебен окръг. Той настоява за началник на училището в Комрат да бъде назначен руснак, както за Болградското се предвиждало директорът и инспекторът да бъдат румънци. Препоръчвало също да се застъпи повече църковнославянски език не само като молитвен език, но и като специален предмет. Съобщил мнението на проф. Григорович, че въвеждането на български език ще създаде големи затруднения.[201]

Тези документи ясно свидетелстват за настъпилите промени в руската политика спрямо българските колонии. Докато през първата половина на XIX в., както и непосредствено след Кримската война не се поставял въпросът за българския език, сега обсъжданите програми ясно визирали идеята за русифициране на колонистката българска просвета. От политиката на адаптация се преминавало към политика на асимилиране. Най-ярко свидетелство за това е, че след близо 20 години преписки и обсъждания централното училище в Комрат не било открито – там останало само старото училище.

Но въпреки това идеята за българско централно училище импулсирала колонистите сами да се грижат за своята просвета, да преодоляват стъпка по стъпка руските бюрократични пречки. През 1869 г. 19 представители на българското колонистко население начело с настоятеля на Киприяновския манастир се обърнали с молба към бесарабския губернатор в Кишинев, в която предлагали нови идеи за организиране на просветата сред колонистите с оглед противодействието срещу засилващата се католическа пропаганда. Те предложили свои средства за училищата в Бесарабия и в своята родина България, като съобщили намерението си да учредят дружество за разпространение на грамотността под ръководството на кишиневския и хотински архиепископ Антоний.[202] В цен-

търа на това просветно движение сред колонистите застава настоятелят на българския Киприяновски манастир, филиал на манастира Зограф, който разполагал със значителни средства.

Продължително време се води преписка между Павел Каляндж и манастира по учебното дело. През 1874 г. Каляндж иска от Козма Зографски, настоятел на манастира, да отдели средства, за да се открие едно учебно заведение, „което за българския народ е по-нужно от всичко"[203]. Следващата година Каляндж отново подканва манастира да даде средства за едно духовно училище в България, като за целта отдели част от прихода, получен от експлоатацията на манастирската гора.[204]

* * *

Освен чрез привличането и обучението на млади българи в руските учебни заведения след Кримската война руското участие в българската просвета се проявявало и в дейността на дипломатическите служби в България. Както вече беше отбелязано, през този период се изработват нови начала на руското дипломатико-културно действие в България. Още по време на Кримската война била спряна субсидията от 10 хил. сребърни рубли, отпущана чрез А. Екзарх за български училища, църкви и издания. Помощта в пари, книги, пособия, църковни принадлежности сега била оказвана директно от консулствата и вицеконсулствата на Русия. По този начин руската политика се надявала на по-голям политически ефект, пък и осигурявала контрол върху даренията с оглед на общата цел и конкретните намерения.

В това отношение най-активна и всеобхватна дейност развива руският вицеконсул в Пловдив Н. Геров. Начинанията на Геров и като руски чиновник, и като български общественик в тази област са от изключително значение.

Преди всичко Геров полага постоянни грижи за основаното от него пловдивско училище „Св. Кирил и Методий". Още преди да пристигне в Пловдив, през 1857 г. той кореспондира от Петербург с пловдивските първенци, напътствува брат се Константин, оставен като негов заместник. През 1856 г., когато Константин заминава на учение в Русия, той

настоява пред училищните настоятели за ръководител на училището да бъде назначен неговият ученик от Копривщица Йоаким Груев.

След като през 1857 г. заема поста си на вицеконсул, Геров постоянно се грижи да набави средства и помагала за училището, да го превърне в средищно българско училище, което да подготви кадри за цяла България и да превъзхожда не само гръцките училища, но и тези на католическите и протестантските мисионери в Пловдив, Одрин, Стара Загора и Бебек. За тази цел той издействувал разрешение от властите да се събира в полза на учебното дело в Пловдивско малко увеличение на данъка бедел.

И през този период Геров непрекъснато поддържал връзките на училището с руската общественост. По негово ходатайство през 1859 г. Александър II отпуща 1200 сребърни рубли помощ на Пловдивското училище, една значителна сума за времето.[205] През 1862 г. пак по искане на Геров за училището е изпратена нова помощ, а след две години са получени още 500 рубли.[206] Благодарение на авторитета и застъпничеството на Геров в помощ на училището се отзовават и московските славянофили. През 1858 г. Бахметев, началник на московския учебен окръг и председател на Московския славянски комитет, изпраща значителна сума.[207]

Но като руски вицеконсул Геров не ограничава своите интереси само по отношение на Пловдивското мъжко училище. Той осигурява средства за девическото образование в Пловдив и Одрин, за мъжкото и девическото училище в Карлово[208], за Софийското училище,[209] 2 хил. сребърни рубли за училището в Русе,[210] търси средства от завещанието на митрополит Панарет Погонийски за издръжката на една духовна семинария в Търново, от завещанието на Козма Тричков за училището във Враца.[211]

По отношение на българските училища и техните връзки с Русия ръководеното от Н. Геров вицеконсулство в Пловдив през 60-те – 70-те години играе ролята на истинско просветно ведомство. Големи са заслугите на Геров за издирването и изпращането на млади българи на учение в Русия. В неговия архив се пазят стотици писма от българи, които го молят да съдействува да изпратят синовете или възпитаниците си в Русия, да получат стипендии или улеснения. Ботьо Петков

от Калофер го моли за сина си Христо, молби има от Йордан Ненов от Пазарджик, Владимир Каранфилов от Велес, Коста Стоянов, Д. Золотович, Атанас Мишев, Никола Ганчов и Христо Михайлов, Христо Заховски, Л. Каравелов, М. Караспасов, Г. Золотович ходатайствува за Нешо Бончев и М. Дринов и т. н. и т. н. По инициатива на Геров в Русия са изпратени и няколко момичета – неговата племенница Рада Гугова, Парашкева Шушулова, Иванка Стаматова.[212] През 70-те години с оглед назряващите военни събития на Балканите Геров ходатайствува за приемането на млади българи в руските военни училища.[213]

Изключителни са грижите на Геров за снабдяване на училищата с подходящи учители предимно из средата на завършилите в Русия. Той осигурява или препоръчва учители за Пазарджик, Карлово, Русе, София, Стара Загора, Свиленград и редица други градове. Специални грижи проявява за училищата в Македония, кореспондира с учители от Щип, Прилеп, Скопие. Пише до руския консул в Солун Ал. Лаговски, като му обръща внимание, че неговото главно задължение е да събуди народностното чувство у местното българско население, а „след това работите ще тръгнат от само себе си много бързо“[214]. Продължителна кореспонденция със съвети и напътствия Геров води и с вицеконсула в Битоля Хитрово.[215]

Геров защищава интересите на българското националнопросветно движение чрез продължителната си и упорита борба срещу католическите и протестантските училища в България. По указание на Азиатския департамент и на посолството в Цариград той следи и най-малките прояви на западните държави и на религиозно-църковните мисии в това отношение, като особено внимание обръща на училищата, на пресата, на разпространението на западните книги и на устната пропаганда на протестантските мисионери. Той непрекъснато предупреждава българите да не изпращат децата си в мисионерските училища.

Като противодействие срещу западното влияние в българската просвета Геров предлага на руските власти да отделят повече средства за откриване и поддържане на български училища. „Западните агенти – пише той до Азиатския департамент – непрекъснато внушават на българите, че не може

да се облекчи положението им, докато не се откажат от едноверност и едноплеменност с русите, че русите се стараят да ги държат в невежество, че католичеството носи просвета, а православието ги задържа във варварство."[216] Срещу това Геров предлага да се дадат по-големи възможности на българите за образование, което ще ограничи разпространението на западната култура, ще предпази народа от западното влияние и ще възстанови поколебаното доверие към русите.[217]

По-нататък Геров набелязва вече и програма за действие, според която руското правителство трябва да отдели една част от средствата, изразходвани за обучението на българи в Русия, за да се издигне пловдивското училище „Св. Кирил и Методий" до средищно духовно училище за подготовка на българската интелигенция, главно на учители и свещеници. Възпитаниците на това общобългарско училище за разлика от тези, които се учели в Русия, щели да останат в страната и нямали да бъдат преследвани от турските власти като тези, които получавали образованието си в руските училища. Добре уреденото пловдивско училище щяло да отклони българите, които отивали в католическите и протестантските училища.[218] Така Геров, след като по-рано беше протестирал срещу отнемането на субсидията от 10 хил. сребърни рубли, сега отново се обявява срещу главните идеи на руската политика за обучението на българската интелигенция единствено в Русия. Той ратува за едно ясно изразено национално направление на българската просвета, осъществявано при руска финансова, политическа и морална подкрепа. Тези негови идеи обаче отново останали без последствие, тъй като Азиатският департамент и руската източна дипломация не могли да разберат какви благоприятни възможности предлагат в това отношение идеите на Геров.

Руската дипломация полагала специални грижи за българската просвета в Македония. Тук прѐди всичко изпъква дейността на руското вицеконсулство в Битоля, ръководено от М. А. Хитрово. Заемайки своя пост на 29 март 1861 г., Хитрово бързо установява връзки с българската интелигенция. И само след няколко дни той има възможност да съобщи на Азиатския департамент първите си впечатления, че населението е привързано към православието, но гръцкият владика не позволява да се чете български в нито една черк-

ва и училище и „употребява всичките си усилия да унищожи българската народност“[219].

И поради стеклите се обстоятелства една от първите грижи на Хитрово била да се заеме със спасението на Д. Миладинов, арестуван от турските власти като руски шпионин, т. е. да спаси първия апостол на българската национална просвета, един от най-ревностните поборници на руско-българското културно и политическо сближение. На 11 май 1861 г. Хитрово пише до посланика в Цариград княз Лобанов-Ростовски, като го моли да се застъпи за Миладинов, обвинен главно за връзките, които поддържал с русите.[220] Същото писмо Хитрово изпраща направо и до Азиатския департамент.[221] На 26 юли чрез Лобанов-Ростовски Хитрово изпраща две писма на съпругата на Миладинов, едното до руските власти, другото до френския посланик.[222]

Но нито енергията на Хитрово, нито руската интервенция са могли да спасят Д. Миладинов и арестувания по-късно негов брат Константин. Тяхната смърт разколебава вярата на българската интелигенция от Македония в Русия. Хитрово веднага забелязва това и става още по-настойчив в своите действия за запазване на руското културно и политическо влияние в този край. Той търси компенсация в развитието на българската просвета чрез руска помощ. Именно затова в края на 1863 г. пише до Геров в Пловдив: „Тукашното общество се нуждае преди всичко от истинско образование, което на всяка крачка е парализирано от междунационалните и народните разпри, от недоверието на турската администрация и нейната порочност и от най-разнородни влияния отвън и което се натъква на всевъзможни препятствия. Задачата на руската дипломация е да отстрани тези препятствия, а времето и обстоятелствата ще свършат останалото.“[223]

И Хитрово започва да действува в духа на тези свои разбирания. През 1864 г., като описва тежкото положение на българската просвета в Охрид, той иска разрешение от Азиатския департамент да отпусне на охридските училища една годишна субсидия. Това искане било удовлетворено и от януари на 1865 г. в продължение на няколко години училището „Кирил и Методий“ в Охрид получавало от руското правителство годишна помощ от 300 рубли.

Хитрово съдействувал с готовност да се изпращат децата на местните българи на учение в Русия. Понякога той изпращал ученици даже на свои разноски. Специални грижи полагал за семейството на Миладинови. През 1864 г. той поискал от Азиатския департамент средства, за да изпрати големия Миладинов син – Страшимир, на училище в Белград. През 1866 г. с негово съдействие за Русия заминава дъщерята на Д. Миладинов – Царевна, която завършва Левашовския пансион в Киев и се връща като една от най-възторжените български просветителки.[224]

През 1864 г. Хитрово напуща Битоля и преминава на служба в Цариград, но не скъсва връзките си с Македония. Неговата кореспонденция показва, че битолчани търсят и в Цариград съдействието му за уреждане на лични, училищни, църковни и съдебни дела. И след 1864 г. Хитрово продължава да подкрепя българските училища в Македония. През 1865–1866 г. той кореспондира с Васил Диамандиев, учител в Охрид, като урежда с него въпроса за руската субсидия и дава наставление за училищните работи. През 1866 г. Хитрово улеснява пътуването на директора на Охридското училище за Букурещ и Бесарабия, където той успява да събере за училището 3026 пиастра помощ. В архивата на Хитрово за 1866–1867 г. се пазят много писма от македонски села и градове, в които се съдържат молби за книги или се третират училищни и църковни въпроси. Тук има писма от Охрид, Бобошево – Битолско, Неврокоп и от много частни лица. Към Хитрово се обръща с молба и архимандрит Симеон от Кичевския манастир, за да иска улеснение за събиране на помощи за манастира в Русия.[225]

През 1867 г. вече като генерален консул Хитрово предприема пътуване до Охрид и Струга, запознава се с местните училища и възторжено констатира плодовете на своя труд – „разбуденото национално чувство на българите". Сега той разширява и кръга на своето влияние. Чрез руския консул в Янина А. С. Йонин се стреми да увеличи руската помощ за българите в Янинския, Битолския и Солунския вилает.[226] Вероятно не без негово участие през 1870 г. от сумите, завещани от С. Д. Корнилов, се изпращат 200 рубли „в помощ на страдащите под турско иго българи", за поддръжка на новоучреденото българско училище в Солун.[227]

Ролята на руската дипломация за развитието на националната просвета в Македония и специално участието на битолското вицеконсулство и на М. А. Хитрово ясно изпъква в една преценка на английския битолски консул Чарлз Мауърт, направена няколко години след откриването на руската консулска агенция. Ето какво пише Мауърт до Форейн офис: „До преди няколко години българите в тези части на Македония бяха незасегнати от някакви определени идеи за национална принадлежност като тези, които сега са започнали да възникват. Може да се приеме най-малко, че първите семена на славянските идеи бяха посети по времето, когато в 1861 г. беше открито руското консулство в този град. Оттогава има забележително развитие на националното чувство между българите в тази област, както и в съседните области Кьопрюли (Велес) и Охрид. Този интерес към собственото им политическо положение беше постепенно и умело подбуждан, бих се осмелил да кажа, напълно с помощта на пропагандата на техните родственици и религиозни привърженици – русите. Никакви средства не бяха пренебрегвани, за да се разбуди най-съкровената душа на българите, живеещи в тези краища. Църковни книги, одежди и украшения бяха повече или по-малко подарявани на манастирите и църквите в селските райони. Подписки за строеж на църкви и за подпомагане на училищата, милосърдни дарения бяха по същия начин правени."[228] Ако оставим настрана предубедената теза на английския дипломат, че българското национално съзнание е провокирано от Русия, тук, в този доклад, действително ясно е разкрита ролята на руската дипломация като стимулатор на българската национална просвета в югозападните български краища.

* * *

Активната руска намеса в развитието на българската национална просвета след Кримската война, намерила израз в подготовката на българска висша и средна интелигенция в руските училища, академии, университети, в действията на руската славянофилска общественост и в дипломатическите ходове на Русия на Изток и в България, предизвикала продължителни контакти и общувания между българската об-

щественост и Русия, силно подхранила проруските тенденции в българската културно-национална политика.

До Кримската война във външнополитическата ориентация на българското културно възраждане съществуват няколко тенденции – гъркоманство и елинизъм, западнячество, русофилство и туркофилство. След войната настъпва едно своеобразно прегрупиране и разместване на обществените сили, изразяващи тези тенденции, които имат не само общокултурна, но и ясно изразена политическа насоченост. През новия период почти окончателно отмира гъркоманската партия. Тя запазва съвсем незначителни периметри на влияние сред елинистически настроената интелигенция и сред част от българите в изостаналите културно южнотракийски и македонски райони.

След войната се засилват прозападните тенденции, подбудени от дипломатическите действия на Франция, Англия, Австро-Унгария, от католическото и протестантското движение, от опитите за реформиране на Турция в буржоазно-либерален дух, поддържан от респекта на могъщата европейска култура и цивилизация.

През този период се появява и засилва протурската ориентация главно на базата на Мидхатовските реформи в просветата, които обнадеждават, макар и ограничени сред на буржоазията в Цариград и вътрешността.

Както вече беше показано, през 50-те – 70-те години изключително много се разширява и укрепва проруската културна ориентация. Сега се оформя окончателно социалната основа на тази културна политика както в средите на българската емигрантска буржоазия, така и във вътрешността на страната. Тази база обхваща русофилските политически формации, действуващи вън от България, преди всичко Одеското българско настоятелство и Добродетелната дружина, значителни среди от цариградските българи, голяма част от вътрешните общини и преди всичко значителна част от новата интелигенция, подготвена в руските училища. Тази все подоминираща тенденция се подкрепя от стратегическите намерения на руската политика по отношение на турската империя и от тактическите ходове на тази политика да подкрепя националноосвободителното движение, разглеждайки го

като резерв на своето културно, политическо и военно действие на Изток.

Но веднага трябва да се посочи, а това ще стане ясно и в следващото изложение, че в тази тенденция съществуват силни вътрешни противоречия, които се подбуждат от стремежите към самостоятелна българска национално-културна ориентация, от различията между Русия и българите относно ролята на националната интелигенция, подготвена в руските училища, от различията в подхода към съдържанието на възрожденския културен процес – дали той трябва да се развива на базата на постиженията на модерната наука и философия или на базата на ортодоксалното православие. Тези противоречия силно се изострят и поради руската политика по българския църковен въпрос.

Противоречията вътре в самата русофилска културна партия се подсилват от острата опозиция, която тази партия среща от страна на национално-патриотичните сили и преди всичко от страна на революционнодемократическите сили и революционно-либералните течения, радикални противници на руската политика, от страна на прозападно ориентираните буржоазни среди, на туркофилите и гъркоманите.

Сложните проблеми, предизвикани от руско-българските културни общувания в областта на националната просвета, се разкриват най-релефно в политиката и действията на Одеското българско настоятелство.

Както вече беше посочено, в системата на руското културно-политическо проникване чрез училищата, църквата, дипломатическите канали, частната благотворителност и литературното общуване било включено и Одеското българско настоятелство. И след като през 1858 г. то било утвърдено като благотворително дружество, неговата дейност започнала да се развива предимно в тази посока.

Културно-просветителската и дарителната дейност на Одеското българско настоятелство започнала веднага след завършване на Кримската война. Първоначално тази дейност се провеждала изключително по инициативата на първия попечител на настоятелството архиепископ Инокентий. Още преди официалното признаване на настоятелството Инокентий започнал да събира и да изпраща в България богослужебни книги, църковни одежди и други вещи. Н. Палаузов уведомя-

ва за това през 1856 г. княз Василичков: „Тези дни ние изпратихме в България два пакета черковни книги. Това е първият опит за действие на настоятелството в България.“[229]

В същото време Инокентий насочил настоятелството да се грижи за училищата на българските колонисти в Бесарабия и Южна Русия. С неговото участие били подкрепени усилията на българите да изградят своя църква в Цариград. По негова лична инициатива били изпратени книги на одринската църква, на църквата в с. Белица, близо до Свиленград. В края на живота си през1857 г. Инокентий оставя една записка, която представлява широка програма за дейността на настоятелството. В нея се предвиждало да се напише история на българите, да се издават оригинални и преводни книги на български език, да се събират и обнародват български исторически актове, да се изпратят руски учени в България, за да се изследват и популяризират нейният бит и култура.[230] Във връзка с идеята на Инокентий за издаване на история на българите през 1858 г. Одеското българско настоятелство предложило на руския историк А. Хилфердинг да напише кратка българска история за училищата и за народно четене. Хилфердинг приел това предложение на одеските българи.[231] Пак във връзка с идеите на Инокентий одеските дейци установяват чрез учителя Сава Радулов връзка с болградските българи, за да насочват и подпомагат тяхната културна дейност.[232]

Но независимо от тези начинания поради посочените вече причини в периода след Кримската война Одеското българско настоятелство било в значителна степен изолирано от дейността на руските власти за привличането и обучението на млади българи в Русия.

Изключение в това отношение представляват споменатите частични контакти на настоятелството с цариградския посланик княз Лобанов-Ростовски и участието му в набирането на 75 кандидати за руските духовни училища.

Останало изолирано от големите замисли на руската политика за културна интервенция на Изток и в България, след войната Одеското българско настоятелство се заема главно с благотворителна дейност, с уреждане на кризата в Габровското училище, със събиране на помощи и изпращане на книги и други пособия за църквите и училищата в България.[233]

Резултатите от благотворителната дейност на настоятелството в полза на българските църкви и училища през 50-те години обаче показали на одеските дейци, че по този път те не ще могат да осигурят достатъчни средства за широко разгръщащата се след войната българска национална просвета. Затова през 1858 г. те отново обърнали погледа си към руските власти, за да искат средства за по-широка културна дейност в България. В едно писмо до княз Василичков одеските дейци съобщавали, че поради лошо устроените училища в България значителна част от заддунавските българи изпращали децата си на училище в Западна Европа които, връщайки се от там, „могат да донесат със себе си западни идеи в ущърб на народната преданост към Русия". Княз Василичков препратил писмото на настоятелството до министъра на просветата граф Е. П. Ковалевски, като предложил да се издаде разпореждане за приемане на известен брой българи на държавна издръжка в руските гимназии и университети и в Технологическия институт, така както синодът се е разпоредил за образованието на българите в руските семинарии.[234]

В края на 50-те и началото на 60-те години, когато руското правителство декретирало споменатите вече облекчения за славяните в руските училища и особено когато била отпусната сумата от 5 хил. сребърни рубли за обучението на българи, Одеското българско настоятелство се заело да реализира новите начинания на руската политика.

Важно място в тази насока заемат грижите на настоятелството за южнославянски пансион на Т. Минков в гр. Николаев. Одеското настоятелство видяло в това учреждение, ръководено от българин, възможности да се даде по-ясно изразено българско направление в подготовката и възпитанието на учещите се в Русия младежи и затова предложило на Т. Минков своето съдействие чрез едно писмо на Ст. Тошкович. Настоятелството направило постъпки в същия смисъл и пред директора на Николаевската гимназия. Т. Минков обаче отказал да влезе във връзка с одеските дейци. Дори нещо повече – в едно писмо от 1865 г. до директора на Азиатския департамент П. Н. Стремоухов той наклеветил одеските дейци, че те не работели в полза на руското правителство, нито в полза на България, а се стремели само да укрепват своето влияние, като се представят за единствени български благо-

детели в Русия. Поради това не името на руското правителст во звучи в устата на българите, а само „нашето българско настоятелство“[235] – писал Минков.

Отношението на Т. Минков в условия, когато настоятелството и без друго било под подозрителното наблюдение на Азиатския департамент, попречило на одеските дейци да изпълняват своите функции, възложени им от самото руско правителство. Много скоро одеските дейци били отстранени от работата по привличането на млади българи на учение в Русия. Именно поради това вниманието им през 60-те години отново било насочено към благотворителна дейност, съобразена с тенденциите на руската политика. През 60-те – 70-те години настоятелството натрупало своя основен капитал, който се състоял от един неприкосновен фонд от 40 хил. рубли и около 300 хил. рубли, събрани от частни и обществени дарения. Според отчетите на настоятелството тези суми били изразходвани главно за откриване и поддържане на училища и църкви в България, за закупуване и издаване на книги, за уредба на библиотеки, за привличане и поддържане на млади хора на учение в Русия, за оказване на помощ на нуждаещите се и за политически цели. По-важни разходи, които настоятелството прави през тези години, са следните:

1863 – 1865 г. – за десет пратки с богослужебни книги, изпратени в България;

1865 – 1869 г. – за поддържане на 13 български възпитаници във Втора одеска гимназия и в Одеската духовна семинария, за изпращане на книги в България, за издаване на български книги, за подкрепа на в. „Гайда“;

1869 – 1873 г. – главните разходи на Одеското българско настоятелство са отново стипендии и за издаване на книги. Същото е и за следващия период до Освобождението.[236]

Особено много средства Одеското българско настоятелство отделяло за подпомагане на българите, учещи в Русия. За 25 години от основаването си то е подпомогнало с едно или друго 250 българи, учили се в руските училища и университети. В неговите документи се срещат имената на Нешо Бончев, Тодор Бурмов, Иван Гюзелев, Васил Друмев, Райко Жинзифов, Йосиф Ковачев, Константин Миладинов, Сава Муткуров, Сава Филаретов, Васил Чолаков, Рачо Каролев, Димитър Манолов, Цвятко Недев, Димитър Благоев и още много други.[237]

Но настоятелството ясно разбирало, че подготовката на българите в руските училища и университети не дава с оглед интересите на българското възраждане напълно задоволителни резултати. Преди всичко българските младежи се откъсвали от своята естествена среда, от проблемите на своето отечество. Много от тях поради примитивната подготовка, която предварително получавали в България, често пъти не можели да се справят със своите учебни задължения. А тези, които показвали дарби в ученията остáвали в Русия или заминавали да учат в Европа, като избягвали учителските и свещенические длъжности. Освен всичко това подготовката на българската интелигенция в Русия създавала големи затруднения на българската просвета, тъй като турското правителство преследвало руските възпитаници като „московски агенти".

Поради всичко това одеските българи непрекъснато се опитвали да реализират отколешната си идея за откриване на едно висше училище в България или в Цариград, намиращо се единствено под контрола на българските национално-културни институции. През 60-те години те отново лансирали тази своя идея пред руските държавни органи. В края на 1863 г. Ст. Тошкович съобщил на Н. Геров в Пловдив, очевидно за да потърси и неговото съдействие, че Одеското настоятелство е поискало от правителството да даде средствата, отпущани за обучението на българите в руските училища, за откриването на две гимназии в България, едната от които да бъде в Македония. Настоятелството поискало тази промяна, тъй като обучението на младите българи в Русия не давало резултати.[238]

Познавайки обаче стремежа на Русия да осъществява чрез своите органи политически контрол върху подготовката на южнославянската интелигенция, настоятелството се опитало да събере и по други пътища средствата за откриване на висше българско училище. То поискало от българските общини, църкви и манастири да отделят необходимите средства.[239]

Неуспели и по този начин да съберат средства за откриване на централно българско училище, през 1864 г. одеските дейци отново се обърнали към руските органи, този път, за да молят да се открият в Русия поне специални учебни заведения за българите.[240] За тази цел Одеското българско насто-

ятелство потърсило съдействието на славянските комитети в Москва и Петербург. Московските славянофили обаче, вместо да подкрепят тяхната идея, им предложили да се издигнат до равнището на високи училища съществуващите народни училища в България.[241]

Най-накрая одеските дейци опитали да реализират своето начинание и чрез руския посланик в Цариград генерал Н. П. Игнатиев. В едно подробно писмо до него от май 1869 г. те споделяли, че българският народ е заплашен от различни пропаганди, целещи да го откъснат от Русия. Помощта, която Русия оказва на българите, според тях е неефикасна. Те съобщили на посланика, че от 1856 до 1869 г. в руските училища са се учили 109 българи, но резултати не са постигнати, тъй като руските възпитаници се преследват от турското правителство и фанариотите. А и самото образование в Русия не отговаряло на нуждите на българското общество, което, съставено от търговци, занаятчии и земеделци, се нуждаело от практически знания, които младите българи не получавали в Русия. На всичкото отгоре – посочвали те – българските младежи, отиващи на учение в Русия, се откъсват от своя народ, а много от тях се „зареждат с политическа неблагодарност".

Изхождайки от всичко това, Одеското българско настоятелство предложило на генерала да издействува средства за откриване на централно българско училище за подготовка на учители и свещеници в някой от провинциалните градове или пък за тази цел да се използува българското училище в Цариград. Програмата на бъдещото училище да се състави от попечителя на одеския учебен окръг или от специалния комитет при участието на Одеското българско настоятелство.[242]

Всички постъпки на Одеското българско настоятелство обаче отново останали напразни. Азиатският департамент не поискал да даде възможност на българите да имат свое висше училище. Съображенията на руското правителство да отхвърли искането на българите са разкрити в едно писмо на Азиатския департамент до Т. Минков, в което се заявява, че главното правило, от което се води руското правителство в тази своя политика, е да се подготвят добри учители и духовници, които, като се върнат в родината си, „да съдействуват за разсипване на мрака и невежеството, които тежат над християните в Турция и прави от тях оръдия на разни домогва-

ния и пропаганди". Русия изразходвала за това значителни средства, но напоследък в Министерството на външните работи постъпили много заявления от частни лица и от Одеското българско настоятелство, че руските възпитаници не могат да изпълнят своето предназначение, тъй като били преследвани в Турция. Във връзка с това Одеското българско настоятелство предложило да се прекрати приемането на южни славяни в руските училища, като средствата, изразходвани за тази цел, се предоставят на българите, за да открият в Цариград едно централно българско училище. Настоятелството се надявало, че по такъв начин ще се намали подозрителността на турското правителство и ще се създадат условия за по-полезна дейност на подготвените в Цариград учители и свещеници.

Получавайки писмото от Одеското българско настоятелство, Министерството наредило на генерал Игнатиев да направи пред Високата порта необходимите постъпки. Посланикът отговорил, че слуховете за преследване на руските възпитаници в България се преувеличени, че турското правителство е обещало да отстрани причините, пораждащи слухове. Именно поради това Министерството на външните работи отклонило предложението на Одеското българско настоятелство.[243]

Във връзка с това предложение на Одеското българско настоятелство Азиатският департамент наредил на Н. Геров в Пловдив да събере подробни сведения за поведението на руските възпитаници в България, а при подбора на бъдещите кандидати да се вземат деца от различни краища, и то предимно от богати фамилии.[244] По-нататък Азиатският департамент ревизирал своята политика. По негово настояване бил разширен достъпът на южни славяни във висши учебни заведения, особено в техническите, медицинските, юридическите и филологическите факултети. Това изменение било мотивирано все с целите на руското културно политическо влияние. Руското правителство смятало, че „студентите от университета като по-възрастни могат да си съставят по-ясно понятие за това, което са видели и слушали у нас, и да бъдат ръководители на своите съотечественици там, дето гласът на гимназиста като по-млад може да изглежда недостатъчно убедителен"[245].

Разликата между Одеското българско настоятелство и руските власти по начина на подготовката на български интелигенти за руска сметка през 60-те години разкриват противоречията между Русия и българското културно възраждане, противоречията между стремежите на Одеското българско настоятелство да действува като орган на Българското възраждане и желанието на Азиатския департамент да го превърне в свое послушно оръдие. В последна сметка това е спор за историческото предназначение на българската интелигенция.

Но тези противоречия не били от такова естество, че да разтрогнат исторически сложилия се културно-политически съюз между българите и Русия, тъй като и българското културно-национално развитие, и руската политика имали общи интереси против Турция. Затова именно не се стига до крайни конфликти, а само до временно пренебрегване на Одеското българско настоятелство, когато то не действува по посока на руските политически интереси. До такъв конфликт се стига отново към средата на 60-те години, когато руските органи, едва допуснали настоятелството да сътрудничи на делото за обучението на българите в Русия, отново започват да ограничават неговите права поради проявените от настоятелството тенденции към самостоятелно действие. В дипломатическата и държавната руска преписка има достатъчно свидетелства за този конфликт. През 1865 г. М. Хитрово, руски консул в Битоля (Монастир), пише до Н. Геров, че Българското настоятелство в Одеса в голямата си част не прави нищо. И ако излиза от своето бездействие, то е, за да направи само някоя глупост. „Всичко това би било смешно – заключава Хитрово, – ако не беше тъжно."[246]

Като руски чиновник и дипломат Геров, който иначе сам ратува за едно по-ясно изразено национално направление на българската просвета, в случая споделя Хитровото мнение за одеските дейци. Той отговаря, че „малко полза може да се очаква от хора" като Н. Палаузов, К. Н. Палаузов, Тошкович и другите одесчани, които са напуснали отдавна България и не знаят какво става в отечеството им. При това последните двама били неграмотни.[247]

Като резултат от това отношение към одеските дейци Министерството на външните работи и министърът на просветата граф Толстой прехвърлили през 1870 г. сумата за обуче-

нието на младите българи в Одеса от сметката на Одеското настоятелство на сметката на одеския учебен окръг. Нареждането на граф Толстой било мотивирано с недоволството, че в българската преса са се появили съобщения, неопровергани от настоятелството, според които обучението на младите българи в Одеса се извършва на негова сметка. Това – пише графът – може да донесе „неблагоприятни последици по отношение на целите, които има нашето правителство, като жертвува суми от държавния фиск“[248].

Поставено пак в неблагоприятно положение пред руските власти, през 70-те години настоятелството отново се насочило към самостоятелна дейност на полето на българската просвета и култура. За тази цел то все повече се сближавало с Българската община и с другите национално-културни институции в Цариград.

В хода на това взаимодействие с цариградските българи Одеското настоятелство осигурило разпространяването на много български публицистични издания в Русия, което имало важно значение за запознаване на руската официална общественост с българските културно-национални проблеми.[249] Заедно с това то отново и отново се домогвало до това да издействува по-благоприятни условия за обучението на младите българи в руските училища и университети. Отблъснато от Азиатския департамент и от Министерството на народното просвещение, настоятелството ловко лавирало из лабиринтите на руската бюрократична действителност, като се обръщало ту към една, ту към друга инстанция. През 1869 г. то най-после се представя и пред императора Александър II. На 5 октомври 1869 г. членът на настоятелството К. Н. Палаузов бил приет от императора в Ливадия и му връчил една записка, в която се искали средства за издръжката на 10 момичета и 5 момчета в одеските гимназии. В нея се посочвало, че след завършването си момичетата ще станат български учителки, като ще „дадат основно направление на женското образование в България в противовес на това опасно и вредно за религиозното чувство влияние, което католическият Запад усърдно се старае да всели у българите“[250]. В резултат на това прошение и проекта на полковник Иван Кишелски фактически се налага идеята за обучението на български момичета в Русия, брутално отхвърлена от министъра на просветата граф

Толстой. Одеското българско настоятелство подкрепило тази идея и с помощта, която оказало на 17 млади българки да се учат в Русия.[251]

През 1871 г.Одеското българско настоятелство прави още две прошения до Александър II. През октомври същата година, когато императорът минал през Одеса, настоятелството му поднася молба за отпущане на средства за стипендии на млади българи за специалните учебни заведения. Като посочва необходимостта от кадри с технически профил, тъй като страната е в стопански застой и не достигат специалисти по минно дело и пътно строителство, а тези длъжности в България се заемат от унгарци, поляци и др., „които се ползуват от своето положение и разпространяват известни политически идеи и стремежи в разрез с убежденията, въжделенията и надеждите на българския народ", настоятелството поискало да се отпуснат по две стипендии за Института за инженери по пътни съобщения, в Минния институт, в Петербургския технологически институт, в Московското техническо училище, в Строителното училище в Петербург, в Киевската военна гимназия и в Петровската земеделска академия.[252] В резултат на тази молба през 1873 г. няколко българи били приети в Петербургския технологически институт, в Петровската земеделска и горска академия и в Московското техническо училище. Кандидатите били определени от настоятелството измежду завършилите Николаевската реална гимназия.[253]

В края на 60-те и началото на 70-ти години настоятелството отново разширило контактите си с руската общественост. То предложило на руското правителство да отпусне средства за откриване на рисувално училище в Рилския манастир, застъпило се пред Новорусийския и бесарабски генерал-губернатор за въвеждането на български език в новооткритото училище в колонията Комрат (Бесарабия). По негово ходатайство за учител в Комрат бил изпратен българинът Д. Благоев, възпитаник на киевската духовна академия. Настоятелството поело грижата за училищата в българските колонии, като предложило на училищните настоятелства в България да изпратят в тези училища като учители млади българи. Самото настоятелство снабдявало училищата на колониите с български книги и без да се поддава на интригите на Т. Минков, настоятелството се застъпило за неговия пансион.

Когато пансионът бил открит наново, то склонило Зографския манастир да поеме разноските за неговата сграда. Настоятелството надделяло и личните си чувства към Ив. Кишелски, като подкрепило неговата инициатива за създаване на женски комитети към славянските благотворителни общества в Русия.

Тези факти достатъчно ясно очертават позициите на одеските настоятели по големите въпроси на руско-българското културно общуване в областта на просветата. Това са позиции на една национално-патриотична организация, която ратува за самостоятелно културно развитие на българското общество, но в същото време смята, че България може да компенсира бързо своята културна изостаналост и да ускори своето духовно развитие, ако се облегне на Русия, като използува естествения политически съюз с нея, като се сближи с нейната култура и образование.

Докато Одеското българско настоятелство се стремяло да осигури свободно национално-културно развитие на българското общество, руската политика с оглед на своите стратегически цели се домогвала към едностранно и абсолютно обвързване на българската просвета с Русия. Докато Одеското настоятелство смятало, че българската интелигенция, макар и подготвена в Русия, трябва да служи главно на интересите на националното културно възраждане, Русия я разглеждала преди всичко като своя културно-политическа застъпница на Изток. Затова именно руската политика провалила опитите да се открие висше българско училище, защото се страхувала, че то може да се изплъзне изпод нейния контрол или че ще подготви висши кадри, несродени с Русия.

Културно-политическата линия на Одеското българско настоятелство, общо взето, съвпадала с политиката и на другите русофилски формации и преди всичко с действията на Добродетелната дружина. Но както беше посочено, букурещките дейци, които в политическо отношение били твърде послушни пред руската дипломация, в културната си политика главно поради това, че не живеели в Русия и имали възможности за по-широки контакти с европейския свят, не били така предани на идеята за едностранно проруско културно ориентиране на българската просвета. Те насочвали своята младеж главно към немските и австрийските училища и университети.

Цариградските русофилски среди с изключение на тези от типа на Т. Бурмов, които изпълнявали преки задължения към руската политика, гледали на образованието на българската младеж с погледа на значително по-космополитизирани културтрегери. Те имали по-ясна представа от одесчани за недостатъците на руското казионно образование и за предимствата на западните училища и университети, а освен това били и значително по-свободни в своя избор.

Вътрешните български общини, които през 50-те – 70-те години били истинските ръководители на учебното дело и които фактически отправяли българските младежи на учение в чужбина, следвали в по-голямата си част една политика на необвързване, като използували всички възможни средства независимо от коя държава били предлагани за подготовка на своя интелигенция. Но тъй като в последна сметка най-голямата част от средствата за обучение на българи в чужбина идвали от страна на Русия или от организации, свързани с руската културна политика, българските общини насочвали своите възпитаници главно към руските училища и университети.

Твърде интересна е позицията на революционната партия на руско-българските културни общувания в областта на националната просвета. Най-напред тази позиция е изразена от Г. С. Раковски.

Раковски е възторжен привърженик на самостоятелното духовно-национално и културно развитие на българското общество. Той смята, че националната просвета трябва да отрази историческите интереси на българското общество чрез неговото интегриране в модерната буржоазна култура. След Кримската война той е изцяло обладан от духа на Европейското просвещение. На тази основа той чертае националната стратегия на просветното движение, като следва една безкомпромисна линия за развитието на българската просвета и култура, основана на религиозното и културно-националното единство на българския народ. Именно поради това Раковски е непоколебим срещу културно-политическите домогвания на чужди сили сред българското общество. Той се обявява яростно срещу католическата културна и религиозна пропаганда, срещу „папищаските отрепки“, и срещу „исутската издънка“, срещу протестантите, срещу хърватите, „двигатели на

югославската идея, още по-мечтайна и по-смешна от панславизма", срещу поляците, в които съзира папски агенти, срещу гръцките домогвания в Македония, въобще срещу всяка намеса на чужди сили в българската култура.[254]

Изхождайки от просвещенските идеали и национално-патриотичната си революционна концепция, Раковски е защитник на самостоятелното просветно движение. Това през 50-те години се проявява в конфликта му с Одеското българско настоятелство за насоките на българската културна ориентация. Когато през 1858–1860 г. Раковски се установява в Одеса, той поддържа продължителни контакти с Одеското настоятелство. Тук с помощта на Н. М. Тошков той издава своя „Показалец". Но много скоро Раковски се сблъсква с одеските дейци и по настояване на Ст. Тошкович е уволнен като възпитател в херсонската семинария[245] Постепенно Раковски заема напълно отрицателна позиция по дейността на настоятелството, наричайки го „един лъжлив, разсеян глас по България за щета на наш род"[256]. Този конфликт се дължи на различията в разбиранията на Раковски и на одеските дейци по главните въпроси на национално-културната политика. Кръгът на Раковски обвинява Одеското настоятелство, че то следва безкритично руската политика, че по негова вина на българите в Русия не се преподава български език, че за тях не се въвеждат „европейски" предмети.[257]

Такава е позицията на Раковски и срещу другата русофилска формация – Добродетелната дружина. В „Записки на съвременната българска повестност" той нарича букурещките българи ефории „спекуланти с народното име"[258].

Значително по-сложно е отношението на Л. Каравелов към руската културна политика в България. Като възпитаник на московския университет Каравелов в значителна степен е обладан от идеите на славянофилството, а понякога дори се поддава и на внушенията на панславизма. Още като студент в Русия, вероятно през 1861 г., Каравелов разработва проект за създаване на българска политико-културна организация, озаглавен „Чем можно помочь болгарамъ"[259]. Според този проект Каравелов предвижда да се създаде общество от по няколко българи и сърби, което по отношение на просветата трябва да се грижи за образованието на младите южни славяни и за правилното разпределение на руската помощ за

българската и сръбската просвета. По-нататък се предвижда да се открие български пансион при белградската гимназия или специална българска гимназия в Белград. Обществото според Каравеловия проект трябва да се грижи за настаняване на млади българи в руските висши учебни заведения, като обърне особено внимание за подготовката на кадри за земеделието и търговията, инженери, военни, печатари и т. н. По-нататък Каравелов се спира на необходимостта от издаването на учебници по българска, всеобща история, българска граматика, речник на българския език, учебници по алгебра, физика и т. н.

Реализацията на тези най-общи задачи на българската просвета Каравелов свързва с Русия, с руската помощ и преди всичко с единодействието между българските патриоти и московската славянофилска общественост. Но по основните си постановки неговата програма противоречи на стратегическите замисли на руската културна политика по отношение на българската просвета.

Преди всичко Каравелов се стреми да пренесе центъра на подготовката на български младежи вън от Русия. Това влиза в противоречие с руската доктрина за подготовката на младата българска интелигенция единствено в руските учебни заведения. На второ място, Каравелов, както и всички български просветители, се стреми да създаде висше или централно българско училище вън от Русия. Тази идея специално е била отхвърлена от руската политика, тъй като тя се страхувала, че едно такова училище – независимо дали се намира в България, в Цариград или Белград – ще се изплъзне от нейния контрол. На трето място, Каравелов застъпва утилитарния принцип. Той желае да се подготвят висши кадри за българското стопанство и култура. Напротив, руската политика акцентува главно върху необходимостта от свещеници и учители, които ще поддържат православието против западното космополитично образование. Така още като студент независимо от славянофилските си увлечения Каравелов се изявява като радетел на модерното буржоазно училище с ясна практическа, утилитарна и просвещенска основа, следователно противник на основните цели на руската политика в българската национална просвета.

През сръбско-австрийския период (1866–1869 г.) на своето развитие Каравелов, макар и да остава верен на някои

славянофилски тези, се приобщава още повече към европейската философия и култура. Това го кара окончателно да заеме една ясно изразена национална позиция по въпросите на просветата. Въпреки това Каравелов като дописник на в. „Голос" настоява пред Русия да се противопостави на разширяващата се католическа и протестантска пропаганда в България, като открие православни училища за българските младежи. „Ако сега Русия не направи това – продължава Каравелов, – може с увереност да се предскаже, че връзката между българите и русите скоро ще бъде окончателно разтрогната."[260]

Тези разбирания у Каравелов са твърде мимолетни, те по-скоро може би отразяват идеите на редакцията на в. „Голос", тъй като Каравелов има ясна представа за руското казионно образование и се солидаризира с някои свои съвременници, че „руското образование вървеше като на патерици, а и сега до голяма степен накуцва и се вижда, че трябва да се започне нов живот, че трябва да се започне почти от азбуката"[261].

Идеите на Л. Каравелов за националната ориентация на българската просвета окончателно кристализират през букурещкия период, когато той издава вестниците „Свобода" и „Независимост". Макар и да остава възторжен привърженик на голямата руска литература, да популяризира руската книги в България, Каравелов се обявява срещу руското казионно образование за самостоятелно развитие на българското училище в духа на просвещението и либералните идеи на XIX в.

В своята статия „Образование и възпитание", поместена в няколко броя на „Свобода", Каравелов пряко атакува преподаването на църковните предмети (например библията), препоръчва такова образование, което да развива самостоятелния дух на младото поколение, обявява се против изучаването на многото чужди езици, съжалява, че в България няма висши училища и една ясно изразена национална просветна политика.[262]

Тази линия Каравелов следва и на страниците на „Независимост". Тук той отново настоява по-скоро да се основе българска висша педагогическа школа, в която да се подготвят достойни учители,[263] продължава да защищава българските културно-национални права в колониите.[264] А в списание „Знание" той вече широко мотивира своите схващания

за модерното училище, свързано с практическите нужди на българския живот, а не с домогванията на великите сили. За тази цел той се обявява дори против класическото образование с оглед изучаването на науките, полезни за практическия живот, като препоръчва съчинения за училищата в САЩ.[265]

Отрицателното отношение на българската революционна партия към руската казионна политика в българската просвета е изразено най-драстично от Хр. Ботев. Сам вкусил от руското казионно образование и възпитание, привърженик на крайно радикалните идеи на века, на модерната култура и цивилизация, яростен атеист и противник на политическата спекулация, Ботев е категоричен и по този въпрос.[266]

И така революционната партия, макар и сближена с руската прогресивна култура или по-скоро заради това, е противник на руската казионна политика в българското просветно дело. Тази нейна позиция се мотивира от революционните ѝ схващания за науката и образованието и от стремежа към самостоятелно, свободно развитие на българската култура.

Други са подбудите и съображенията на останалите противници на руската културна политика в България. Един от най-ярките русофоби в това отношение са туркофилските среди на българската буржоазия, групирани главно в Цариград около в. „Турция". Техните съображения да се обявят срещу руската намеса в българското просветно дело, отразяват намеренията на тези среди да ограничат руското влияние с оглед интересите на Турция.

Антируската културна опозиция от протурски позиции се стабилизира относително през 60-те години на XIX в., когато големият турски реформатор Мидхад паша обявява своята политика за отоманизиране на българското учебно дело.[267] Великодържавните цели на Мидхадовите реформи имат една ясно изразена антируска насоченост. Това личи от неговия доклад до Великото везирство, писан през 1865 г. Тук се съобщава, че в Русе е започнал да се издава на български и турски език в. „Дунав", „за да може населението да се отучи да се интересува от чуждестранните вестници, които се получават в България". Освен това валията съобщава, че печатницата в Русе щяла да печата учебни и църковни пособия с 10% поевтино или безплатно, тъй като църковните книги, издавани

в Русия и използувани в българските църкви, съдържат като предговор статии, пълни с хвалебствия за руския император и руското царско семейство. Ако се печатат тук – завършва Мидхад паша, – ще има такива за негово величество султана.[268]

В един друг доклад валията е още по-категоричен. Като настоява Високата порта да се погрижи за бързо развиващите се български училища той обяснява мотивите на своите съображения така: „Русите използуват този случай, като отварят специално за българските деца училища в Ходжа бей, Николаев и Кишинев, дето сега се отправят отвсякъде на групи българчета да се учат. Русите също снабдяват безплатно с учебни помагала българските училища и им доставят нужните парични средства. По този начин русите упражняват върху тези училища влияние... Държавните интереси изискват да се тури край [на тази работа]."[269]

Идеите на Мидхад паша за отоманизиране на българското училище с оглед да се прекъсне руското влияние в националната просвета били одобрени от турското правителство. Назначена била специална комисия от българи и турци, натоварена да реформира българското учебно дело с оглед то да бъде поставено под контрола на турската администрация. В същото време турските власти започнали да преследват българите, получили образованието си в Русия. През май 1873 г. в едно специално окръжно до каймакамите се съобщавало, че някои учители в българските училища, учили в Русия и Сърбия, подстрекават населението към бунт. Предписва се на местните власти да преследват по дискретен начин съмнителните учители, като предприемат обиски и арести.[270] Същият смисъл има и писмото на Министерството на външните работи до дунавския вилает от 11 март 1874 г.[271] Няколко месеца покъсно великият везир нарежда на същия вилает да не се разрешава на българи, следвали в Русия без турски паспорт, да се завръщат при близките си.[272] Забранява се също да се издават паспорти на желаещите да заминават на учение в Русия, а на тези, които са завършили там, да заемат учителски длъжности.[273]

Ограничителните мерки на турското правителство по отношение на руските възпитаници в България са придружени от една люта вестникарска кампания срещу Русия, водена на страниците на в. „Турция", издаван в Цариград под редакци-

ята на Н. Генович. Постепенно тази кампания създавала аргументите на туркофилската партия срещу руската намеса в българското учебно дело. Най-напред през 1864 г. вестникът започнал да оспорва освободителната мисия на Русия на Изток. „Русия със своя изостанал азиатско-варварски начин на живот – пише „Турция" – не може да бъде действителен освободител, който гарантира правата и свободите на народите. И ето защо панславистите напразно си хабят мастилото и хартията, като запълват всичките си броеве с тези бълнувания."[274] Заедно с това пак по същото време вестникът започва да сипе обвинения срещу дейността на учителите – руски възпитаници. „Московската пропаганда е била от векове насам един от най-големите неприятели на българската народност – пише вестникът. – Време е веки да научим тази истина и да отблъснем юнашки сяко влияние, било от панслависти, било от панелинисти, време е веки да вървим където цивилизацията, към която клонят сичките сили на човещината, и да разберем макиевелската политика на Русия."[275]

След като през 1866 г. Министерството на просветата на Турция обнародва своя проект за българските училища, вестник „Турция" още по-яростно започва да атакува руската културна политика в България. В статията си „Училищният въпрос и руските интриги" Генович обвинява одеските българи, че са разсипали Габровското училище, хвърля вината върху Русия за неуспеха на училището в Шумен, за да продължи понататък: „Московците видят добре, че ако училищата на българите се наредят, тия последните не щат да бъдат като онези малоруси, като онези казаци, като онези татари, които се претопиха в московския казан без много труд и време. Московците познават, че с добрите се училища българите ще бъдат други поляци за Московския, ако тая последната сполучи някак да ги превземе."[276]

Антируските интимни съображения на туркофилските среди ясно са формулирани в едно изложение на Н. Генович от 1867 г. В качеството си на преводач и цензор на българските, сръбските и руските вестници и списания и на редактор на в. „Турция" Генович иска допълнителни средства от Високата порта, за да организира съпротива срещу чуждите влияния и главно срещу руското, тъй като тези влияния дезорганизирали български народ, стремели се да го спечелят за пансла-

визма или за панелинизма.[277] Генович се възползува и от подетата национална кампания сред българите през 1869 г. за откриване на висше училище и съветва Портата да отвори в България високи училища, „които да отвърнат българската младеж да ходи да се учи в Русия, нещо, което (тя) прави от нужда, като няма достатъчно училища в собствената си земя"[278].

Антируската пропаганда на туркофилските среди има една крайна цел – да мотивира идеята за мирното еволюционно развитие на българското общество в рамките на турската империя и да ги ориентира културно на Запад. „Като материалните интереси ни бутат на Запад, умствените и нравствените правят това още по-силно – пише в. „Турция". – Наший народ има нужда от пример в своето вещественo икономическо и умствено усъвършенствуване, има нужда да подражава някой пò просветен народ и да се научи за всичко това у него. Това учение, това подражание и тоя пример ний не можем да намерим в Русия."[279]

Позицията на туркофилската партия в българската просвета е израз на една от тенденциите в българското културно-национално развитие през епохата на Възраждането. Тази тенденция обаче не издържа проверката на историята, защото залага на реформирането на една прогнила и неспособна за културно развитие средновековна сатрапия. Тя не проявява достатъчно гъвкавост, за да осигури на българското общество материални възможности за духовно развитие, като безапелационно отхвърля по политически съображения духовния потенциал на Русия. Главният недъг на тази концепция се състои в нейната едностранчивост, в стремежа ѝ да изолира българската просвета от силни въздействия, които при определени условия биха могли да бъдат полезни за национално-културната кауза.

След Кримската война в България се оформя още един упорит противник на руската намеса в българската просвета, представен от прозападните течения на униатите и протестантите. Тяхната поява е плод преди всичко на политиката на западните католически и протестантски държави. Оттам те са провокирани, оттам са финансирани и насочвани. Тези религиозни и културни течения са плод на големия конфликт между Запада и Русия за съдбата на народите в турската империя.

От друга страна, прозападната културна опозиция на Русия е резултат от изостряща се след Кримската война българско-гръцка църковна разпра. Тя се формира от онази част на буржоазията и интелигенцията, която, водена от национални подбуди, е смятала, че чрез религиозно-църковния и културния прозелетизъм ще принуди Цариградската патриаршия да реши българския въпрос. Тук безспорно голяма роля играят грешките на руската политика по Източния църковен въпрос и нейните намерения да налага своето културно влияние, без да се съобразява с растящото достойнство на българската нация и интелигенция.

Прозападната културна опозиция срещу Русия в българското общество е предизвикана и от респекта на могъщата европейска култура, която през XIX в. жъне плодовете на Ренесанса, на Просвещението и превръща Западна Европа в поредния център на световната цивилизация. Подготвената в западните университети българска интелигенция, закърмена с модерните и рационалистически идеи на буржоазната епоха, не може да се помирява нито с православната ортодоксалност, нито с бруталността на панславизма.

Но в случая тази партия ни интересува само дотолкова, доколкото се проявява като антируска културна опозиция. Нейната платформа най-ярко е разкрита на страниците на в. „България“, издаван от Българската униатска община в Цариград под ръководството на Др. Цанков.

Още в първите си броеве в. „България“ заема открита антируска позиция по проблемите на българското просветно и културно развитие, за да посочи, че съществували три вида панславизъм, като „книжовният“, т. е. разпространяването на руската култура, бил най-вреден за българския народ. Културното общуване на българите с панславизма според вестника щяло да накара Високата порта да ги подозира, а това ще затрудни българското дело.[280]

Изхождайки от това, вестник „България“ се обявява против използуването на руския език в българското училище. „Убедени сме – се казва в една статия, – че множеството на нашия народ, който живее под скиптъра на Н. В. Султана, отблъсква всякакво чуждо влияние и най-повече онова на московците, на панславистите и панелинистите, на които и първата, и последната цел е да подигнат спънки на нашите рабо-

ти и на ония на императорското правителство; че някой учил в Русия трябва ли да върви против интересите на нашия народ, като въвежда в училищата ни руския език, когото не щем да учим."[281]

През 1861 г., когато издаването на вестника се поема от Христо Ваклинов, била обнародвана нова програма, която повтаряла старите позиции на униатите по въпроса за руското влияние в българската просвета. Отново се подчертавало, че първата грижа на вестника ще бъде да отблъсква всякакво чуждо влияние „и най-вече оногова на панслависти и панелинисти"[282]. И по това време, и през следващата година, когато Драган Цанков се връща отново във вестника, полемиката срещу руското културно влияние се засилва. Русия се обвинява във варварство и азиатщина. „Ако азиатското варварство ти е сладко, дръж го за себе си" – пише вестникът.[283]

И така руската намеса в българската просвета оформя окончателно политическите тенденции в българската национална културна политика. Русия успява да създаде чрез своите привърженици една могъща проруска културна партия из средата на Одеското българско настоятелство, Добродетелната дружина, цариградските русофили, вътрешните български общини и сред многобройната българска интелигенция, подготвена в руските училища, семинарии, пансиони, академии и университети.

Срещу тази проруска партия се издига преди всичко българското национално революционно движение. Без да отхвърлят по принцип подготовката на българската интелигенция в Русия, революционерите са против едностранното обвързване на българската просвета, за свободно и независимо развитие на националната култура в духа на модерната наука, литература и изкуство. Именно поради това те чрез своите представители – Раковски, Каравелов и Ботев, са възторжени поклонници на голямата руска литература, на революционните и модерни течения в руското културно развитие.

Туркофилската и прозападната опозиция на руското културно влияние в последна сметка търсят международни опори на младата българска просвета на Запад. Тяхното положително значение в случая се изразява в това, че те се опитват да свържат българското културно развитие с буржоазната европейска култура. Но тъй като те не са превърнали в

една чужда политическа агентура, надделява не положителната им ориентация, а агентурното им озлобление срещу руските домогвания. Това по същество ги лишава от възможностите за една конструктивна позиция по проблемите на българското просветно дело.

Разбира се, така или иначе разделянето на намиращата се още в пелени българска интелигенция между различни културни или по-скоро културно-политически направления крие зародиша на бъдещото израждане на българската политика, бъдещия сблъсък между „филите" и „фобите" в нашата история, който в повечето случаи ще се окаже неблагоприятен и за културното, и за политическото развитие на българското общество.

През 50-те – 70-ти години обаче този процес е още в началото си, тъй като тогава и тези, които са възпитани в Русия, и тези, които са учили на Запад, все още действуват главно в името на националната кауза, за създаването и развитието на българското училище, литература, наука и изкуство, за духовното възраждане на българското общество.

* * *

Главен резултат от засилените контакти с руската култура през 30 – 40-те години на XIX в. е формирането на преобладаващата част от новата българска интелигенция в руските училища, академии и университети. В руски средни учебни заведения учат 699 души или 39% от българската интелигенция, преминала през чужди училища. За сравнение ще посочим, че през средните училища в Цариград преминават 230 българи, в Румъния – 171, Сърбия – 137, Чехия – 109, Гърция – 107, Австрия – 47, Франция – 14 и т. н. Подготовката на руските възпитаници се осъществява в 38 училища, предимно семинарии, гимназии, лицеи, военни и други специални, намиращи се главно в Одеса (с 269 възпитаници), Киев (131) и Николаев (117). По-малки групи учат в Москва, Кишинев, С. Петербург и на други места.

Сред интелигенцията със средно образование, придобито в Русия, преобладават количествено възпитаниците на семинарии и духовни училища – 278 души (80% от общия брой български семинаристи през Възраждането), следват учили-

те в гимназии (199 или 53%), военни училища (41 от общо 43 души, т. е. почти всички българи с военно образование преди Освобождението) и т. н.

Приведените данни потвърждават още по-убедително целите на руската политика по отношение на българската просвета, а именно да подготвя главно свещеници, учители и военни, готови след завършването на образованието си да обслужват тази политика. Трябва да се има предвид обаче, че не всички от младите българи успяват да завършат пълния курс на средните училища. Повечето от тях, особено семинаристите, напускат училищата по различни причини и само незначителна част от руските възпитаници започват работа по предназначение. Повечето от тях продължават образованието си или се насочват към други културни сфери.

Русия играе първостепенна роля и в подготовката на българската интелигенция с висше образование, особено през втората половина на XIX в., когато настъпват съществени промени най-вече в резултат на укрепналите позиции на едрата търговско-промишлена буржоазия. Същевременно след Кримската война все по-активно се чувства влиянието на Русия именно в просветното движение. Увеличават се възможностите за българските младежи да учат в руски учебни заведения. И ако до 1850 г. гръцките възпитаници, продължили във висши учебни заведения, са 58,9% срещу 30,1% произлезли от руски училища, то през втория период (до Освобождението) това съотношение се изменя чувствително в полза на последните – 36,3% срещу 4,2% спрямо общия брой на лицата, учили през втората половина на XIX в.

Общо от групата на висшистите 39,4% преминават предварително през руски средни учебни заведения. Приносът на Русия се откроява още повече, като се направи сравнение с училите в други страни: в Румъния – 21,8%, в Османската империя – 12,7%, в Гърция – 8,7%, в Чехия – 7,6%, в Австрия – 2,1%, във Франция – 0,5%. При това високият процент за Румъния идва от броя на възпитаниците най-вече на Медицинското училище, а процентът за Османската империя е изцяло за сметка на различни чужди училища (гръцки, френски или американски).

Отново водещо е мястото на Русия при установената зависимост между местонахождението на посещаваното сред-

но училище и страната, в която се продължава образованието.

Малко повече от половината висшисти следват в руски учебни заведения. Това е обяснимо, като се има предвид, че близо 59% са учили в руски гимназии. Предпочитанието на висшата интелигенция към този вид учебни заведения е продиктувано от тяхната същност и целите, които си поставят – чрез подходящо образование да подготвят възпитаниците си за постъпване във висши учебни заведения.

Руските гимназии са с характер на общообразователно училище: от една страна, с реално направление – най-вече към природонаучни знания, а от друга – с ярко изразено класическо направление. Безспорно именно гимназиите са давали най-добра подготовка за продължаване на образованието, съответно и най-големи възможности при избор на бъдеща професия. Именно сред лицата, учили в гимназии, срещаме повече или по-малко студенти във всички университетски специалности.

Втора голяма група интелигенти постъпват в университетите и академиите след като са посещавали семинарии и духовни училища. Тук данните са още по-изразителни, тъй като 89% от семинаристите продължават ученето си в Русия. Първенството се пада на Херсонската семинария в Одеса – общо 32 души и на семинарията в Киев – 27. Безспорно обучението в семинариите и в духовните училища е имало за цел да подготвя младежи за свещеническо поприще, било то за нисши духовници или след завършване на духовни академии – за висши сановници. Спецификата на обучението в семинариите и в духовните училища дава своето отражение върху по-нататъшното образование на младежите, преминали през тях. Повече от половината следват духовни академии или в историко-филологически факултети на университетите.

Приведените данни, както и сведенията за по-нататъшната реализация на руските възпитаници, отново потвърждават, че групата на висшистите не прави изключение, тъй като и тези младежи са били подготвяни главно за учители и за духовници.

През руските университети преминават 220 души, т. е. малко повече от 1/3 от висшистите или 35,1%. Най-голям е приносът на Москва, където учат 99 души (45%), след това на

Киев – 51 (23,2%), Одеса – 43 (19,5%), С. Петербург – 30 (13,7%), по един в Казан и Харков. Общо в Русия се дипломират 124 души, което прави 56,4% от следвалите в тази страна и 33,4% от всички българи, завършили образование през Възраждането.

Подчертаната роля на Русия при формирането на интелектуалния елит на българското общество през Възраждането се откроява и при сравнение с броя на висшистите, учили в други страни, а именно: в Османската империя – 149 души, като това са лица, добили образованието си единствено във Военномедицинското училище в Цариград; в Румъния – 71 души (също за сметка на Медицинския факултет); във Франция – 69; Германия – 45; Чехия и Гърция – по 28; Австрия – 23; Италия – 11; Швейцария – 9; Сърбия – 8; Хърватско – 6; Англия и Белгия – по 5; САЩ – 3; Унгария – 2.

От училите реално в Европа 173 души (във Франция, Германия, Чехия, Австрия, Италия, Швейцария, Англия, Белгия и Унгария) процентно завършват малко повече (105 души или 60.7%) в сравнение с училите в Русия (124 или 56.4%). Тоест, ако вземем предвид само дипломиралите се висшисти през Възраждането, общият брой на възпитаниците от страните на Централна и Западна Европа се доближава до броя на руските възпитаници.

Подчертан е приносът на руските университети и при ориентацията на българските младежи по специалности.

Най-предпочитаната специалност е медицина – 311 души или 51.3%. Дори да отделим възпитаниците на Военномедицинското училище в Цариград и на следвалите медицина и фармация в Букурещ, пак остават 103 младежи, преминали през медицинските факултети в Русия и в Западна Европа. Сред тях най-голям е броят на руските възпитаници – 43, от които 29 завършват.

Втора голяма група се насочва към специалности, подготвящи юристи, учители и духовници. Общо това са 179 души или 28.5%. Най-много студенти учат и завършват в юридическите факултети в Русия – 26 от общо 55 души (22 завършили). Франция е на второ място (11 учили – 10 завършили), следвана от Германия – 7 юристи, от които 6 завършили. Богословски науки (в богословски академии) се изучават почти изцяло в Русия – 41 от общо 48 души. През историко-филологическите факултети на руските университети преминават

27 от 42 души. Предимно руски са възпитаниците и на физико-математическите науки – 22 от общо 27 души.

При повечето от останалите специалности, независимо че общият брой на студентите в тях е по-малък, отново се очертава приносът на Русия за тяхната подготовка. Така например инженерни специалности през Възраждането изучават общо 19 души, от които 10 в Русия; в руски художествени академии учат 6 от общо 10 души.

Следователно, ако се проследи поляризацията на специалностите по държави, определено прави впечатление, че водещи са висшите учебни заведения в Русия.

Русия е една от страните, в които част от българската интелигенция и най-вече тази с висши образование е имала възможност през Възраждането да се установи трайно на работа, заемайки различни държавни служби. Именно в Русия се наблюдава по-голяма възможност и разнообразие за практикуване на различни професии. Най-много са служителите, след това лекарите и преподавателите. Естествено, че почти всички са руски възпитаници, предпочели да приемат руско поданство и по този начин да си осигурят възможности за професионална реализация, вместо да бъдат преследвани и често заплашвани да останат без работа при условията в България до Освобождението.

Сред руските възпитаници са едни от най-изявените български интелектуалци на възрожденската епоха.

Интензивните руско-български литературни общувания, особено през втората половина на XIX в., значителният брой на българите, преминали през руски учебни заведения, както и близостта между двата езика, дава възможност на 555 души да ползват руски език в най-висша степен – да четат, пишат, говорят и превеждат. От данните, с които разполагаме, става ясно, че владеенето и ползването на съответните езици зависи преди всичко от степента на образованието. Обикновено четат и пишат на даден език, превеждат от него на български завършилите висши и средни учебни заведения в съответните страни. Така може да се обясни високият процент на владеещите съвършено руски, френски, румънски, сръбски и немски език.

При най-високата степен на ползването на езика, т. е. при лицата с висше образование, които са можели да превеждат,

на първо място е групата на владеещите руски език – 66 от общо 99, занимаващи се с преводаческа дейност. Втора по численост е групата на ползващите свободно френски език – 46 от общо 66 души, следват преводачите от румънски, гръцки и немски език, по-малко от чешки и сръбски език.

Споменатите по-горе 99 души оставят 243 преведени съчинения. В този обем влизат обаче голям брой религиозно-требни книги, учебници и политически трактати.

За първи път висшистите поставят към преводаческата дейност високи критерии и изисквания при подбора на превежданите заглавия. Главната идея е те да бъдат полезни най-вече в сферата на образованието и педагогиката; да бъдат свързани с общокултурни цели; да формират литературно-естетически вкус. Критично отношение се забелязва в преводаческата дейност на Н. Михайловски, М Балабанов, А. Шопов, но най-вече при Л. Каравелов. Превежданите заглавия от висшистите са творби предимно от руската литературна класика. Преводите им нямат вече онази религиозно-дидактическа насоченост, характерна за първата половина на XIX в. Те се отличават със своята светска тематика и утилитарен характер.

Сред преводачите се открояват имената на Н. Михайловски, превел 15 заглавия, Ан. Гранитски – 13, Т. Шишков – 16, С. С. Бобчев – 9, Натанаил Зографски – 7, Ив. Богоров – 5, Л. Каравелов, Д. Енчев и Ан. Кипиловски – по 4. Сред руските имена, чиито съчинения са превеждани, преобладават историци, филолози, педагози, математици и т. н. Единствено от български възпитаници най-вече на руски университети са преведени съчинения на М. Погодин, Е. Новиков, И. Кайданов, В. Григорович, Ив. Бардовски, Н. Добролюбов, В. Белински и др. Освен споменатите по-горе, руска литература превеждат още Мелетий Зографски, Ст. Изворски, Нешо Бончев, Цани Гинчев и др.

Появяват се висококвалифицирани учители, завършили образованието си в Русия, които са носители на нови професионални знания и умения, на нови педагогически идеи, автори или преводачи на учебници с ново светско съдържание. Именно техен е приносът за обновяване на методиката на обучението и реформиране на учебното дело в България. С безспорни заслуги в това отношение са Ботьо Петков, Иван

Момчилов, Никифор Попконстантинов, Нешо Бончев, Тодор Бурмов, Цани Гинчев, Димитър Енчев, Иван Гюзелев, Стефан Изворски, Йосиф Ковачев, Никола Михайловски, Сава Филаретов и др.

Под влиянието на руските историци и славяноведи се формират научните възгледи на Спиридон Палаузов и Марин Дринов.

Както е известно, до Освобождението водещ жанр в българската литература е публицистиката. Именно сред руските възпитаници са едни от най-изявените редактори и журналисти с реални заслуги за утвърждаването на този жанр. На първо място това са Любен Каравелов и Христо Ботев, С. С. Бобчев, Райко Жинзифов и Тодор Икономов, Димитър Енчев, Васил Друмев, Тодор Бурмов, Натанаил Зографски, Марин Дринов, Стефан Изворски, Драган Цанков.

Тези примери недвусмислено показват, че целите на руската политика по отношение на българската просвета и култура по същество са постигнати.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА III

1 Международни актове и договори, засягащи България, с. 115–139.
2 *Ал. Херцен*, Минало и размисъл, т. II, С., 1965, с. 152.
3 *С. А. Никитин*, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в., М., 1970, с. 146–147.
4 Пак там, с. 147, 148.
5 *Гр. Трубецкой*, Руската политика на Изток, С., 1910, с. 2–5.
6 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. I, Записка, с. 132–133.
7 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, л. 1 и сл.
8 Записка, с. 135.
9 Пак там.
10 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, л. 18.
11 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, Писмо на граф Е. П. Ковалевски до Александър II, с. 52; Записка, с. 137–138.
12 АНГ, кн. II, с. 65.
13 Записка, с. 138.
14 Пак там, с. 141–143.
15 Подробности за създаването и дейността на ОБН вж. у *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, ГСУ, XIV/1970, История, кн. III, с. 129 и сл.

[16] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, Писмо на Азиатския департамент до княз В. И. Василчиков, 25. IX, 1856, л. 1.

[17] БИА, ф. 113, а. е. 8, л. 75.

[18] *Н. Барсов*, Тридцатильтіе дьятельности Одесского болгарского настоятельства (съ 1854–1884) и материалы для исторіи и освобожденія Болгарии, Одесса, 1895, с. 19–22.

[19] АНГ, кн. II, с. 159–160.

[20] Пак там, кн. I, Писмо на Н. Геров до А. М. Горчаков, 11 април 1856.

[21] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, Доклад на Н. Палаузов, 21 април 1856, л. 109.

[22] Пак там, ч. II, Писмо на Н. Палаузов до княз В. И. Василчиков, 21 август 1856, л. 3.

[23] АНГ, кн. I, Писмо на Геров до М. П. Погодин, 26 януари 1856, с. 191–192.

[24] Пак там, Писмо на Н. Геров до княз Горчаков, 11 април 1856.

[25] БИА, ф. 22, а. е. 52, Доклад на Н. Геров до А. П. Бутенев, 9 юли 1856, л. 23–59.

[26] АНГ, кн. I, Писмо на Геров до Ст. Д. Тошкович, 24 май 1856, с. 398 – 399.

[27] Псп, г. XIV/1903, кн. XIII, АНГ, кн. I, Писмо на Н. Геров до херсонския и таврически архиепископ Инокентий, 27 декември 1856, с. 586–587.

[28] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II.

[29] Пак там, Препис от тази записка се намира и у БИА, ф. 113, а. е. 4, л. 50–51.

[30] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 63, ч. II, л. 1.

[31] БИА, ф. 113, а. е. 4, Два списъка с имената на българи, наградени заради участието им в Кримската война, л. 38–41, 42–49.

[32] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, л. 3.

[33] БИА, ф. 3, а. е. I, Писмо на Ив. Кишелски до М. Погодин, 18 декември 1857, л. 1.

[34] *Н. Начов*, Цариград като културен център на българите до 1877, Сб. БАН, кн. XIX/12/1925, с. 5–113.

[35] *Н. Жечев*, Браила и българското културно-национално възраждане, С., 1970.

[36] *Константин Иванов*, Болградската гимназия, сп. Училищен преглед, г. XXXIV/1935, кн. 3, с. 315–331.

[36] [a]Вж. *Крумка Шарова*, Л. Каравелов и българското национално освободително движение 1860–1867 г., С., 1970.

[37] АНГ, кн. II, Писмо на Геров до Ст. Тошкович, 11 октомври 1856, с. 398–399.

[38] Пак там, с. 498.

[39] Пак там, Писмо на С. Филаретов до Н. Геров, 15 март 1856, л. 460.

[40] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.

[41] СНУНК, кн. XX/1904, Писмо на П. Славейков до Н. Палаузов, 9 юли 1858, с. 62–63.

[42] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.

[43] АНГ, кн. II, с. 461–462.

[44] БИА, ф. 3, а. е. 2, л. 1–29.

[45] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 11, ч. III, л. 65

[46] За създаването и дейността на Добродетелната дружина вж. *М. Димитров*, Комитетът на „старите", Добродетелна дружина, сб. България – 1000 години (927–1927), т. I, С., 1930; *М. Димитров*, Българската добродетелна дружина, БИБ, г. III/1930, т. IV, с. 172–176; *Ив. Гешов*, Псп XI/1900, с. 5 и сл.; *Д. Страшимиров*, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1907, с. 58 и сл.; *П. Коледаров*, Към предисторията на Добродетелната дружина, ИИИ, т. 16–17/1966, с. 358–405; *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, с. 130 и сл.

[47] В. Тъпан, I, 8, 27 юли 1869.

[48] В. Тъпан, I, 11, 8 ноември 1869, II, 23 април 1870.

[49] БИА, ф. 34, а. е.705.

[50] Пак там, а. е.736.

[51] *И. С. Сенкевич*, М. А. Хитрово – прв руски консул во Битолскиот крај (1861–1864), ГИНИ, XI, 1967, бр. 1.

[52] За Н. Геров вж. *Тодор Панчев*, Найден Геров, Сто години от рождението му – 1823–1923. Къси черти от живота и дейността му, С., 1923.

[53] БИА, ф. 113, а. е. 4; също АНГ, т. I и II, Кореспонденция, информация и донесения от споменатите лица.

[54] АНГ, т. I, с. 25.

[55] АНГ, т. I, с. 57–58.

[56] АНГ, т. I, с. 100–101.

[57] *А. М. Селищев*, В Кукуше 50-х годах XIX в., сп. Македонски преглед, VIII/1933, кн. 1, с. 1 и сл.

[58] Записка, с. 136–137.

[59] В. Московские ведомости, 65, 23 март 1863; също Д-р *П. Ников*, Иконом Константин А. Дъновски, сп. Духовна култура, 1920, кн.1 и 2, с. 122–123; също *Велко Тонев*, Към историята на българското учебно дело във Варна през Възраждането, ИВАД, III/1962, с. 128–129.

[60] *А. М. Селищев*, ц. с., с. 1 и сл.; А. В. Рачински за братя Миладинови, сп. Училищен преглед, г. XXXI/1932, кн. 1; Братя Миладинови, Преписка, с. 75–76.

[61] П. И. Севастиянов (1811/1867), руски учен и пътешественик, известен с богатите си етнографски колекции на паметници на славянската и гръцката култура. През 50-те години посещава Св. гора, където се запознава с Д. Миладинов.

[62] *Братя Миладинови*, Преписка, с. 48–49.

[63] Пак там, с. 57–58.

[64] *И. С. Сенкевич*, ц. с., с. 122–128.

[65] Подробности за това у *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, т. LXIV, кн.3

[66] *Ал. Херцен*, Минало и размисъл, т. II, с. 152–153.

[67] Върху създаването и дейността на тези комитети има значителна литература: *Н. А. Попов*, Из истории Славянского благотворительного комитета в Москва, вып. I, М., 1871, вып. 2, М., 1872; от същия автор, Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян, вып. I. Составил секретар Славянского благотворительного комитета в Москве, СПб., 1871; Историята на славянофлското движение се разглежда в редица английски, американски, немски и други западни публикации; *A. Fischer*, Der Panslavismus bis zum Weltkrieg, Berlin, 1919; *A. Hayde*, A diplomatic history of Bulgaria from 1870 to 1886, University of Ilinois, 1927; *B. Sumner*, Russia and the Balkans 1870–1880, Oxford, 1937; *Michael Boro Petrovitch*, The Emergence of russian panslavisme, 1856–1870, NY., 1952. Този въпрос частично е засегнат в цитираната вече статия „А. В. Рачински за братя Миладинови"... Безспорно най-важно значение за неговото изследване имат трудовете на С. А. Никитин: Подложные документы о русской политике на Балканах в 70-х г. XIX в. Изв. АНСССР. Серия истории и философии, 1946, кн. 1; Славянские комитеты в России, М., 1960; Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей 50–70-е годы XIX в., М., 1970. В своите трудове и особено в „Славянские комитеты..." Никитин изяснява подробно обстановката, която поражда идеята за създаване на комитетите, тяхното организационно и идейно формиране и дейността им сред славянския свят. Авторът с основание отхвърля някои едностранчиви тези на западната литература, но неговият опит да обясни появата на комитетите с различни причини, между които просто затулва най-важната – стремежа на руското правителство да използува обществените движения за целите на своята източна политика, води към друга крайност, също несъответствуваща на историческата истина.

[68] *Н. А. Попов*, Очерки, с. 123–124.

[69] ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 151, Кратък отчет за десетилетната дейност (1858–1868) на Славянския благотворителен комитет в Москва, М., 1868, л. 4.

[70] Пак там, с. 14–15; също *Н. А. Попов*, Очерки, с. 128.

[71] Сп. Русская беседа IV, г. 1857; също БИБ II/1829, т. IV, с. 128.

[72] БИБ II/1829, т. IV, с. 182–184.

[73] ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 151, л. 16.

[74] ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158, Писмо на попечителя на киевския учебен окръг, 21 юли 1868 г., л. 1.

75 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158, Покана на ректора на Киевския университет, 20 август 1868, л. 43.
76 Пак там, л. 11.
77 Пак там, л. 35.
78 *Н. Колмаков*, Очерки для деятельности Киевского славянского благотворительного общества для 25 лет его существувания (1869–1894), Киев, 1894;
79 *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, с. 80.
80 *С. А. Никитин*, Славянские комитеты, с. 53.
81 Освобождение Болгарии от турецкого ига, Сб. документы, т. I, М., 1961, с. 85.
82 *С. А. Никитин*, Славянские комитеты, с. 54.
83 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 192, л. 819, Писмо на ОСБО „Кирил и Методий", 19 декември 1875, л. 86.
84 ЦДИА, КМФ № 7, оп. 1, а. е. 49, Устав Кишиневского общество, 4 март 1869, л. 12; БИА, ф. 18, а. е. 3, л. 92–99; АНГ, кн. I, с. 138.
85 Записка, с. 136–137.
86 ЦДИА, КМФ № 3, оп. 1, а. е. 32, Мнение на един българин, 5 ноември 1856.
87 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158, Кратък отчет, л. 16–17.
88 АНГ, кн. II, с. 498.
89 АГСР, II, Писмо на българските ученици в Киев до Раковски, 9 май 1858, с. 432.
90 Пак там, Писмо на семинаристите от Одеса до Раковски, 8 август 1859, с. 468–469.
91 АНГ, кн. II, с. 65.
92 *Братя Миладинови*, Преписка, с. 45–46.
93 Пак там, с. 61–62.
94 Пак там, с. 126.
95 БИА, ф. 13, Писмо на княз А. Лобанов-Ростовски до Н. Палаузов, 28 октомври 1858 г.
96 Пак там, л. 54–56.
97 ЦДИА, КМФ № 4, оп. 1, а. е. 13, Списък на българи, получили образование в Русия от 1839 до 1869 г.
98 Стефан Генчев, Г. Смилов, Ст. Гидиков, Гр. Шопов, Н. Боров, П. Мишков, Р. Райчев, В. Друмев, Ат. Мишков и Д. Райков.
99 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, Молба на група българи до руския император, 28 септември 1859 г., л. 18.
100 ЦДИА, ф. 111, оп. 1, а. е. 54, Списък на българските учащи в Русия към 1860.
101 *Сергей Петровски*, Архиепископ Инокентий като проповедник, администратор и славянофил, в. Църковен вестник, I, 37, 15 декември 1900.
102 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158, Кратък отчет, л. 16–17.

[103] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 78, ч. I, Циркуляр на Азиатския департамент до консулите в Турция, 28 септември 1860 г., л. 131; Записка, Приложение №4, с. 163.

[104] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, Писмо на попечители на одеския учебен окръг, 15 ноември 1860 г., л. 42.

[105] Записка, с. 45–46.

[106] ЦДИА, КМФ № 9, оп. 1, а. е. 1.

[107] Записка, с. 146–147.

[108] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 78, ч. I, Писмо на А. Говолин до Горчаков, 4 юни 1862, л. 129.

[109] Пак там, Писмо на Горчаков до МНП, 8 юни 1862, л. 3; Записка, с. 147–148.

[110] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, л. 20.

[111] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 78, л. II, Правилник на гимназията и пансиона в гр. Николаев, л. 185.

[112] Пак там, Писмо на Второ отделение на императорската канцелария, 9 юни 1862, л. 99.

[113] Пак там, Доклад на министъра на просветата до Александър II, 9 юни 1862.

[114] Записка, с. 151–152.

[115] Пак там, с. 153.

[116] Пак там, с. 155.

[117] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. III, Решение на съвета на МНП, л. 517.

[118] БИА, ф. 29, а. е. 1, Изложение на Т. Минков, б. д., л. 1.

[119] *П. Абрашев*, Южнославянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и за биографията на неговия директор) СбНУНК, XXV (нова ред., кн. VII), 1909, с. 3–6.

[120] БИА, II, А. 3714, също ф. 18, а. е. 1, л. 251–252.

[121] *П. Абрашев*, ц. с., Писмо на П. Стремеухов до Т. Минков, 10 септември 1864, с. 6.

[122] Пак там, Писмо на Т. Минков до командира на Черноморската флота адмирал фон Глазенап, 7 май 1865, с. 9–12.

[123] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. II, Решение на съвета на МНП, 11 март 1866, л. 253.

[124] Пак там, л. 253, 338.

[125] Пак там.

[126] ЦДИА, ф. 250, оп. 1, а. е. 59, М. Греков – Спомени „Как ние освобождавахме България", ч. III.

[127] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. II, Доклад относно пансиона при Николаевската гимназия, 8 юли 1865, л. 338.

[128] Пак там, Доклад на управлението на николаевските учебни заведения, 18 ноември 1865 г., л. 39.

[129] *П. Абрашев*, ц. с. Писмо на Т. Минков до Н. П. Игнатиев, 16 ноември 1865, с. 14–18.

130 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. II, Писмо на Азиатския департамент до МНП, 14 декември 1865, л. 317.

131 Пак там, Писмо на Т. Минков до П. Стремеухов, 9 януари 1871, с. 35–38.

132 П. Абрашев, ц. с., с. 22–28.

133 Пак там, Рапорт на Т. Минков до П. Стремеухов, 9 януари 1871, с. 35–38.

134 ЦДИА, ф. 111, а. е. 36, л. 11, 14, 15 и сл.

135 В. Независимост, III, 41, 31 юни 1873.

136 Записка, с. 165–166.

137 ЦДИА, ф. 111, оп. 1, а. е. 34, Писмо на Д. Николов от юни 1863, л. 1.

138 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. II, л. 356–357, 365, 367, ч. III, л. 409, 423, 444, 447, 495.

139 Пак там, ч. II, Писмо на попечители на одеския учебен окръг, 9 октомври 1863, л. 40.

140 Записка, Приложение № 8, с. 169–171.

141 АНГ, I, Писмо на Ступин до Н. Геров, 24 февруари 1860, л. 135.

142 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 34, Писмо на попечителя на киевския учебен окръг, 25 август 1861.

143 Пак там, Писмо на попечителя на киевския учебен окръг, 2 октомври 1862.

144 Пак там, а. е. 157, Писмо на попечителя на киевския учебен окръг, 26 октомври 1862.

145 Пак там, а. е. 30, Писмо на попечителя на киевския учебен окръг, 23 октомври 1866.

146 БИА, ф. 16, а. е. 5, л. 1–3.

147 БИА, ф. 22, а. е. 128, Писмо на Е. Русинов до Геров, 8 януари 1862, л. 1.

148 *Архим. Инокентий*, За първите български възпитаници в руските учебни заведения, сп. Духовна култура, кн. 46/1931, с. 145–148.

149 В. Отечество, II, 78, 26 февруари 1871.

150 Някои данни за това се срещат в работата на *Ал. Балакин*, Вклад ученых Московского университета в иссследовании фольклора и литературы болгар, ИИБЛ, VI/1958, с. 147 и сл.

151 Записка, с. 143.

152 Пак там, Приложение № 5, Телеграма на княз Лобанов-Ростовски, 22 февруари 1861, с. 164.

153 Пак там, Приложение № 6, с. 164–165.

154 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 37, ч. II, с. 208; Записка, с. 143–144.

155 АНГ, II, с. 498.

156 ЦДИА, КМФ № 3, оп. 1, а. е. 42, Московска българска дружина, б. д., л. 3.

157 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158, Кратък отчет, л. 18–19.

158 Пак там, л. 19.

159 Пак там, л. 21–22.

160 *Л. Минкова*, Материали в архива на О. М. Бодянски за връзките му с българските възрожденци, Известия на НБКМ и библиотеката на СУ „Кл. Охридски", XII (XIII) 1967, с. 454–457.

161 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158, Кратък отчет, с. 21–22.

162 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. III, Из протоколите на МСК, 13 февруари 1862, л. 265.

163 ЦДИА, КМФ № 3, оп. 1, а. е. 43, Писмо на С. Филаретов до И. С. Аксаков, 10 октомври 1862.

164 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, л. 476, а. е. 87, ч. II, л. 187, 241.

165 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158, л. 24.

166 АНГ, кн. I, Писмо на Н. Попов до Н. Геров, 26 септември 1869, с. 499.

167 В. Отечество, II, 78, 26 февруари 1871.

168 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 10, Докладна записка на полк. Ив. Кишелски, 29 март 1870, л. 1.

169 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 37, Писмо на Д. А. Толстой, 23 май 1870.

170 В. Отечество, II, 70, 8 януари 1871, II, 26 януари 1871.

171 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 100, л. 13.

172 Пак там, л. 4 и сл.

173 Пак там, Писмо на МСК, 8 юни 1871.

174 Пак там, Писмо на Азиатския департамент, 4 юли 1872, л. 18.

175 Пак там, Из протоколите на Научния съвет на МНП, 31 януари 1874, л. 27.

176 БИА, ф. 16, а. е. 255, Писма на Н. Попов до Т. Бурмов от 1870–1876, л. 1–8.

177 Пак там, а. е. 169, л. 6.

178 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 10, Записка за образованието на южнославянските момичета в Русия, 10 декември 1876, л. 21.

179 БИА, ф. 16, а. е.169, Писмо на МСК до Т. Бурмов, 12 октомври 1874, л. 47.

180 ЦДИА, КМФ, оп. 1, а. е. 192, ч. II, д. 816, Отчет на МСК за 1875, л. 97.

181 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 37, Писмо на ведомството на учрежденията „Императрица Мария", 4 юли 1870.

182 АНГ, II, Писмо на Н. Чалики до Н. Геров, 4/16 март 1874, с. 772.

183 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 100, л. 21

184 БИА, ф. 16, а. е. 107, Писма на Н. Попов до Т. Бурмов, л. 1–9.

185 ЦДИА, КМФ № 3, оп. 1, а. е. 42; Благотворително братство „Просвещение", ноември 1873, л. 1.

186 БИА, ф. 16, а. е.169, Писмо на Н. Попов до Т. Бурмов, 14 септември 1874, л. 43.

187 *С. А. Никитин*, Славянские комитеты, с. 94–95.

188 Отчет об деятельности ОСБО им. св. Кирилла и Мефодия за 1871/1872, Одесса, 1872, за 1878 и 1879.

189 В. Киевлянин, 20, 1874; срв. *С. А. Никитин*, Славянские комитеты, с. 95. Книгата на С. А. Никитин дава подробни сведения за политиката и намеренията на славянските комитети за образованието на млади славяни в Русия, които няма смисъл да се повтарят в това изложение.

190 БИА, ф. 113, а. е. 3, л. 79.

191 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 53, ч. II, л. 65.

192 АГСР, т. I, с. 141–142; т. II, с. 300–301.

193 *К. Иванов*, ц. с., с. 318–321.

194 Павел С. Каляндж и е завършил Ришельовския лицей и дълго време е работил като руски чиновник. През 1859 г. е изпратен с дипломатическа и разузнавателна мисия в България. Среща се с руския консул в Одрин Ступин и през 1861 г. изпълнява поръчки по църквите и манастирите в България. През 1860 г. печата със съдействието на одеските настоятели учебници за българските училища: „Буквар", „Другар на децата", „Мъдри наставления". През 1863 г. учебниците били изпратени в Свищов, за да се разпространят в България, но били конфискувани от турските власти.

195 БИА, ф. 18, а. е. 1, Записка на П. Каляндж и до новорусийския и бесарабски генерал-губернатор генерал Строганов, 2 юни 1868, л. 151–152.

196 Пак там, Молба на П. Каляндж и до новорусийския военен губернатор Коцебу, л. 243–244.

197 В. Знаме, 43, 4 април 1875.

198 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 98, Писмо на Министерството на държавните имоти, 10 август 1868, л. 1.

199 Пак там, Писмо на МДИ, 30 януари 1869, л. 5.

200 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 98, Из протоколите на научния комитет на МНП, 20 октомври 1869, л. 11.

201 Пак там, Писмо на попечители на одеския учебен окръг, 8 декември 1869, л. 22.

202 ЦДИА, КМФ № 7, оп. 1, а. е. 48, Писмо на група бесарабски българи, 23 март 1869.

203 БИА, ф. 18, а. е.1, Писмо на П. Каляндж и до Козма Зографски, 6 януари 1874, л. 223–226.

204 Пак там, Писмо на П. Каляндж и, 26 декември 1875, л. 230–231.

205 АНГ, т. I, с. 138.

206 Пак там, с. 137–138, 140–141, 168.

207 Пак там, с. 34.

208 Пак там, с. 249–250, 308–310.

209 Пак там, II, с.518–521, 533, 535.

[210] Пак там.
[211] Пак там, с.129–130.
[212] ДБИ, т. I, с. 141, 339.
[213] АНГ, т. I, с. 776.
[214] Пак там, с. 986–987.
[215] Пак там, II, с. 677–678, 689.
[216] ДБИ, т. I, № 338.
[217] Пак там, № 278.
[218] АНГ, т. II, с. 660.
[219] *Братя Миладинови*, Преписка, Рапорт на Хитрово до Азиатския департамент, 9 април 1861, с. 201.
[22] Пак там, с. 203.
[221] Пак там, с. 206–207.
[222] Пак там, с. 207–208.
[223] АНГ, кн. II, Хитрово до Н. Геров, 23 декември 1863, с. 677–678.
[224] Подробности за руската помощ на българската просвета в Македония вж. у Н. Генчев, Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. Сб. Пламъкът на солунския светилник. С., 1970, с. 13–62; също *И. Г. Сенкевич*, М. А. Хитрово, с. 117–132.
[225] *И. Г. Сенкевич*, Документи от историјата на Македонја во архивата на М. А. Хитрово, ГИНИ X, 1966, кн. I, с. 173–174.
[226] *И. Г. Сенкевич*, М. А. Хитрово, с. 127–128.
[227] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 167, Писмо на душеприказчиците на С. Д. Корнилов, 9 ноември 1870.
[228] Архив FO 78 2047, 3611, Доклад на Чарлз Мауърт, б. д.
[229] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.
[23] *Сергей Петровски*, ц. с., във в. Църковен вестник, 37, 15 декември 1900, с. 7–8.
[231] АНГ, кн. I, с. 465.
[232] БИА, ф. 113, а. е. 3; също ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, III, л. 65.
[233] Подробности за това у *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, с. 260 и сл.
[234] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, л. 15.
[235] БИА, ф. 39, а. е. 1, Писмо на Т. Минков до П. К. Стремеухов, 19 април 1865, л. 14–16.
[236] *Н. Барсов*, ц. с., с. 23–28.
[237] Отчеты Одесского болгарского настоятелство с 1-во февраля 1878 до 1 февраля 1880, Одесса, 1880, с. 31–37; също БИА, ф. 113, а. е. 3, л. 25, а. е. 12, л. 75, 77, 80, 81, 82.
[238] АНГ, кн. II, с. 424.
[239] БИА, II, А, 149, Писма на ОБН до Зографския манастир и до Българската община в Цариград от 1863 и 1864 г.
[240] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 173, л. 8.

241 В. Отечество, II, 94, 19 юни 1871.
242 БИА, ф. 13, Писмо на ОБН до Н. П. Игнатиев, май 1869, л. 79–84.
243 БИА, ф. 129, а. е. 1, Писмо на Азиатския департамент до Т. Минков, 29 октомври 1869. Същото писмо е публикувано в Сб НУНК XXV/VI/, 1909, с. 29–30.
244 АНГ, кн. I, с. 505–507.
245 в Сб НУНК XXV (VII) 1909, с. 31.
246 АНГ, кн. II, с. 687.
247 Пак там, с. 689.
248 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 37.
249 Подробности у *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, с. 169 и сл.
250 *Д. Уста-Генчов*, Към „Царят-Освободител по българския черковен въпрос", сп. Духовна Култура, кн. 26–27, 1925, с. 303–308.
251 Отчеты, Одесса, 1880, с. 37.
252 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 175, Молба от ОБН до Александър II, 24 октомври 1871, л. 9.
253 *Р. М. Каролев*, Н. Х. Палаузов, черти от политическата му дейност, Псп, IX, 1900, с. 188.
254 В. Дунавски лебед, I, 7, 17 януари 1861, Прибавка.
255 АГСР, г. I, Писмо на Раковски до ОБН, 17 август 1858.
256 Пак там, с. 179.
257 Пак там, т. III, Писмо на Й. Дайнелов до Н. Палаузов, 7 ноември 1860, с. 657–660.
258 Архив на Г. С. Раковски, т. I, 598.
259 Из архива на Л. Каравелов, С., 1967, с. 322–335. Подробности върху този документ вж. у *Л. В. Воробьов*, Известия на института за българска литература,IX/1960; *Л. Минкова*, С какво може да се помогне на българския народ, Литературна мисъл, VII/1963, кн . I; *Кр. Шарова*, ц. с., с. 4 и сл.
260 В. Голос 1867, № 431. Ср. Публицистиката на Л Каравелов, С., 1957, с. 1348.
261 Публицистиката на Л Каравелов, с. 433.
262 В. Свобода II, 13, 16, 17, 10, 17 април 1871 и 4 октомври 1871.
263 В. Независимост, III, 41, 30 ЮНИ 1873.
264 В. Независимост, IV, 42, 3 август 1874.
265 Сп. Знание, I, 24, 15 декември 1875.
266 В. Независимост, VI, 44, 4 август 1872.
267 За тази политика подробности вж. у *Д. Косев*, П. Р. Славейков – обществена и политическа дейност, ч. I; *П. Карапетров*, Мидхат паша и опитите му да потурчи българските училища, сп. Българска сбирка, V/1898; *Кр. Крачулов*, Турската държава и българските училища (1864–1870), сп Просвета, г. I, кн. 9; *Н. Антонов*, По отоманизирането на българските училища, Арх. МНРп, III, кн. IV.

268 ДБИ, т. I, Доклад на Мидхат паша до Великото везирство, 26 февруари 1865, с. 2–3.

269 Църковен архив, кн . I–II, Доклад на Мидхат паша 1869, с. 162.

270 ОАК (Ориенталски отдел) при НБКМ, колекция 251/26; срв. У *М. Михайлова-Мръвкарова*, Документи за просветното дело през XIX в. в Османската империя, съхранявани в Ориенталския отдел на НБКМ, Известия на НБКМ в библиотеката на СУ „Кл. Охридски", VII/XII, 1967, с. 330.

271 ОАК, 251/25.

272 ОАК 85/9.

273 АНГ, II, Писмо на Геров до Н. И. Игнатиев, 16 декември 1874; също БИА, ф. 22, а. е. 535, Докладна записка на Н. Геров до Азиатския департамент, „Сведения по вопросу о запрещении турецком правительством болгаром учившейся, окончавшим курс наук в России, занимат учителские должности в Болгарии", 7 септември 1867, л. 3; вж. също в Совръменная льтопись, 4, 1870.

274 В. Турция, I, 19, 29 ноември 1864.

275 В. Турция, I, 4, 15 август 1864.

276 В. Турция, IV, 161, 27 януари 1867.

277 ДБИ, III, Искане на Н. Генович за отпущане на субсидия за в. Турция, 8 октомври 1867, с. 463.

278 В. Турция, V, 5, 22 март 1869.

279 В. Турция, IX, 2, 24 февруари 1873.

280 В. България, I, 48, 20 февруари 1860.

281 В. България, II, 73, 10/23 август 1860.

282 В. България, III, 112, 10/22 май 1861.

283 В. България, IV, 1, 16 април 1862.

Глава четвърта

БЪЛГАРО-РУСКИТЕ КНИЖОВНИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ 50-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Широките културни контакти и общувания на българското общество с Русия след Кримската война в областта на просветата, църковните и политическите отношения, от една страна, както и нуждите на бурния размах на българското културно-духовно възраждане предизвикват голям книжовен обмен, главното съдържание на който се проявява в проникването на руската книжнина и литература в България.

Този обмен се улеснява от църковнославянския език – официален език на руската църква и на българското църковно богослужение. Общността на църковнобогослужебния език дава възможност директно да се използува руската църковнотребна книга в българското богослужение или улеснява компилирането на български църковни требници и на катехизиси за училищата.

На второ място проникването на руската литература и книжнина в България се улеснява от сближаването на новобългарския език с руския език. Както показват някои изследвания, поради оживения културен обмен и главно поради това, че по-голямата част от българските книжовници е подготвена в Русия, през XIX в. и особено от 50-те години насетне се осъществява процес на засилено влияние на руския език върху българския. Това слага своя отпечатък върху първите и по-сетнешните български литературно-книжовни, поетически, публицистични и други образци.

Книжовните връзки се стимулират от славянската принадлежност, от общата православна вяра и преди всичко от съвпадане на интересите на България с Русия в политическо отношение. Главната роля за засилването на всестранните връзки има обстоятелството, че през 50-те – 70-те години на XIX в. значителната, при това обществено най-активната част от българската интелигенция се подготвя в руските училища, университети и духовни академии. Тези руски възпитаници, както и до Кримската война, стават живия мост, по който се пренася и разпространява руската книга в България.

Целта на изследването в тази негова част е да разкрие в един общ план, предимно чрез количествените показатели, големите линии на българо-руското литературно и книжовно общуване, да очертае ролята и значението на руското книжовно и литературно въздействие върху българското културно възраждане. Именно поради това в настоящото изложение ще се избягват подробностите, само ще се маркира естетическото въздействие на руската литература върху българското книжовно развитие, върху развитието на белетристиката, поезията, драматургията, фолклористиката, върху литературнокритическата мисъл, върху зараждането и развитието на българската научна мисъл. В тези специални области широко ще се използуват изследванията на българските, руските, съветските и други историци на литературата и изкуството.

* * *

В своята статия „Славянофилство как оно есть..."[1] В. И. Кулешов дели разпространяваните в балканските страни през XIX в. руски книги на три групи.

1) Летописи – истории, писменици, граматики, христоматии и речници.

2) Произведения на Д. Ростовски, Симеон Полоцки, Ст. Яворски, Фонвизин, Державин, басни на Крилов.

3) Художествени произведения на Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев, статии на Белински и Чернишевски, литературни вестници и списания.

Тази схема не е удобна за едно цялостно изследване на руско-българските книжовни връзки. Затова тук е приета малко по различна класификация:

1) Религиозна и църковнотребна литература.
2) Учебникарска книжнина.
3) Художествена литература.
4) Научна литература.
5) Други произведения, които не могат по различни причини да бъдат отнесени към една от първите четири групи.

За по-голямо удобство първите две групи ще се разглеждат обединено главно поради това, че тяхното разпространение в България се извършва по един и същ път.

Както преди Кримската война, така и след 1856 г. към България тече поток от църковнотребна и учебна книжнина, която играела голяма роля за осъществяване на руското влияние чрез църквата и за подготовката и възпитанието на младите поколения в близост с Русия чрез училищата. Инициатор за разпространението на църковна и учебна руска литература в България непосредствено след войната става Одеското българско настоятелство. Още през 1856 г. настоятелството изпраща два пакета църковни книги, акт, който Н. Палаузов характеризира като първи опит да се влияе в България.[2] Тази инициатива на одеските българи е подкрепена от попечителя на Одеското българско настоятелство архиепископ Инокентий, който по същото време сам нарежда да се изпратят църковни книги на българската църква в Одрин, на църквата в с. Белица, близо до Мустафа паша (Свиленград). В края на живота си, през 1857 г., Инокентий разработва програма за книжовно и литературно общуване с българите, което предвижда да се напише българска история, да се издадат оригинални и преводни книги на български език, да се изпратят в България руски учени, за да изследват и популяризират българския бит и култура.[3] В духа на предначертанията на Инокентий от 1854 до 1861 г. Одеското българско настоятелство събрало в Новорусийския край и сред бесарабските българи около 16 хил. рубли, които били използувани главни за закупуване и изпращане на учебна и църковна книжнина в България. По това време Одеското църковно настоятелство изпраща за църквите в България 122 пратки с требници.[4]

Още през 1858 г. Одеското настоятелство се оформя като посредник и разпределителен пункт за руските църковни книги, отпущани от Св. синод за българските църкви на половин цена. Чрез руското посолство в Цариград те били изпращани

до адресите. В същото време настоятелството уредило разпределителни пунктове за книжна разпродажба в Търново, Пловдив и София, определило продавачи-разносвачи на книгите.[5] В тази важна работа на настоятелството бил ангажиран опитният разпространител на руската книга в България Захари Княжески.[6]

През следващата, 1859 г. Св. синод на Руската църква освободил Одеското българско настоятелство от това задължение и започнал да изпраща книгите направо чрез цариградското посолство.[7] По този канал в България преминават голямо количество църковни книги. Още през същата 1859 г. посолството в Цариград получило 10 пакета.[8] Заедно с тях пристигнали и 4 сандъка дарове за училището и църквата в Панагюрище, изпратени от попечителя на московския учебен окръг. Тези книги били предадени на училищните и църковните епитропи.[9] През следващата година същият попечител Бахметиев изпраща нови книги за Панагюрище.[10]

От 1857 г. в разпространението на руската църковна и учебна книга в България централно място заема Н. Геров – вицеконсул в Пловдив. Тази негова дейност произтичала от разбирането му, тихомълком подкрепено от някои руски църковни и дипломатически среди, че първият етап на борбата за българска църковна самостоятелност трябва да се осъществи чрез замяна на гръцкото богослужение с българско или църковнославянско.

Именно поради това, още докато се намирал в Русия, Найден Геров започва да пренася руски книги в България. През 1855 г. той се опитва да прати от Петербург известен брой църковнославянски книги чрез приятеля си във Виена Атанас х. Михайлов, но се оказало, че чрез Австрия не можели да се пренасят книги, издадени в Русия.[11] След сключването на Парижкия мир Геров прави опит да внесе книги чрез Узунджовския панаир, но пак не успява поради разпрата с гръцкия пловдивски митрополит Хрисант.[12] По същото време Геров изпраща до директора на Азиатския департамент Е. П. Ковалевски обширно изложение за нуждите на българските църкви. „От 1847 г. – пише той – е въведена цензура на славянските книги, внасяни от Русия, предполага се пак поради гръцки интриги. Трудното набавяне и високата цена са отчасти и причина за това, че в някои места висшето гръцко духовенст-

во е успяло да въведе в българските църкви гръцки език. Гръцките църковни книги, печатани във Венеция, се продават 15 пъти по-евтино." Като съобщава, че напоследък и Австрия е започнала да печата славянски книги с оглед разпространяването им в Турция с пропагандна цел, Геров настоява руските органи да се заемат с разпространяването на църковни книги чрез цариградското посолство.[13]

След като постъпва на служба в Пловдив, Геров предлага на одринския консул Ступин да се изпратят книги за Кърджалий, Узунджово и Меричлери, настоява пред Ив. Денкоглу и Н. Палаузов да ускорят пратките, непрекъснато подканя ту синода на Руската църква (1860 г.), ту Одеското българско настоятелство (1861 г.), ту Киево-Печорската лавра (1870 г.) да не изоставят българските църкви без требници и пособия.

Преследвайки своята голяма цел, през 1860 г. Геров прави нов рапорт до Ковалевски, в който съобщава, че в Пловдивската епархия има 326 селища, а само 182 имат църкви. От тях 96 въобще нямат книги, а в останалите требниците са крайно недостатъчни. Още по-лошо според Геров е положението в другите епархии. И той привежда за пример Врачанската епархия, в която има 173 села, а само в 28 църкви, от които 23 нямат никакви книги. Накрая Геров съобщава, че е обещал на повечето църкви в Пловдивска епархия да ги снабди с руски книги.[14]

Наред с разпространението на руската книга в България Геров става инициатор и за превеждането на руски учебни помагала на български език. През 1865 г. той съветва книгоиздателя Хр. Данов от Пловдив да превежда учебници за българските училища изключително от руски език, което според него би улеснило българите в изучаването на руския език, а самият Данов най-лесно би намирал преводачи. За тази цел Геров чрез генерал Игнатиев поискал да се изпратят в Пловдив новите руски учебници.[15]

Инициативата на Геров, както и обстоятелството, че голяма част от българските книжовници и преводачи били подготвени в Русия, улеснили снабдяването на българските училища с руски учебни пособия. През 60-те – 70-те години 17 учебници и учебни пособия за българските училища били от руски произход. Ето някои от тях:

Кратка всеобща история на Берте.[16]
А. Малинин и К. Буренин: Физическа географ́ия.[17]
Космография.[18]
Числителница.[19]
Михайлов, Уроци за първите четири аритметични действия и за счетоводство.[20]
И. Михайлов, Кратка логика.[21]
А. Г. Ободевски, Всеобща география.[22]
И. Ив. Паулсон, Аритметика по начина на Грубе.[23]
Ив. Пенински, Църковнославянска христоматия.[24]
С. Н. Смарагдов, Кратка всеобща история.[25]
К. Смирнов, Сравнително земл́еописание.[26]
Землеописание.[27]
Учебник по география на Азия, Африка, Америка, Австралия във физико-етнографско и политическо отношение.[28]
В. Я. Шулгин, Курс по всеобща история.[29]
Н. П. Рудаков, История на православната християнска църква.[30]

Този списък показва, че през 60-те години преподаването на общата история, на общата география, на аритметиката, логиката и църковнославянските предмети в българските училища се извършвало главно от руски учебници, преведени на български език. Най-голямата заслуга в това отношение се падала на пловдивския издател Хр. Г. Данов. Известен принос имат и издателите Д. В. Манчов и Момчилов. Болградската гимназия и нейната печатница били също активен център за превеждане и разпространение на руската учебна книга в България, а най-известни преводачи са учителите Д. Енчев, Й. Груев и Сава Радулов.

Наред с преводите българските учители се снабдявали направо и с оригинални руски учебни пособия. Завършилите обучението си в Русия обикновено донасяли своите учебници, които ставали достояние на всички учители, ползуващи руски език. Освен това руските дипломатически служби, одеското българско настоятелство, Цариградската общ́ина снабдявали учителите с учебна и педагогическа руска литература. Едно писмо на калоферските учители от 1867 г. разкрива добре този път на снабдяване на българските училища с руски книги. Те молят търговеца Хр. Тъпчилещов в Цариград да им

набави от Одеса „Журнал учителя“ (цялото течение), „Четива за юношите“, „История на всеобщата литература“, „Славянска литература“ на Пипин, „Природа и хора“, „Речник на чуждите думи“ на Мехелсон, труда на Чернишевски „Отношение на естетиката към действителността“, „Естествена история на Хумболт, „История на философията“ на Добролюбов и „История на науката и изкуството“ от Островски и Некрасов.[31]

Един от най-активните центрове за разпространение на руската църковна и учебна книжнина в България били славянските комитети в Русия. Десетгодишният отчет за дейността на Московския славянски комитет (1858–1868 г.) съдържа обилни и интересни данни в това отношение. В самото начало на този отчет се сочи, че втората главна цел на комитета е да доставя пособия, книги и всичко, което може, за поддържането на православието, църквите и училищата.

Именно поради това още в началото на своето съществуване (1858) комитетът събира много книги за България. С негови средства се отпуща помощ на Рилския манастир, изпращат се църковни потреби, училищни и религиозни книги на Панагюрище.[32]

През 1859–1862 г., когато средствата на московските славянофили се увеличават, комитетът отделя значителна сума за няколко български църкви, за основаване и снабдяване с книги и други пособия на българското училище в Кукуш и за закупуване на пособия и литература на българите, учещи се в Москва. През 1861 г. се изпраща голяма пратка от учебни и богословски книги на Габровското училище. През 1862 г. комитетът решава да открие библиотека, която да се ползува от южните славяни и от всички, които се интересуват от славянската проблематика. Решено било също така да се издаде славяно-руски речник.[33] Пак през 1862 г. до Московския славянски комитет било получено писмо от основаното в Букурещ Българско читалище, което искало да се снабди с руски книги. Комитетът решил да организира дарителна акция сред славянофилите и частни лица за снабдяване на читалището с книги по разни отрасли на науката.[34] По инициатива на Славянския комитет в Одеса през 1871 г. в този град била създадена славянска библиотека, която разполага с 5–6 хил. тома книги. Комитетът и библиотеката се обърнали с молба към

българските автори да изпратят своите трудове, за да се обогати библиотечният фонд, предназначен за образованието на южните славяни в Русия.[35]

Още до създаването на Славянската библиотека в Одеса там съществува ученическа библиотека на българите под името „Венелиновска". Тя била създадена със съдействието на Одеското българско настоятелство, за да подпомага учещите се, но много скоро изпаднала в затруднение и поради това нейните създатели предложили през 1867 г. тя да бъде пренесена някъде в България, като оставили завещание в същия смисъл. Техните приемници се обърнали с молба към Цариградското читалище да приеме библиотеката, но то отказало. Поради това през 1874 г. те се обръщат с молба към Н. Геров да ходатайства пред Одеското българско настоятелство библиотеката да бъде преместена в пловдивското училище „Кирил и Методий".[36]

Друг източник на руски учебни и педагогически книги за България била и създадената през 60-те години библиотека на Българската дружина в Москва. Както вече беше казано, след разпадането на дружината голяма част от библиотечния фонд била разпределена между студентите, които го пренасят в България.[37]

През 70-те години дейността на славянските комитети по изпращането на книги в България се разширява. Московският славянски комитет изпраща книги за българските манастири в Света гора (книгата на Новоструев „Службата на св. Параскева") и други и на Българското читалище в Цариград.[38] С оглед на засилващото се национално-културно възраждане в Македония Московският славянски комитет установява преки контакти с благотворителното братство „Просвещение" в Цариград и чрез него изпраща книги за българските училища и църкви в Македония.[39] Към средата на 70-те години Московският славянски комитет се превръща вече в интензивен център за книжовно общуване с южните славяни и особено с българите. Само през 1875 г. той изпраща в славянските земи книги и учебни пособия до тридесет пуда. В същото време комитетът получава изданията на четиридесет научни и литературни общества, на много редакции и на частни лица, произхождащи от южните и западните славяни. През 1875 г. библиотеката на московските славянофили, съ-

държаща книги на всички славянски езици, била обединена с библиотеката на етнографския отдел на Обществото на любителите на естествознанието, антропологията и етнографията. Открита била и книжарница за славянска литература.

Какво голямо място в работата на Московския славянски комитет взема разпространението на руски и славянски книги в България и Сърбия личи от бюджета на комитета за 1875 г., където е записано, че от 6815 рубли разход за годината 375 рубли са били отделени за опаковка и изпращане на книги.[40]

За разпространението на руската църковна и учебна литература има няколко интересни свидетелства, произхождащи от различни страни, враждебни на руската културна политика в България. Първото представлява една настървена нападка на в. „България", поместена още в първите ѝ броеве през 1859 г. Тук е отбелязано, че в Източна България се разпространяват книги с руски дух, „дело на панславистката етерия, която има в Одеса едно от главните си средоточия"[41]. В два свои доклада от 1865 и 1869 г. дунавският валия Мидхат паша с тревога съобщава, че русите снабдяват българските църкви с книги. Църковните книги, печатани в Русия, добавя той, които се употребяват в българската църква, съдържат като предговор една статия, пълна с хвалебствия за руския император и императорското семейство.[42] С тревога за това явление се съобщава и в един доклад на австрийския пълномощен министър в Цариград до граф Андраши от 1872 г. Църковните книги, изпращани от Русия – пише той, – се разпространявали не само чрез консулството във Варна, но и по други канали. По нареждане на великия везир от книгите се премахвала молитвата за руския цар.[43]

Наред с разпространението на руската учебна и църковна книжнина в България през 50-те – 70-те години на XIX в. в България започва интензивно да прониква руската художествена, научна и публицистична литература. Както е показано вече в многобройни изследвания, руското литературно въздействие има голямо значение за развитието на българската литература и в същото време оставя плътен отпечатък върху душевния свят на възрожденската интелигенция, върху нейното възпитание в духа на идеалите и добродетелите, които внушават произведенията на Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев, Т. Шевченко, басните на Крилов.

В това отношение трябва да се проследят, макар и схематично, две главни линии: проникването и разпространението на руската художествена литература в България – било то пряко, било в преводи, било в компилации, преработки, христоматийни откъси или вестникарско представяне, от една страна, и, от друга, израстването на първите български писатели, поети, драматурзи и публицисти под въздействието на руската естетическа и литературна мисъл, в общуване с големите образци на руската литературна класика през XIX в.

Нека накратко да проследим първата линия. Веднага трябва да се отбележи, че след преодоляване на доминиращото до 40-те години на XIX в. гръцко литературно влияние и след като през 40-те – 50-те години бяха подготвени първите български книжовници в Русия, у нас, макар и отначало бавно и твърде случайно, започва да прониква руската и украинската художествена книга.

Един от най-популярните автори през 50-те – 70-те години става великият руски поет А. С. Пушкин. Това трябва да се обясни преди всичко със силата на Пушкиновото художествено въздействие. От друга страна, влиянието на Пушкин се дължи на твърде ранните му връзки с балканската и българската литература и история, датиращи още от 20-те години на XIX в.

През 20-те години Пушкин се намира в Бесарабия, където се запознава с изселническите колонии, открива балканците, силно се интересува от Гръцкото възраждане. Още през 1818 г. той чете с „жадност и вълнение" многотомната история на Русия от Крамзин, в която намира сведения за южните славяни. През 1834 г. Пушкин пише своя разказ „Кърджали", героят на който, „роден българин", се споменава в Пушкиновите стихотворения през 20-те години. По това време той чете съчинения, посветени на българската история, изписва дати и факти.

Пушкин подобно на някои големи европейски поети проявява интерес към сръбския фолклор. Някои автори допущат, че е познавал „Древните и сегашни българи" на Венелин и се е застъпвал за него пред М. Погодин. През 1829 г. Пушкин живее в Кишинев заедно с В. Г. Тепляков, който, разделяйки се със своя голям приятел, се отправя за Варна и започва да публикува своите писма от България.[44]

Обаянието на Пушкиновата поезия и прекият му интерес към българската съдба са накарали възрожденските българи отрано да се обърнат към неговото творчество. От 1852 до 1875 г. Пушкин е бил представен на българската публика с 10 работи. Най-напред през 1852 г. П. Р. Славейков обнародва една Пушкинова преработка под заглавие „Погаснало дневное светило".[45] Същата година превежда и друго стихотворение под заглавието „Канарче". В своята „Гуслица"[46] Й. Груев помества една Пушкинова преработка – „Не мноста что да желая". Малко по-късно, през 1865 г., П. Р. Славейков публикува една „Епиграма" и стихотворението „Поет и сган".[47] През същата 1873 г. К. Величков превежда и издава „Русалката".[48] Едно друго стихотворение на Пушкин под заглавие „Два гарвана" публикува в своята стихосбирка П. Иванов.[49]

От прозата на Пушкин на български са издадени две работи – разказът „Кърджали"[50] и повестта „Капитанска дъщеря"[51], и двете превод на М. Греков. „Капитанска дъщеря", „Гръм" и „Кърджали" са били преведени и от М. Г. Непознанов[52], но са останали необнародвани.

Популярни до Освобождението в България стават и някои от творбите на Н. В. Гогол. През 1858 г. П. Р. Славейков печата в „Цариградски вестник" откъс от „Мъртви души" под заглавие: „Двамата писатели (превод от Гогол). За двамина в Габрово."[53]

През 1872 г. в превод на Нешо Бончев на български език е предадена повестта „Тарас Булба". Вестник „Ден" представя части от историческите съчинения на Гогол под общото заглавие „Средните векове"[54] В списание „Читалище" Д. Т. Душанов излага преподаването на общата история по Гогол.[55]

Известен в България до Освобождението става и другият титан на руската поезия М. Ю. Лермонтов. Първи превод на Лермонтов прави през 1859 г. П. Р. Славейков. Това е стихотворението „Пророк", което Славейков представя под заглавието „Проповедник".[56] По подражание на „Молитва" Р. Жинзифов е обнародвал в „Братски труд" своето стихотворение „Я майко Божия, днес с молитва".[57] Друга една преработка на Лермонтов под заглавие „Ангел" обнародва и Д. П. Войников.[58] През следващите години се появяват два превода – единият на П. Иванов[59], другият на П. Р. Славейков.[60] Пак Славейков превежда през 1876 г. „Разбити надежди". Инте-

ресно е да се отбележи, че до Освобождението големите работи на Лермонтов остават неизвестни на български език и че всички преводи са представени под формата на преработки и подражания.

С оглед духовните нужди на българското общество и манталитета на епохата на публиката широко били представени басните на Ив. А. Крилов. До Освобождението са преведени и отпечатани в различни вестници и издания около 20 басни, като някои от тях били включени в читанки и буквари. Първият превод на Крилов принадлежи пак на П. Р. Славейков. Това е „Басня" („Парнас"), обнародвана в 1852 г.[61] През 1858 г. Славейков превежда и печата „Пътници и псета"[62], Е. Мутева – „Веднаж магарето облече ся"[63], а Ст. Изворски – „Врана и месеца".[64] През 60-те – 70-те години последователно се превеждат и печатат басните: „Врана и паунови пера", превод на А. Петкович[65], „Съчинител и разбойник"[66], „Орел и славей" на П. Р. Славейков и на Денчев[67], „Орел, рак и щука", превод на П. Р. Славейков и на Л. Каравелов[68], „Кукувица и орел", може би превод пак на Каравелов[69], и „Един ден в старите времена", превод на Л. Каравелов.[70]

Басни на Крилов са били включени и в три антологии. Четири басни превежда и печата Илия Христович[71], Цани Гинчев печата едновременно Езоп, Лафонтен и Крилов[72], а Д. П. Войников включва в своите „Разни стихотворения" няколко от Криловите басни.[73]

Ив. С. Тургенев е представен на българската публика със стихотворението „Крокет във Виндзоре"[74], разобличаващо английската политика по отношение на турските зверства през Априлското въстание. Друг голям руски писател, превеждан на български, е Н. Г. Чернишевски. През 1875 г. Ст. Стамболов и М. Паничерски завършват превода на „Что делать", но този превод остава неотпечатан.[75]

До Освобождението на български език били преведени и издадени няколко произведения на украинската литература. Най-популярни стават съчиненията на Тарас Шевченко. Ревностни негови преводачи са Райко Жинзифов и Л. Каравелов. Жинзифов превежда и издава „Гуслар"[76], „Казашка песен"[77], „Минуват дни, минуват нощи"[78] и „Ден се мина и нощ се мина"[79], „Ратайкиня"[80], „От три друмове широки"[81], „Калинка"[82] и „Завражена"[83]. Любен Каравелов превежда и печа-

та две работи на Шевченко: „Защо ми са черни вежди“[84] и „Тече вода в синьо море“.[85]

Л. Каравелов представя широко на български език и Марко Вовчок (псевдоним на Мария Ал. Маркович). В Каравелов превод излизат Вовчоковите творби „Свекърва“[86], „Робиня“[87], „Кармелюк“[88], „Данило Гурч“[89] и „Горпина“[90].

Освен големите имена на руската и украинската литература през 50-те – 70-те години на XIX в. у нас се превеждат, преработват, издават и използуват и редица други представители на руския класицизъм, романтизъм и реализъм: Александър фон Велтман („Райна Княгиня“, в превод на Й. Груев, на Елена Мутева и в драматизация на Д. П. Войников), Н. М. Карамзин, А. В. Колцов, Ив. С. Никитин и др.[91]

Интересна е ролята в това отношение на руския учен, дипломат и писател, един от ярките представители на реакционната панславистка философия Константин Леонтиев[92]. Леонтиев работи дълго време като руски дипломат в Турция. Тук се запознава с проблемите на България и се опитва да окаже известно влияние върху духовното развитие на българското общество. На 12 декември 1865 г. Леонтиев изпраща до Н. Геров в Пловдив „Записка за литературното влияние в Тракия“, в която посочва, че е необходимо да се насажда интерес у младите към литературата, за да се развиват вкус и въображение, които според него особено не достигали на източноправославното общество.[93] В едно друго писмо на Леонтиев до Министерството на външните работи на Русия се съдържат твърде интересни сведения за разпространението на руската литература в България. В него се съобщава, че е създадена група от писатели за литературно влияние в България, която изпраща съчиненията на Аксаков, Грановски, Белински, Тургенев, Катков, Колцов и други автори.[94]

Наред с разпространението на художествената литература през 50-те – 70-те години в България започва да прониква и руската научна книга, откъслеци от съчинения на руски мислители, идеолози и учени.

На българската интелигенция стават известни името и една, макар и малка част от наследството на В. Г. Белински. През 1860 г. вестник „България“ под заглавие „Мъдра мисъл“ дава някои елементарни сведения за обществените и литературнокритическите възгледи на Белински.[95] Няколко го-

дини по-късно Теодосий Икономов превежда малки откъси от трудовете на Белински, обнародвани под заглавие „За възпитанието“.[96] И друг представител на революционнодемократическата мисъл в Русия бил представен на българската публика. Преведен бил на български език преводът на Д. И. Писарев „Съкратена история на умственото развитие в Европа“[97], т. е. нашумялата през XIX в. книга на Дж. Дрепер „Умственото развитие на Европа“. За широкия отзвук на този труд свидетелствуват отзивите във вестниците и списанията – „Ден“, „Читалище“, и личният отзив на Ботев в „Знаме“.[98]

Сравнително малкото преводи на автори от революционнодемократическото направление трябва да се обясни главно с две причини. Тези преводи предизвиквали подозрение по отношение на преводачите, на собствениците на вестници, списания и печатници както от страна на турското, така и от страна на руското правителство. Другата причина трябва да се търси в обстоятелството, че повечето от преводачите от руски на български език били хора с умерени, просветителски възгледи.

Но, разбира се, веднага трябва да се подчертае, че преводите в случая не са мерило за влиянието на руската революционна демокрация върху духовете на младата българска интелигенция. Трудовете на Херцен и Огарьов, на Чернишевски, Белински, Добролюбов, Писарев и други проникват в България в много по-голяма степен в оригинал, били пренасяни от руските възпитаници или набавяни по различни други канали. Характерно в това отношение е споменатото вече писмо на калоферските учители от 1867 г., с което те се домогват до труда на Чернишевски „Отношение на естетиката към действителността“ и до „История на философията“ на Добролюбов.[99]

Най-интензивно през 50-те – 70-те години на XIX в. в България проникват руските съчинения от областта на историографията, славистиката и езикознанието. Това е лесно обяснимо. То дълбоко импонира на духовните потребности на българското общество. Именно поради това през този период се правят една дълга редица преводи, печатат се откъси от руски исторически, славистични, езиковедски изследвания, превежда се и се издава почти всичко писано в Русия за българската история, етнография, език и култура.

Кои са по-важните работи на руски учени, издадени в България през 50-те – 70-те години на XIX в.? Преведени и

издадени са откъси от труда на Е. Голубински „Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдовлашкой“[100], „Издирвания за славянските апостоли в страните на Европейска Турция“[101] и „Реч в памет на Бориса-Михаила, праотеца на славянското просвещение“[102]. На български език е издадена и една „Реч за началото и образователите на черковнославянский език“ на К. П. Зеленецки.[103]

Широко популярен и уважаван от най-добрите представители на българската интелигенция е руският историк Д. И. Иловайски. От него са преведени напълно или частично няколко труда: „Скъсена всеобща история“[104], „Ръководство към всеобщата история“, част първа, „Древний мир“[105], „За славянското произхождение на дунавските българи“[106], „Политическите писма на знаменития руски историк Иловайски“[107], отнасящи се за Турция, и „Цариград и англичаните“[108].

Влиянието на трудовете на Иловайски е оценено още на времето от Л. Каравелов и Хр. Ботев. Във връзка с обнародването на „За славянския произход на дунавските българи“ Л. Каравелов пише в „Знание“, че авторът е известен историк и мислител, че той слага началото на своите проучвания върху славянската история, че след Венелин и Уваров той застъпва отново тезата за славянския произход на българите. Според Каравелов книгата на Иловайски ще бъде полезна на всеки българин.[109]По същото време Ботев, препоръчвайки тази книга на „читающата публика, а особено на нашите учители и историци“, пише: „Новият и добросъвестен труд на г-на Иловайски окончателно разбива туркофилската теория на немската и славянската историография и хвърля нова светлина както връз произхождението на българския народ, така и връз неговото преселение на Балканския полуостров.“[110]

Друг труд от историко-публицистично естество, изцяло представен на българската публика е очеркът на Ив. К. Липранди „Възточният въпрос и България“[111]. Във връзка с тази публикация Л. Каравелов прави една широка преценка на славистическата литература за България, като посочва, че до този момент всички учени: Венелин, Григорович, Хилфердинг, Срезневски, П. Безсонов, Ами Буе, Сиприан Робер, Шафарик, Рихтер и др., са печатани само на чужди езици. Освен сборниците на братя Миладинови, на Ст. Веркович и двата труда на М. Дринов, обнародвани във Виена през 1869 г., няма нищо друго, излязло на български език. Именно поради това въп-

реки критическите бележки към работата на Липранди Каравелов одобрява неговото печатане на български.[112]

Освен цялостното обнародване на отделни съчинения на няколко руски историци други изследвачи са представени в откъси, засягащи главно България, публикувани в различни български вестници и списания. Н. М. Карамзин става известен с извадки от неговата история за средните векове. Обнародвана е под заглавие „Българите и русите" онази част, в която се разглеждат руско-българските отношения в най-старо време.[113] В. В. Макушев е представен с едно извлечение от неговите лекции, четени във Варшавския университет през 1872 г., преведено от П. Р. Славейков под заглавие „Българи под турското господствуване и най-вече 15-ий и 16-ий век"[114]. В съкратен превод на Т. Икономов е публикувана работата на Ев. П. Новиков „Йоан Гус – Мартин Лутер"[115].

Голям интерес в България се проявява към историческите изследвания на А. Ф. Хилфердинг още от преди Кримската война. Този интерес се засилва след 1856 г., когато Хилфердинг прекарва цяла година в Турция и през 1858 г. завършва в Сараево своите „Писма за историята на сърбите и българите". Точно тогава към него се обръща Одеското българско настоятелство, за да го помоли да напише кратка българска история за училищата и за народно четене. Хилфердинг приема това искане на одеските настоятели и веднага започва чрез Н. Геров да събира сведения за всичко, което се печата в България върху българската история.[116]

Тези обстоятелства обясняват твърде широкото представяне на съчиненията на Хилфердинг на страниците на българския печат. Още през 1858 г. са отпечатани неговите „Писма за историята на българите и сърбите (Въпроси, предложени от българските посланици к римскому папи Николу I и неговите отговори)"[117]. Откъси от същото съчинение са печатани и в сп. „Мирозрение"[118]. През 1860 г. е преведен и трудът на Хилфердинг „Стари поселения славянски на гръцка земя"[119]. За трудовете на Хилфердинг отзиви се срещат и във вестниците „Дунавска зора"[120] и „Отечество"[121]. Л. Каравелов съобщава във в. „Свобода", че А. Хилфердинг ще напечата част трета на своята „История на сърбите и българите", която започва от Асен I и стига до падането на българското царство под турска власт.[122]

Л. Каравелов и П. Р. Славейков представят на българската публика и някои изследвания върху историята на славянс-

ката литература. Под заглавие „България“ Каравелов обнародва една глава от „Обзор истории славянских литератур“ на А. Н. Пипин и В. Д. Спасович, издадена в С. Петербург през 1865 г.[123] От същия обзор Славейков предава една част в „Гайда“ под заглавие „Българская книжовност в древните и новите времена“.[124]

Наред с историческите, етнографските, литературоведческите работи на руските учени в България проникват твърде широко трудове с педагогически характер. От този род са вече цитираната работа на Белинскии за възпитанието, трудът на Мария Менисейпа „За отглеждането на малките деца“[125], статията на Адриан Мартин за „Просвещението в Русия“[126], работата на И. Давидов „За съгласованието на възпитанието с развитието на душевните способности“[127].

Сравнително добре познат на българската интелигенция е популярният руски педагог К.Ушински. Вестник „Право“ публикува извадки от негови трудове под заглавие „Трудът в психическо и възпитателно значение“.[128] През 1875 г. Д. В. Манчов издава книгата „Детински мир. Книга за четене в клас, приспособление за постоянно умствено упражнение и на нагледно запознаване с предметите на природата“[129]. Както сам споменава Манчов, „едни статии са замени от „Детский мир“ на К. Ушински, а други са съставени на български от преводача“. Пак през същата година Н. Саранов издава пособие за изучаване на българския език под заглавие „На бащин и майчин език. По метода на руския педагог К.Ушински“.[130]

В тази поредица от педагогически трудове трябва да се спомена „Разкази за децата“ на Херцен, преведена на български език от Х. Ботев.[131] Пак в Ботев превод за печат бил подготвен и трудът на Шнел „Органическо възпитание“.[132]

Последният дял преводи от руски на български език обхваща религиозни, догматично-канонически съчинения на руските богослови и духовници, третиращи проблеми на православието, на догматическото богословие, на църковната служба и ритуалистиката. Към този дял трябва да се отнесат произведенията на Антоний, архиепископ Казански, Дмитрий Херсонски, Дмитрий Ростовски (Туптало), Инокентий Московски, Инокентий Херсонски и Таврически, Василий Михайловски, Андрей Муравьов, Йоан Николски, Платон Московски.

За създаване на една по-цялостна картина на проникването и разпространението на руската книга в България през

50-те – 70-те години ще се прибегне до възможната статистическа характеристика на това явление.[133]

ТАБЛИЦА 1

Брой на руските книги, преведени в България по години

1835	1	1859	5
1836	1	1860	12
1841	1	1861	9
1842	3	1862	1
1843	2	1863	4
1844	3	1864	1
1845	2	1865	3
1848	3	1866	12
1851	3	1867	6
1852	9	1868	6
1853	4	1869	3
1854	1	1870	16
1855	1	1871	9
1856	2	1872	20
1857	3	1873	18
1858	16	1874	14
		1875	28
		1876	11
		1878	10
		или всичко	243

ТАБЛИЦА 2

Преведени руски книги в България по характер

Художествена	Научна	Църковна	Учебна	Други
101	18	52	27	45

или всичко 243

ТАБЛИЦА 3

Съотношение между преводите, компилациите и преработките

преводи 241
компилации и преработки 29

Списък на руските автори и брой на произведенията им, превеждани в България през XIX в. (до Освобождението)

Аксаков, Ив. Сергеевич	4	Воскресенски, Николай	2
Антоний Амфитеатров, казански архиепископ	1	Гогол	4
Бардовски, Ив.	1	Голубински	1
Батюшков, Константин	1	Греч, Николай	1
Белински	1	Григорович, Виктор	3
Берте	2	Давидов, Денис	1
Благовещенски, Николай	1	Давидов, И.	1
Бобриков, Георги	1	Дмитрий, херсонски архиепископ	1
Богданович, Иполит	1	Дмитрий Ростовски	6
Будилович	1	Добролюбов, Николай	1
Булгарин	1	Добронравин	1
Буренин	1	Долгоруков, Петър	1
Бутовски, Леонид,	2	Един православен русин	1
Велтман, Александър	4	Един русин	1
Венелин, Юрий	2	Енгелхард	1
Вовчок, Марко	5	Жадовска, Юлия	2

Жуковски, Василий	2	Немирович-Данченко, Василий	2
Зеленицки, Константин	1	Никитин, Иван	5
Иванов, Александър	2	Николски, Йоан	1
Ивайловски, Дмитри	5	Новиков, Евгений	1
Инокентий, московски митрополит	1	Норов, Аврам	1
Инокентий, херсонски и таврически апхиепископ	3	Ободовски, Александър	1
Кайданов	1	Одевски	1
Карамзин, Николай	4	Островски	1
Каронович, Евгений	1	Паулсон, Йосиф	1
Катански, Ал.	1	Пенински, Иван	1
Квитка, Григорий	1	Перволф, Дмитрий	1
Келсиев	1	Писарев, Дмитрий	2
Киреев	3	Платон, московски митрополит	3
Колцов	1	Плещеев, Алексий	1
Корф	1	Погодин, Михаил	2
Костомаров	1	Полонски, Яков	1
Крилов	12	Путятин, Радион	2
Кутузов, Петър	1	Пушкин, Александър	10
Лермонтов, Михаил	4	Рафаилович	1
Липранди, Иван	1	Родченко	1
Макушев, Викенти	1	Рождественски, Йоан	1
Малинин, Александър	3	Романов, Йосиф	1
Манисейна, Мария	1	Рудяков, Ал.	1
Мартин, Андриян	1	Сахаров, Иван	1
Минин, Николай	1	Смарагдов, Сергей	1
Михайлов	1	Смирнов, апитон	1
Михайловски	2	Соколов, Дмитрий	4
Михневич, Йосиф	1	Спасович	1
Муравьов, Андрей	6	Срезневски, Измаил	2

Стефан Яворски	1	Чемена, Мартири	1
Тихон Задонски	2	Чернишевски, Николай	1
Тургенев, Иван	3	Чернеев, Михаил	2
Уваров, Сергей	1	Чертков, Григорий	1
Ушински, Константин	1	Шевченко, Тарас	17
Урелов	3	Шнел	1
Филарет Гумилевски, черниговски архиепископ	1	Шулгин	1
Филарет Дроздов, московски архиепископ	1	Цуровски, Григорий	1
Филеров, Иван	1	Язиков, Николай	1
Фонвизин, Денис	2	Яковенко, Валентин	1
Халколиванов, Йоан	1	Яковлев, Владимир	1
Хилфердинг, Александър	3	Яхонтов, И.	1
Хомяков, Алексий	3		

Какво показват таблиците и списъкът? На първо място се разкрива темпът, с който руските книги проникват в преводи, компилации и преработки в България. Началото на този процес съвпада с 1835 г. – годината, която бележи прелом в българското културно-национално развитие. До Кримската война проникването на руската книга в преводи става твърде бавно. За 21 години са преведени и издадени само 36 произведения. Това съответствува на сравнително все още ограничения размах на българската национална просвета и на началните нужди на раждащата се новобългарска книжнина и литература. Ограниченият темп на проникването на руската книга трябва да се обясни и с все още доминиращото сред българската интелигенция гръцко влияние, с обстоятелството, че през този период голямата част от българските учители, свещеници и просветители са подготвени в гръцки училища, школи и академии и че те използуват предимно гръцки книги, учебници и църковнотребни книги.

След Кримската война поради посочените вече причини руската книга започва много по-интензивно да се превежда и издава в България. Особено се ускорява този процес през 70-те години, когато се бележи върхът на българското културно-национално и духовно възраждане. Тогава само за 9 години – от 1870 до 1878 г. – са издадени 129 книги или части от книги, макар че във връзка със събитията през 1876 г. темпът рязко спада.

Изключително интересни сведения ни предлага втората таблица. Руската книга, превеждана в България, заема първо място сред чуждестранната литература, разпространявана в нашите земи през XIX в. до Освобождението. Това ясно личи от следните данни:

Преведени	руски	книги	243
"	гръцки	"	162
"	френски	"	52
"	църковнославянски		28
"	турски	"	22
"	сръбски	"	17
"	английски	"	16
"	немски	"	12
"	румънски	"	10
"	полски	"	4
"	латински	"	3
"	италиански	"	2
"	арабски	"	2
Всичко	573 бр.		

Или от 537 чуждестранни книги, преведени и издадени в България, 243 са руски, т. е. повече от 40%.

Таблицата ясно разкрива и характера на превежданата литература. На първо място това са художествените произведения – 101 на брой. Но тук са необходими няколко забележки. Преди всичко трябва да се посочи, че много от художествените творби на руската класика се представят само частично, а не като цели произведения. От друга страна, преводите са били твърде безразборни и случайни. Не са преведени и фактически до Освобождението остават непознати на широката публика големите произведения на Гогол, Лермонтов, Тургенев, Некрасов, произведенията на руските революционни демократи.

Научната литература е представена с 18 работи. Това са трудове от четири дяла на хуманитарното знание: богословски, исторически (история, етнография), езиковедски и литературоведски и педагогически. Тези групи ясно показват духовните потребности на българското общество, началната степен в развитието на българската наука, пък и самите възможности, които предлага Русия. В литературата няма регистрирани преводи от руски на български език в областта на естествените науки, физиката, математиката, техниката и изкуствоведческите науки.

Третата група обхваща църковнотребната книжнина. По своя обем тази книжнина заема второ място. Това се дължи

преди всичко на потребностите на българската църковно-национална политика в тази област.

С 27 произведения е представена учебната, учебно-помощната и педагогическата литература. Това е значителен брой. Както вече беше показано, българското училище ползува в превод голям брой руски учебници по география, обща история, логика и православие.

Списъкът на руските автори и броят на произведенията им, превеждани на български език през XIX в. до Освобождението, дава възможност да се види кои автори са били най-популярни, а оттам да се преценят и духовните потребности на българското общество. С най-голям брой преводи – 17, е представен Тарас Шевченко, с 12 превода баснописецът Крилов, 10 – Пушкин, 7 – Карамзин, 6 – Андрей Муравьов и Дмитри Ростовски, с по 5 – историкът Д. Ивайловски, Марко Вовчок, Инокентий Московски, Иван Никитин, с 4 превода е представен М. Лермонтов. Тези данни още един път свидетелстват за твърде случайния подбор на превежданите съчинения и за доминиращия интерес към богословската и художествена литература.

Обемът на руската книжнина, която прониква в България, може да бъде приблизително изчислен само ако се вземе предвид проникването на руската книга в оригинал. Както вече беше показано, този процес започва още през 30-те години, придобива широк размах преди Кримската война, за да се превърне в една пълноводна река през 60-те – 70-те години, която по многобройни канали се влива в българската духовна култура.

Така още през 40-те години се оформят няколко основни центъра на разпространение на руската книга. Най-напред това е Габрово, което обхваща в своя периметър Търново, Свищов, Трявна и постепенно цяла Северна България.

Вторият център е образуван от Н. Геров в Копривщица и Пловдив. В Пловдив през 60-те – 70-те години голяма роля в това отношение играе Дановата печатница.

Захари Княжески създава център в Стара Загора, Никифор Попконстантинов – в Пазарджик, Атанас Чолаков и Васил Чолаков – в Панагюрище, богато дарувано от руските славянофили. Друг крупен център е създаден от руските възпитаници начело с Д. Петков в Калофер, където в училищна-

та библиотека се срещат томове с произведения на Пушкин, Лермонтов, Гогол. Под влияние на Калофер книжни складове се откриват в Казанлък, Сопот, Клисура.

За Югозападна България София, Рилският Манастир, Велес, атонските манастири и Охрид са средища с богати читалищни и училищни библиотеки, в които също така се срещат многобройни заглавия на руски книги. С доставените от Русия книги за около 20 години след основаването на Габровската училищна библиотека вече 40 български училища обзавели свои малки библиотеки. Такива библиотеки били открити дори в някои села.[134]

Доколко силно е била разпространена по частни и обществени пътища руската литература в България, свидетелствува и една статистика за град Шумен. Известно е, че в шуменските училища учителствуват някои чужденци, а много от местните учители са западни възпитаници. Това естествено оставя отпечатък върху отлагането на книгите в обществените и частните библиотеки. Една статистика, направена върху останалите от епохата на Възраждането книги от библиотеките на Преслав Доброплодни, Димитраки Константинов и други, показва следните данни:

френски	82	сръбски	5
руски	60	италиански	4
гръцки	25	полски	2
немски	17	турски	1
румънски	16	арабски	1
английски	7		

От 60-те руски заглавия 22 са художествени произведения, 24 научни, 6 религиозни, 3 учебни, 3 списания и 2 други.[135] Тези данни показват, че даже и в този център на най-интензивно западно влияние са се използували много руски книги.

Отдавна е установено, че проникването на руската литература в България през XIX в. има огромно значение за духовното развитие на българското общество. От друга страна, влиянието на руската литература, на руската литературнокритическа и естетическа мисъл оставят плътен отпечатък върху раждането и развитието на новобългарската литература. Както вече е показано досега в многобройни изследвания,

почти всички български писатели, поети, драматурзи, литературни критици от епохата на Възраждането се намират в органическа връзка с руското литературно развитие, израстват и укрепват своето перо в духовното си общуване с руската класика.

Един кратък и дори чисто формален преглед в случая ще бъде достатъчен да потвърди горния извод.

Първият наш национален поет Добри Чинтулов духовно се оформя в Русия. От 1840 г. в продължение на десет години той учи в Одеса – три години в уездното класно училище и седем години в Херсонската семинария. В благодатната възраст на съзряването – от 17 до 27 г., Чинтулов живее сред будната одеска емигрантска среда, когато още не е заглъхнало ехото на декабристките изстрели, когато вилнее николаевското черносотничество. Не е установено още как тази атмосфера конкретно е въздействувала върху литературното съзряване на бъдещия поет. Някои автори смятат, че това се извършва под влиянието на Хомяков – поет и общественик от клуба на славянофилите,[136] други приемат, че Чинтулов е повлиян от декабристката поезия.[137] Но така или иначе влиянието, което изпитва той, е безспорно.

П. Р. Славейков – „първата голяма фигура на писател-художник през епохата на Възраждането" – според П. Динеков[138] се намира твърде силно под въздействието на руската литература, особено след 40-те години. „В по-нататъшното си поетическо развитие Славейков преодолява черковнославянската книжовна традиция, дидактизма и сантиментализма на гръцките и сръбските поети. Нужни му са нови творчески тласъци, нови образци и нова школа – и той ги намира преди всичко в руската литература. Тя му посочва пътя към гражданската лирика, разкрива му необикновено богат поетически свят, разтваря пред него широките перспективи на голямата поезия."[139]

Въздействието на руската литература върху П. Р. Славейков е проучено твърде широко. Още в края на XIX в. Ив. Шишманов е установил как под влияние на руската класика Славейков израства като истински поет, макар че Шишманов преувеличава това влияние, като елиминира или подценява другите фактори и въздействия върху Славейков.[140] Същите въпроси разглежда и Б. Пенев в едно специално изследване[141],

за да заключи по-късно в своята „История на българската литература", че Славейков пръв въвежда у нас новата руска литература от епохата на Пушкин и Гогол.[142] Важен и нов етап в проучванията на руското влияние върху П. Р. Славейков бележат трудовете на П. Динеков[143], на Симеон Русакиев[144], на К. А. Коперджиски[145] и на Соня Баева[146].

В посочените и в редица още други изследвания са разкрити връзките на Славейков с руската литература. Установено е, че Славейков се запознава с нея сравнително късно. Първият контакт с руските образци той установява чрез Курганови я „Писмовник", съдържащ граматика на руски език с интересни приложения на пословици, поговорки и стихове на руски поети от XVIII в. През 1848 г. Славейков се сдобива в Елена чрез Н. Михайловски с „Христоматия" на Галахов,[147] която представя най-известните руски писатели от първата половина на XIX в. и откъси от античната и западноевропейската литература. В христоматията Славейков среща за пръв път стихове от Пушкин.

Едва през 60-те години, когато Славейков е в Цариград, той се добира до отдавна търсените от него съчинения на руските класици. И започва не само жадно да изучава тези произведения, но и, както беше показано, активно да превежда творби на Пушкин, на Лермонтов, на Крилов, Шевченко, Никитин и Плешчеев. Всичко това представлява една голяма школа за духовно-социалното и естетическото преориентиране на поета и общественика Славейков. Той се учи от руската поезия, „от нейния реализъм, от демократическите ѝ тенденции, от любовта на руските поети към народа и руската природа, от тяхното художествено майсторство. Руската поезия му помага да се освободи бързо от повеите на сантиментализма и анакреотизма, насочва го към народния живот, затвърдява борческата гражданска насока в творчеството му. Руската литература в лицето на Пушкин, Гогол, Белински и други решително подпомага за укрепването на естетическите възгледи на Славейков и тласка напред развитието му по пътя на реализма."[148]

Друг български книжовник и поет, който активно общува с руската литература, е Г. С. Раковски. През 1858–1859 г., когато Раковски се намира в Одеса и когато извършва огромна книжовна и публицистична дейност, той поддържа контакти

с различни среди на руската културна общественост, които в една или друга степен влияят върху неговата книжовна работа. Под натиска на своите патриотични увлечения и под въздействието на руската фолклористика по това време Раковски замисля да издава едно историко-фолклорно списание в национално-романтичен стил. Разбира се, тук преките руски влияния не могат да бъдат ясно маркирани.

По време на пребиваването си в Русия Раковски поддържа контакти с някои литератори и учени от московския славянофилски кръг, изпраща своя „Показалец" чрез Хр. Даскалов и препоръчителни писма до граф С. С. Уваров. Пак чрез Даскалов Раковски „получава руски книги, които били необходими за неговите проучвания"[149].

Ясно свидетелство за общуването на Раковски с руската литература и наука е собственоръчно направеният от него през 1858 г. списък на използваните книги. В този списък са посочени заглавията на няколко речника на руски език, 7 Венелинови съчинения, 21 различни руски книги, между които две стихотворни сбирки, фолклорни сборници, етнографски проучвания. В специален дял Раковски е отбелязал други 15 филологически и исторически изследвания на руски автори. Накрая е приложен и голям списък на книги на руски език, които Раковски възнамерявал да си набави.[150]

По време на сръбския период на своя живот, след 1860 г., Раковски установява, макар и непреки контакти с Ал. Херцен и с неговия „Колокол".[151]

Разбира се, влиянието на руската литература върху Раковски не може да бъде установено в пряка форма, както това е възможно за много други български писатели и книжовници. По-скоро руското влияние върху Раковски трябва да се търси в социалното избистряне на общественика и революционера, което безспорно слага отпечатък върху неговото литературно и книжовно творчество.

Гражданското и книжовното оформяне на друг български книжовник – Райко (Ксенофон) Иванов Жинзифов от Велес, изцяло протича в лоното на руската славянофилска литература. Руските влияния върху Жинзифов са проучени широко в литературата.[152] Показано е, че Жинзифов оформя своя мироглед под влияние на московските славянофили. Той е деен преводач на руска и украинска поезия, старателен съ-

рудник на много руски славянофилски и казионни вестници и списания. Славянофилските въздействия върху него оформят просветителските му позиции, неговия интерес към старината, любовта му към родината, яркия му национализъм. В критиката си към неговата книга „Новобългарска сбирка" Каравелов го определя като поет на славянофилското общество и иронично подхвърля, че никаква полза не може да се очаква от „глупавия патриотизъм и заръждавялото славянофилство"[153]. Въпреки това Жинзифов има определени заслуги в областта на руско-българските културни общувания, проявява ярък патриотизъм като деец на националната просвета в борбата за самостоятелна църква, за пробуждането на Македония.

Под влияние на руската литература въпреки френското си образование и възпитание и изключителния си интерес към западноевропейската литература се развива и Д. Войников – писател, драматург и театрален деец през 60-те – 70-те години.[154] Но руските влияния върху него са второстепенни.

За разлика от Войников другият представител на българската драматургия – В. Друмев – се намира под силното въздействие на руската литература. Не без основание Б. Пенев търси в „Нещастна фамилия" известни влияния на Гогол и смята, че драмата „Иванко" (1872) е написана под въздействието на Шекспир и на историческата трагедия на Пушкин „Борис Годунов"[155]. Б. Пенев свързва много тясно раждането на „Нещастна фамилия" с някои руски внушения върху Друмев.[156] В по-ново време проучванията[157] обогатиха още повече сведенията за руските въздействия върху литературното творчество на В. Друмев.

Но ако трябва истински да се разкрие влиянието на руската литература и на руския естетизъм върху българското литературно развитие и особено върху възрожденската белетристика, трябва да се обърнем към творчеството на Л. Каравелов. Руските влияния върху Каравелов са проучени най-широко и подробно в литературата.[158] В многобройните изследвания са изяснени приносите на Л. Каравелов като преводач на руската книга в България, формирането на неговия мироглед и естетически идеал под влияние на руската обществена мисъл, неговата публицистична и журналистическа дейност, подчинена на идеята на руско-българските културно-ду-

ховни и политически общувания, разкрито е въздействието, което оказват върху неговото литературно творчество Гогол, Т. Шевченко, Марко Вовчок. Във връзка с това в литературата остава все още един твърде спорен въпрос: кое влияние върху Каравелов има решаващо значение за оформянето му – дали на славянофилската идеология и литература или на идейно-естетическия кръг на руската революционна демокрация?

Някои автори, между които най-ярко изпъква М. Димитров, приемат, че Каравелов се оформя в Русия под влияние на либералните идеи на славянофилските кръгове. Други изследвачи (В. Велчев, Н. Кондарев) приемат, че решаващо е влиянието на революционните демократи. П. Динеков смята, че Каравелов рязко се разграничава от главните принципи на славянофилската идеология.[159]

Тези спорове са резултат от един неправилен подход към проблемата, който води до едностранчиви заключения. Всеизвестно е, че през московския период на своето развитие (1857–1866) в продължение на цели десет години Каравелов е в най-тясна връзка и в значително духовно сближение с московските славянофилски кръгове. Тук той слуша лекциите на московските професори, по-голямата част от които произлизат от средите на либералната славянофилска интелигенция, запознава се с популярните асове на славянофилите М. Погодин, Ив. Аксаков, Н. А. Попов, В. И. Ламански, В. Ф. Милер. Те го поддържат не само материално, но и насочват първите му стъпки в литературата. В продължение на 13 години Каравелов сътрудничи най-активно на славянофилските вестници и списания „Голось", „Ден", „Московские ведомости" и др.[160]

Върху духовното изграждане на Каравелов в Москва оказва влияние и българската среда, най-изявените представители на която се намират изцяло под въздействието на московските славянофили. Това е кръгът на В. Попович, К. Миладинов, Р. Жинзифов, Н. Бончев, Н. Геров, М. Дринов и др.

Почти изцяло славянофилска е насоката на списанието „Братски труд", орган на Българската московска дружина, издавано през 1860–1861 г., на което Каравелов сътрудничи найдейно. Ето това съдържание:

Книга I –1860 г. „Гроза", стихотворение от В. Попович; Яна и Детелин войвода; Сираче; На сърцето най-угодни песни – съобщение от К. Миладинов. „Въпрос и отговор", сти-

хотворение от Р. Жинзифов. Няколко думи за българската книжнина от Г. Теохаров.

Книга II –1860 г. „Отдавна ли беше", стихотворение от Р. Жинзифов; Няколко думи за българската книжнина от Г. Теохаров; Писмо за историята на Сърбия и България от Хилфердинг (превод).

Книга III – 1860 г. Народни песни, събрани от Н. Бончев; Народни песни и пословици от К. Миладинов; „Егюнтин белият – стихотворение от К. Миладинов; „Песен любовна народна" от П. Тодоров; Охридска архиепископия; Грамота на Тимотей; Стихотворение на Л. Каравелов; Народни пословици от Миладинов; „Прошетба" (повест) от Р. Жинзифов; „Славяните в Австрия" от Л. Каравелов.

Книга IV – 1861 г. „Новобългарската гусла" от Р. Жинзифов; Няколко думи за българския въпрос от М. Коянович (превод).[161]

Общуването на Каравелов със славянофилите не е чисто механическо или само материално. То оставя плътен отпечатък върху неговото духовно развитие. От славянофилски извор Каравелов е закърмен с патоса на историческия романтизъм, с любовта към старината, към фолклора, към народния бит, с които са просмукани много негови литературни съчинения.

Силата на това въздействие се вижда и в обстоятелството, че и след като напуща Русия, и след като през сръбско-австрийския период (1866–1869 г.) той постепенно се отърсва от славянофилството, Каравелов не прекъсва връзките си с руските славянофили, не престава да изпълнява някои техни поръчки, да сътрудничи на техния печат и да споделя онези техни възгледи, които смята за полезни било като политическа идея, било като естетически идеал.

След 1866 г. от Сърбия Каравелов поддържа кореспонденция с М. П. Погодин, като продължава да споделя неговите и на славянофилския кръг възгледи. В едно писмо от 11 февруари 1867 г. той съобщава, че е завършил труда си за „южнославянската демонология" и скоро ще го изпрати за печат.[162] Малко по-късно той пише на Погодин във връзка с московската етнографска изложба с вярата „да бъде бог, щото тази изложба да бъде сигнал за любов, а също и за братски славянски съюз"[163]. В Сърбия той установява връзки с местните славянофили, осигурява материали за московската из-

ложба[164] и все в духа на своите славянофилски убеждения и интереси изпраща по искане на Котляревски изследване за Вук Караджич.[165] Твърде показателни в това отношение са и многобройните дописки, които Каравелов печата в руския славянофилски печат[166], макар че те биха могли да се вземат под резерва, тъй като безспорно е, че тяхната окончателна обработка е била извършвана от редакциите на вестниците.

Безспорното влияние на славянофилската идеология и литература върху Каравеловото формиране не спира до тука, както искат да ни уверят някои негови изследвачи. Трябва да се изследват и обозначат разностранните други въздействия, които са съдействували за духовното съзряване на Каравелов. Положението на Каравелов в Москва като беден студент, нуждите на неговата поробена родина и тревожните надигания на духовете сред руската интелигенция през 60-те години са го тласкали да търси отговор на въпросите, които го вълнуват, и в други среди освен славянофилските, да се взира в трудовете на крайните революционни писатели и теоретици.

Едно пряко свидетелство показва, че Каравелов е бил поставен под полицейски надзор, тъй като четял трудовете на Ал. Херцен. Някои автори чрез анализ на Каравеловите трудове установяват, че той бил запознат с идеите на Чернишевски и Огарьов. Той поддържал продължителни връзки с революционно настроените украински патриоти Котляревски и Прижов.[166] Особено въздействие върху формирането му като писател оказват Гогол, украинската литература в лицето на Шевченко и Вовчок, Херценовият „Колокол", „Съвременник" на Некрасов, „Отечественые записки", списания, които откриват нови хоризонти пред руската литература и обществено-критическа мисъл.

Под влияние на идеите на голямата руска литература, на революционната демокрация и по зова на своята богата патриотична природа още от началото на 60-те години Каравелов започва критически да преосмисля славянофилската идеология и да се обявява срещу някои действия на славянофилите и в политическата, и в духовната област. Така през 1860–1861 г. Каравелов се солидаризира с отрицателната преценка на Г. Раковски и неговия „Дунавски лебед" по отношение на руската политика по църковния въпрос, изцяло подкрепя позицията на Раковски по преселването на българите в

Русия. А и по двата въпроса славянофилите защищавали официалните руски доктрини.

Каравелов ясно се разграничава от славянофилите в статията си „По поводу славянского отдела газеты „День", обнародвана през 1862 г. в „Русская речь". Тук той се противопоставя на славянофилската надменност на Ив. Аксаков по отношение на българите и в разрез със славянофилските разбирания защищава националната самобитност на Украйна. „В Русия – пише Каравелов – сега съществуват два вестника, които са издигнали народно знаме: „Основа"[167] и „Ден", но разликата между тях е голяма. Вие може да не се съгласите с някои мнения на „Основа" и да спорите, но не може да не уважавате нейното направление. Напротив, в „Ден" могат да се срещнат много хубави мисли, а да се съчувствува на неговото направление, на неговия дух няма никакви възможности."[168] С тази статия Каравелов се обявява срещу панславистките възгледи на Ив. Аксаков, широко манифестирани на страниците на „Ден", възгледи, които отразяват реакционните мечтания за събиране на славяните в една държава под скиптъра на руския монарх. Все от същите позиции в статията Каравелов критикува Р. Жинзифов, който безкритично споделял великодържавните тежнения на руското славянофилство.

Своите нападки към славянофилите Каравелов довежда още по-нататък в статията си „Българската книжнина"[169]. Тук Каравелов рязка порицава опитите на Н. Геров до порусва българския език и особено яростно атакува Я. Жинзифов, пред когото славянофилският „Ден" и неговият редактор „полудявали от радост".

Но тези Каравелови позиции не му пречат след това в продължение на няколко години да сътрудничи на славянофилския печат, дори да подкрепя такива абсурдни тези на руската дипломация като идеята за обединение на южните славяни под егидата на Обреновичите и на руския император[170], да сътрудничи дори на реакционния вестник на Катков „Московские ведомости".[171]

Следователно с един-два цитата, нарочно подбрани или откъснати от цялото творчество на Каравелов, не може да се докаже нито че Каравелов е близък или пък далечен на славянофилската идеология, нито да се смята, че рязко се е разграничил от „главните принципи в идеологията на славяно-

филите". В случая нещата са много по-сложни и тяхното изясняване е възможно само ако се преодолее порочният подход към тази тема.

Идейното и естетическото израстване на Каравелов под влияние на руската култура е много сложен и противоречив процес. В Русия Каравелов пристига като зрял юноша на 21 години, а не като безпомощно дете, за да се захласва пред този или онзи. Той влиза в московското общество като убеден български патриот. Оттук трябва да се тръгне, за да се проследи процесът на сложното пречупване на различните руски въздействия върху него.

И, както вече беше показано, Каравелов дълго време се влияе от славянофилската интелигенция, наука и литература. Той се сближава със славянофилите заради тяхната общославянска идея, в която съзира възможности за облекчаване положението на своята родина. На него му импонират романтическите търсения в славянската древност. Той се учи от славянофилите в литературата и фолклористиката.

Но Каравелов бързо и рязко се разграничава от славянофилите, когато техните разбирания и позиции накърняват интересите на България или когато по политически съображения те поощряват граматическите упражнения на Геров или стихоплетството на Жинзифов.

Духом Каравелов е силно сближен с прогресивната литература. Той се вълнува от идеите на Европейското просвещение и философия. Не е случайно, че непосредствено след като напуща Русия, той обявява за свои духовни учители Бокъл, Огюст Конт, Джон Дрепер. Така той успява да се изгради като многостранна духовна личност, която трудно може да бъде натиквана в този или онзи литературен лагер. Очевидно е, че по отношение на Каравелов трябва да се изостави традиционното разтерзаване. Отправна точка за обяснението на руските литературни, духовни и политически въздействия върху него може да бъде мисълта на Херцен, изказана по случай смъртта на Аксаков. „Да, ние бяхме техни противници, но доста чудни. Любовта ни бе една, но не еднаква – и ние като Янус или като двуглавия орел гледахме в разни посоки, докато биеше едно общо сърце."[172]

Ако се разбере смисълът на тази забележителна характеристика на Херцен за руската духовна същност, ще стане яс-

но, че ако Каравелов е славянофил, това не му е пречело да се възпитава в естетическата школа на революционния демократизъм и европейското просветителство и като възприема идеите на революционната естетика, това не означава, че е трябвало да прекъсва общуването си със славянофилите, споделяйки онези техни възгледи, които са импонирали на неговите литературни и обществени интереси. В последна сметка наложително е да се разберат широтата и разностранният дух на възрожденската личност, възпитавана не само от странични въздействия, а преди всичко от потребностите на своята епоха, от духовния климат на своето време.

Духовното общуване на българската култура с руското литературно и идейно развитие през XIX в. ярко се изразява в най-високия връх на нашата поезия – Хр. Ботев. Въздействието на руската поезия и литература, на революционнодемократическата естетика върху Ботевото творчество също е била предмет на многобройни изследвания, които продължават повече от 70 години. Още в края на миналия век П. П. Славейков е посочил въздействието на Пушкин върху нашия поет. [173] Ст. Максимов е изследвал влиянията на Бакунин и Херцен.[174] Голямо внимание отделя на тези въпроси през 30-те години Г. Бакалов.[175] В по-ново време това е една любима тема на българската и съветската литературно-историческа наука. Особено значение за изследването на тази тема имат работите на П. Динеков, Л. Воробьов, А. Познеев, М. Димитров, Н. Державин, П. Зарев и др. автори.[176] В посочените и в някои други изследвания по-широко е разкрито влиянието на идеите на руската революционна демокрация, на Херцен, Чернишевски, Огарьов, Добролюбов, Писарев и други върху Ботев, въздействието, което оказва върху него руската действителност от 60-те години, пълна с огромни противоречия, със силен социален заряд. От друга страна, специалистите са установили въздействието, което имат върху Ботевото поетическо изграждане съчиненията на Лермонтов, на Пушкин и Некрасов, школата на Гогол, която подхранва раждането на убийствения Ботев хумор. Именно поради това и поради липсата на по-нови свидетелства на тези въпроси тук повече няма да се спираме. Само мимоходом ще се отбележи, че в последно време се правят опити да се пренебрегват или омаловажат други важни въздействия върху Ботевата личност, дух

и идеи. Пренебрегва се влиянието на Бакунин и на анархизма, от които Ботев заимствува бунтарското отрицание на съществуващия свят. А този бунтарски нихилизъм е обагрил в значителна степен и поезията, и публицистиката на Хр. Ботев. Пренебрегва се влиянието, което оказват върху Ботев идеите на европейския утопичен социализъм, влиянието на Прудон. Ботев упорито се отделя от европейското литературно и културно развитие. Досега в това отношение няма нито едно специално изследване. Частично само е маркирано въздействието, което Ботев е изпитал от идеите и делата на парижките комунари.

Свързването на Ботев единствено с школата на руския революционен демократизъм е ново доказателство за едностранчив подход при обяснението на ренесансовата личност, в обясненията на културните общувания и раждането на духовните продукти през XIX в. Този подход не ще даде възможност изцяло да се разбере интернационалистическият дух на Ботевото творчество.

Руският естетизъм от различните школи и направления има важно значение и за формирането на българската литературно-критична мисъл. Това ясно личи в литературнокритическите схващания на Ботев, Каравелов, Славейков, Друмев, но най-добре се откроява в работите на първия български професионален литературен критик Нешо Бончев. Както е показано в досегашните изследвания[177], Н. Бончев израства като литературен критик в Русия, в будната московска атмосфера на 60-те години на XIX в. В Москва той определя възгледите си за литературата, там се запознава с европейската естетическа научна мисъл. Неговите разбирания за литературния процес, за реализма, за общонационалното значение на литературата, неговото отношение към световната класика са вдъхновени изцяло от школата на руската революционна демокрация. Пръв негов учител е Белински.

Може определено да се каже, че ако българската култура в нейния начален стадий на развитие има един такъв ценител на духовните и естетическите ценности като Н. Бончев, това се дължи в значителна степен на руското въздействие.

От изключително значение е разбирането на Н. Бончев, че на правещата първите си стъпки българска интелигенция и култура са необходими световноизвестните образци на ли-

тературното творчество. Неговите опити като преводач на „Тарас Булба" от Гогол, на „Разбойници „от Шилер, на първата песен от „Илиадата" полагат началото на онази връзка, която българската литература е трябвало да установи с най-доброто в човешката култура. Това също е вдъхновено от космополитизма на руската революционна естетическа школа и то има изключително значение за приобщаването на българската литература към първите образци на световната класика, за интернационализиране на духовните възможности на пробудената българска нация.

Тези най-общи бележки показват, че изследванията върху руско-българските литературни връзки през епохата на Възраждането, започнали твърде отдавна, разширени и задълбочени след Втората световна война, са изяснили голяма част от важните проблеми. Разкрито е в главни линии значението на руската литература за формирането на новобългарската култура, за създаването на българската поезия, проза, драматургия, за раждането на литературнокритическата мисъл у нас.

Но, от друга страна, както показват направените по-горе бележки, в тази област традиционно продължават да се допущат някои грешки, които са се отразили неблагоприятно върху литературно-историческите проучвания:

Първо. В някои изследвания се забелязват наивно-сантиментални преувеличения. Раждането на един или друг български поет или прозаик или на отделни техни съчинения понякога съвсем пряко се извежда от влиянието, което авторите са изпитали. Пренебрегват се националните фактори и тяхното формиране, национално-самобитният дух на българската литература.

Второ. Правят се безуспешни опити да се изведе, да се обясни даден автор (най-типичен е случаят с Каравелов) с влиянието само на една единствена руска естетическа школа. Това е породило продължителни и безплодни дискусии. То противоречи на историческата истина, на духа на епохата, на всеобемащия и универсален дух на ренесансовата личност.

Трето. В много изследвания са пренебрегнати влиянията, които българската литература е изпитала от европейската култура. Това върви по две линии: първо, чрез неоснователното отделяне на първите български писатели от прякото влияние, което те са изпитали по директен път от европейската

литература – типичен пример за това е случаят с Хр. Ботев, и, второ, много често изследвачите, когато говорят за въздействието на руската естетика и литература, пропущат да посочат, че много от най-добрите представители на руската култура, макар и отразили дълбоко самобитния дух и културните потребности на своята страна, са повлияни и възпитани в духа на идеите на Ренесанса и Просвещението, самите те са продукт на новата, буржоазната епоха, идеите на която покълнаха на друго място. Така нареченото „западничество" в Русия, дало най-добрите представители на руската култура през XIX в., избягва от погледа на съвременните български и съветски изследвачи – българисти, или се разглежда едностранчиво. Този подход пречи не само да се разбере изцяло руското влияние върху българската литература, но не дава възможност да се разкрие сложният път на културното общуване, което в последна сметка лежи в основата на раждането на модерната култура на буржоазното общество.

Но така или иначе, докато руско-българските литературни връзки през XIX в. са разкрити твърде широко, в областта на научните общувания са направени малко конкретни изследвания. Изключение може би правят само две имена – Ю. Венелин и М. Дринов. Затова тук ще спрем вниманието си върху този въпрос.

Както вече беше посочено, българо-руските общувания в областта на науката започва по-рано, отколкото литературните връзки – още от началото на XIX в., когато в Русия се ражда славистиката като наука. През 30-те – 50-те години те намират израз в няколко посоки:

Първо. В развитието на руската българистика в областта на историографията, етнографията, фолклористиката, езикознанието и т. н.

Второ. С тях са свързани първите български научни опити, които слагат началото на нашата историография, етнография, демография, фолклористика, езикознание, педагогическа мисъл. Общувайки с руската научна литература, пишат своите първи работи В. Априлов, Н. Рилски, Сп. Н. Палаузов, Н. Хр. Палаузов, Н. Геров и т. н.

Трето. Проникването на руската научна мисъл в България се осъществява чрез разпространението на руски учебници, научни трудове и научно-популярни съчинения.

Но научните общувания получават истинския си размах отново след Кримската война по причини, които обясняват всестранното засилване на руско-българското културно и духовно общуване. Към тези причини в случая трябва да се прибави и обстоятелството, че през 50-те – 70-те години на XIX в. в България има вече, макар и малобройна, интелигенция, подготвена в чуждите университети, която може да се заеме с една по-висша духовна дейност. Важна роля в това отношение има и обстоятелството, че от края на 60-те години българското общество разполага с един орган за наука, какъвто е създаденото през 1869 г. в Браила Българско книжовно дружество.

Големият смисъл на руско-българските научни общувания се състои в това, че през 50-те – 70-те години в Русия се подготвят, правят своите първи стъпки в научното поприще пионерите на българската наука.

След Кримската война в Русия продължава да живее и твори основателят на българската модерна историография Спиридон Н. Палаузов.[178] Както вече беше посочено, той започва своите исторически изследвания още преди войната. През 1844–1846 г. Сп. Палаузов работи в Московския университет при известния славист О. М. Бодянски. През 1846 г. е избран за действителен член на Московското дружество за история и старина.[179] От 1846 г. Палаузов се прехвърля в Петербург, където под ръководството на И. И. Срезневски прави първите си научни публикации през 1851 г. и 1852 г. С труда си „Век болгарского царя Симеона“ (1852 г.) Палаузов става магистър по славянска филология на Санктпетебургския университет.[180]

Макар и с твърде дълги прекъсвания, Палаузов продължава своите научни занимания и след 1856 г., поддържа широки контакти с руските слависти и историци. Неговите научни интереси са свързани пряко с нуждите на българското обществено развитие. Той обнародва цяла серия статии във в. „Северная пчела“, третиращи българския църковен въпрос.[181] За тази цел успява да привлече и А. Хилфердинг, който също пише една специална работа, посветена на тази тема.[182]

След войната в общуване с руската славистична мисъл продължава своите филологически занимания и Н. Геров. Още през 1855 г. Геров изпраща в Академията на науките чрез И.

И. Срезневски събрания от него лингвистичен материал за един български речник. По решение на Отделението за руски език и писменост през 1856 г. този речник (букви А – В) бил отпечатан под заглавие „Материалы для сравнительного и обяснительного словаря и грамматики русского языка и других славянских наречии“[183]

Назначен за вицеконсул в Пловдив през 1856 г., Геров не се отказва от своите научни занимания. По това време той уверява Срезневски, че ще завърши работата си по съставянето на един български речник, като ще му изпраща материалите чрез Азиатския департамент или чрез брат си, който постъпва като студент в Московския университет. Но, разбира се, тези проекти не били осъществени.[184]

В Пловдив Геров, макар и зает с огромна служебна работа, продължава да сътрудничи на руските учени-слависти в техните занимания. Една голяма кореспонденция с А. В. Рачински разкрива помощта, която Геров му оказва за съставяне на карта на Тракия. В тази работа Геров ангажира Йоаким Груев и Захари Круша.[185]

В сътрудничество с Рачински у Геров укрепва идеята да напише българска граматика. Тази идея се заражда у него още през 1856 г. С. Радулов го приветствува, че е решил да издаде „пространна граматика“: „Време е вече да [има] подобна граматика от природнаго българина, коги други иностранци се стягат да изучават наш език и да създадат за него правила и граматика.“[186] Оставайки верен на това свое намерение, от Пловдив Геров кореспондира с Рачински по въпроса за граматиката и получава от него подробна библиография за руските и чуждите граматически трудове.[187] Но поради прекомерна заетост с консулската си служба Геров не успява да осъществи своята идея.

В края на 50-те години в Москва в контакт с руската действителност и наука се оформя една интересна и богата личност – Христо Даскалов от Трявна. Като студент през 1857–1860 г. той става организатор на българското московско студентско общество, инициатор за създаването на Московската българска дружина и автор на едни от първите ярки изследвания върху положението на българите в турската империя. През 1858 г. Даскалов обнародва статията си „Възраждане на българите, или реакция в Европейска Турция“. В

нея той доказва, че до началото на XIX в. българите не са били известни нито на Европа, нито на Русия, посочва, че фанариотското иго е главната пречка за развитието на българския народ, сочи, че годините 1848–1849, т. е. революцията в Европа, имат решаващо значение за българското развитие, тъй като накарали българите „да си изменят начина на живот, накара мнозина да се проникнат от малка надеждица". Тогава започват да проникват европейските влияния, засилва се търговията в Европа.

Даскалов дава интересни сведения на руската славистична мисъл, за католичеството в България, за 50-те хиляди българо-мохамедани.[188]

Интересни проучвания Даскалов публикува и върху българските старини в Търново през 1859 г. Той пише пространно писмо до Бодянски, издадено като отделна брошура в Москва, съдържаща любопитни исторически сведения за старата българска история, за църквите, джамиите и историческите надписи.[189] Независимо че статиите на Даскалов били посрещнати на нож от руските чиновници Н. Геров, Сава Филаретов и др., тъй като не изразявали официалните становища на Азиатския департамент, те имали голямо значение за запознаване на руската научна общественост с българското минало.

Както вече беше посочено, в атмосферата на Русия през 50-те – 60-те години се формира и Л. Каравелов. Неговото съзряване като писател и общественик се съпътствува и от широки научни интереси в областта на фолклористиката, етнографията, демографията, историята, библиографията, литературната критика. Огромното му наследство в тази област, макар и не така блестящо, както публицистиката, е заквасено именно в Русия.

Намирайки се в Москва, Каравелов сътрудничи с български материали на големите руски фолклористи А. Н. Афанасиев, А. Котляревски и И. Г. Прижов. Благодарение на Каравеловата отзивчивост чрез изследванията на Афанасиев и Котляревски откъси от българското народно творчество проникват в работите на големите европейски учени-фолклористи Уилям Ралстън и Вилхем Майнхард. Каравеловите сбирки са широко използувани в труда на Афанасиев „Поетические возрения славян на природу...".

Каравеловото място в областта на руско-българските научни общувания не се изчерпва само с това. И след като напуща Русия, той остава един от най-постоянните пропагандатори на руската наука. Многобройните му преводи, които вече бяха отбелязани, в продължение на цяло едно десетилетие излизат на страниците на „Свобода", „Независимост", „Знание" или на други вестници и списания.

С руската наука са свързани и двамата братя Миладинови. Големият – Димитър, сътрудничи след Кримската война на руските славянофилски издания или на отделни руски учени със старославянски ръкописи, изпраща им монети, песни от Охрид, Струга, Костур, Битоля, Велес и Кукуш, описания на различни български обреди, народни приказки, гатанки и пословици. Както вече беше посочено, той поддържа и върху чисто научен план връзки с П. И. Севастиянов, Я. О. Ошмянцев, А. Хилфердинг, В. Рачински и други руски слависти.[190] Д. Миладинов станал сътрудник и на славянофилското списание „Парус", но тези връзки били краткотрайни, тъй като списанието било спряно още на втория брой.[191]

Контакти с руските учени-слависти установява и малкият Миладинов. През 1860 г. по настояване на своя брат Константин обикаля Киев, Москва и Петербург, за да търси издател на българските народни песни, събрани от Димитър. Но руските славянофили и слависти не могли да оценят значението на този труд, отказали да подкрепят парично неговото издание.

Все в духа на едно научно сътрудничество в областта на фолклористиката се осъществяват положителни контакти между руските славянофили и другия голям познавач на българската старина в Македония Стефан Веркович.

Дейността на Веркович в Македония станала известна на руските слависти веднага след Кримската война. По съвет на И. Срезневски Хилфердинг препоръчал на Веркович да събира български народни песни и приказки. Като плод на неговите усилия още през 1858 г. бил издаден сборник на български песни от Серес, които показали наличие на българско славянско население пред вратите на Солун.

В същото време Веркович изпратил на Хилфердинг много ценни документи за сръбската история. Във връзка с всич-

ко това Хилфердинг настоял да се отпуснат средства на Веркович, за да може да продължи своите занимания.[192]

Твърде широки и продължителни са общуванията с руската наука и на Райко Жинзифов. Връзките на Жинзифов със славянофилите били толкова близки, че в предговора към едно негово издание от 1877 г. е отбелязано, че той „по произход принадлежи към българския народ, по възпитание и служба – на Русия"[193].

Освен в областта на литературата Жинзифов сътрудничи на славянофилите в публицистичната и научната област. В периода от 1858 до 1868 г. издава със съдействието на Московския славянски комитет своя „Български сборник", превежда „Слово о полку Игореве", а от чешки „Краледворски ръкопис", прави няколко исторически изследвания.[194] Особено ценно е неговото демографско и етнографско изследване „Родно племе", издадено от Славянския благотворителен комитет в Москва. Тук Жинзифов разглежда бележките на пътешествениците за Македония, като доказва, че половината от населението на тази област е съставено от българи, а другата половина – от малки групи, разсеяни между българите, главно в градовете – турци, албанци, власи или румънци (цинцари, куцовласи)[195]. По-нататък Жинзифов очертава тежкото положение на българите в Македония, разглежда резултатите от католическата и протестантската пропаганда. Втората част на брошурата представлява кратък очерк за братя Миладинови.[196]

Най-ярката фигура на българската възрожденска наука, която се оформя под влияние на руската действителност и на славянофилите, е Марин Дринов. Влиянието на Русия върху М. Дриновото научно творчество е сравнително добре проучено в литературата.[197]

В изследванията е показано, че М. Дринов се оформя като учен и общественик в Русия. От 1858 до 1861 г. той се учи в Киевската духовна семинария. От 1861 до 1865 г. следва и завършва с титлата „кандидат на историко-филологическите науки" Московския университет, където се учи от първите представители на руската славистика – О. М. Бодянски, Ф. И. Буслаев, Погодин, Соловьов, П. Леонтиев, Н. Тихомиров и др.

След завършване на университета като частен учител в семейството на княгиня Е. А. Голицина Дринов заминава за

Виена и в продължение на пет години има възможност да работи в най-големите научни центрове на Средна и Западна Европа. Във Виена през 1869 г. той издава и първия си труд – „Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история". През същата 1869 г. пак във Виена излиза и втората му книга – „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес".

През 1869 г., вече като първи български учен, М. Дринов става председател на Книжовното дружество и продължително време осъществява връзката на българската и руската наука.

През 1873 г. М. Дринов е избран за доцент по славянска филология в Харковския университет. Така неговата връзка с руската наука се закрепва завинаги и той вече може да се счита едновременно като български и руски учен. Със съдействието на МНП през 1875 г. Дринов предприема пътуване в България, където изучава славянските наречия, а също така историята и етнографията на своята родина.

В своя отчет до Министерството на просветата М. Дринов съобщава, че въпреки краткото време на пребиваването си в България е успял да събере много нови материали за историята на славянската писменост, за народните говори и диалекти на македонските и тракийските българи.

Пак със съдействието на руските държавни органи през 1876 г. Дринов пътува и до Прага, за да изучи събраните от Шафарик в Чешкия музей ръкописи. По същото време той издава своето изследване „Византия и България през X в.", получило висока оценка от специалистите. Тези негови успехи му спечелили името на „учен с известност"[198]. През 1876 г. Дринов защищава труда си „Южните славяни и Византия през X в." и получава титлата „доктор на Московския университет". Веднага след това е избран за извънреден и още същата година и за редовен професор на Харковския университет. Така личността и делото на М.Дринов се превръщат в най-ярката илюстрация на руско-българското научно сътрудничество през епохата на възраждането.

Наред с разпространяването на научната руска литература в България, с подготовката на български научни кадри съдействието на Русия за развитието на българската наука през възраждането трябва да се потърси и в чисто организа-

ционната и финансовата помощ,оказана на българите в тази област.

И тук на първо място отново изпъква ролята на славянските комитети. Със съдействието на московския славянски комитет след Кримската война се отпечатват едни от първите трудове на българските историци, етнографи и фолклористи. През 1861 г. московският комитет отделя специална сума за българи, които желаят да печатат трудове по българска история, география и етнография. От тази сума Л. Каравелов получава 100 сребърни рубли, за да издаде „Памятники народного быта болгар". През следващата, 1862 г. московските славянофили решават да се издаде славянско-руски речник, организират честването на хилядагодишнината на славянската азбука и във връзка с това лансират идеята да се напечатат на български и сръбски език съчинения с историческо и литературно съдържание.[199]

Със съдействието на Московския славянски комитет от 1858 до 1868 г. били отпечатани трудове на Хр. Даскалов, К. Миладинов, Л. Каравелов, Г. Теохаров, П. Теохаров, К. Везенков, Р. Жинзифов. От неговите средства се ползуват М. Дринов и Н. Бончев.[200]

След Кримската война своето място в развитието на руско-българското научно сътрудничество заема и Петербургската академия на науките. По искане на Инокентий Херсонски през 1856 г. общото събрание на академията натоварило една комисия да изработи проект за програма по история на България. През следващата година комисията предложила на общото събрание да натовари няколко учени-историци да разработят отделни части от българската история, които да послужат за написването на една подробна и пълна история на българите.[201] Предвиждало се средствата за написването и издаването на тази история да се вземат от фонда „Априлов", в завещанието на когото за тази цел са определени 2 хил. сребърни рубли. Историята трябвало да се базира на едно критическо изучаване на изворите и да обхваща периода от 480 г. до битката на Косово поле през 1389 г.

Набелязани били и главните въпроси за изследване:

1) Народността на езическите българи и отношението им към хуните, волжките българи и славяните.

2) Етнографски изследвания на населението на Първо-

то и Второто българско царство. Значението на румънския, гръцкия и албанския елемент.

3) Произход на славянското богослужение.

4) За пределите на Първото и Второто българско царство. Историческа география.

5) Хронология на събитията.

6) Генеалогически таблици с отбелязване на родството на българските царе с Византия, Сърбия, Русия и други страни.[202]

Според проекта особено внимание трябвало да се обърне на историята на църковнославянската литература и писменост, на историята на българската църква, на богомилската и другите ереси, на ролята на българското духовенство за разпространението на църковната и славянска литература в Русия. Като специална област за проучване била определена историята на войните, на държавната уредба, на езическите и християнските българи, на политическите учреждения, на търговията, обичаите, монетната система и т. н. Накрая комисията, в която влизали Н. Устрелов, А. Куник, А. Никитенко, И. Срезневски и М. Корнунов, решила да се започнат продължителни изследвания, и то от многобройна група учени.[203]

Този документ свидетелствува за големия интерес на руската наука към българското минало,за нейните сериозни намерения в тази област. Той дава тласък на руските проучвания върху българската история, а също така оказва изключително влияние за насоките на правещата първите си стъпки българска историография. Любопитно е да се отбележи, че темите, които М. Дринов започнал да изследва 12 години след проекта на академията, са озаглавени приблизително по същия начин, както са формулирани те в проекта за програма по история на България, одобрен от Руската академия на науките през 1857 г.

Българско-руските научни общувания закрепват в един организационен план през 1867 г., когато в Москва се организира славянска изложба и се провежда Славянски конгрес и когато там пристигат много учени-слависти, литератори, общественици от всички славянски земи. Във връзка с конгреса В. И. Ламански предлага да се създаде постоянно просветно учреждение, което да съдействува за разширяване на културните общувания на Русия със славянския свят. Петербургс-

кият славянофилски комитет одобрил идеята на Ламански, но настоял той самият да поеме тези функции, като разшири контактите си с австрийските и турски славяни. Настоявало се да се обедини ломоносовското общество за разпространение на знания в Русия, (създадено през 1865 г.) с Петербургския комитет, което обединение да се извърши за външни нужди, като „разпространяването на руския език в славянските земи бъде най-непосредствената задача на славянското общество" За тази цел трябвало да се раздадат парични помощи на преподавателите по руски език, руска литература и история, да се организират общославянски конгреси на учените.[204]

Плод на панславянската идея за обединяване на славяните под скиптъра на руската монархия чрез едно трайно културно сближение на базата на руския език, инициативата на петербургските слависти била широко дискутирана в средите на славистите. През 1867 г. във Виена било свикано даже събрание на българи, за да обсъдят кой ще бъде общият бъдещ език на славяните. Повечето от присъствуващите се изказали в полза на руския език.[205] Дори нещо повече, Славянският конгрес в Москва през 1867 г. възбудил и големи политически надежди за близко освобождение.

Но идеите, дискутирани на конгреса, не могли да бъдат реализирани поради различията между интересите на отделните славянски народи, поради задълбочаващите се противоречия в тяхната култура и политическа ориентация и поради империалистическия дух на руската царска политика. Пък и руското правителство не подкрепило енергично тези идеи, тъй като моментът не бил подходящ за по-решителни действия. Във връзка с това Б. Д. Греков пише: „Надеждите за подобна акция на Русия се оказали наивна мечта на славянските буржоазни национални деятели. Тези надежди имали малко общо с действителните планове на царска Русия, която решава във външната област свои задачи, осъществявайки ги там, където се съсредоточавали нейните интереси."[206]

Независимо от всичко това идеите и стремежите на руските правителствени и дворянско-панславистични кръгове поддържали жив интереса на славистичната мисъл към българския език, граматика, литература, история, етнография и фолклористика, създали благоприятни условия за работата на първите български учени-хуманитаристи, подтиквали рус-

ката наука към изследвания върху българската тема. От друга страна, в тази атмосфера сред българската интелигенция се сформирало едно ядро от привърженици на общославянското културно и езиково единство. Плод от тези настроения била създадената през 1875 г. в Букурещ Славянска дружина, която си поставила за цел да ратува за дружба между славяните, да приема и разпространява книги и вестници на всички славянски езици.[207]

Все в контекста на руско-българското научно общуване трябва да се разгледа и ролята на Русия при изграждането на първото българско научно учреждение – Книжовното дружество.

Руските държавници и славянофилски кръгове нямат пряко участие в изграждането на дружеството. То е плод на естественото развитие на българската култура, книжнина и наука, на нейното съзряване и организационно консолидиране. Но въпреки това много въпроси, отнасящи се до изграждането и укрепването на дружеството, имат пряка или косвена връзка с руско-българските научни общувания през 60-те – 70-те години на XIX в.

Преди всичко за основа на научния потенциал на дружеството служат млади български учени, подготвени в Русия или израсли в духовно общуване с русата култура. Пръв председател на дружеството е М. Дринов, вторият негов действителен член е също руски възпитаник – В. Друмев. Един от най-добре подготвените участници в научното издание на БКД „Периодическо списание" е Н. Бончев.

Самата идея за създаване на дружеството принадлежи на българската русофилска емиграция от Одеса и Букурещ и преди всичко на ОБН, на Н. М. Тошков, Б. Рашеев, Николай и Стефан Тошкович, Н. Палаузов и други лица от този кръг. Както вече е отбелязано около създаването и дейността на дружеството, двата русофилски емигрантски центъра се сблъскали твърде остро в стремежите си да установят контрол върху дружеството и неговите капитали. Одеските българи настоявали дружеството да се създаде в Одеса, а капиталите му да се вложат в някоя руска банка, а „старите" от Добродетелната дружина искали дружеството да бъде в Букурещ.[208] В тази борба за надмощие се намесили и представителите на българската революционна емиграция и те не позволили дружеството да попадне под контрола на нито една от двете споре-

щи страни. Така била защитена националната концепция в българската култура и наука.[209]

В своето развитие след 1869 г. Книжовното дружество поддържало, макар и непостоянни връзки с руската наука и обществена мисъл. Веднага след основаването на дружеството М. Дринов поканил младите българи, завършили своите науки в Русия – Н. Бончев, Р. Жинзифов, Станишев, П. Каравелов, В. Друмев и други, да образуват главното научно ядро на дружеството. На трима руски възпитаници – М. Дринов, Н. Бончев и В. Друмев, било възложено издаването и редактирането на „Периодическо списание". Техните идеи, интереси, възпитание и научна подготовка, получени от руската култура, оказват силно въздействие върху насоките на този научен орган. Но, разбира се, това не трябва да се абсолютизира. Не трябва да се пренебрегва доминиращата национална концепция в списанието, интерпретирана в буржоазно-либерален дух. Освен това и тримата ръководители на списанието, особено Н. Бончев, били убедени противници на едностранното или партизанско обвързване на българската наука и култура. Именно поради това те набелязали своята програма за широко представяне пред българския читател на най-завършените образци на световната класика – Омир, Данте, Шилер, Гьоте, Гогол.[210] В очерка си „Класическите европейски писатели на български език", както и в очерка за Гогол Н. Бончев ясно е изразил необходимостта от приобщаването на българите към световната култура чрез изучаване на литературната класика. „Елада и Рим в древната история и литература, Италия през средните векове, Англия, Франция и Германия в новата – това са шест огнища, в които зарите на Просвещението са събрани в куп, та греят най-силно" – пише той.[211] Връзките на БКД с Русия се осъществявали и чрез книжовния обмен или по-скоро чрез изпращането на руски книги за дружеството. Тези книги били дар от ОБН и от славянските комитети. Още през 1867 г. дружеството получило няколко книги от Петербургския славянски комитет.[212]

И така, ако се сумират резултатите от руско-българското научно сътрудничество през 50-те – 60-те години на XIX в., трябва да се посочи следното:

Първо. На първо място то се проявява в твърде интензивното преминаване на руската научна литература в Бълга-

рия било в преводи, оригинал, преработки, в откъси или в компилации. По този начин се разпространяват постиженията на руската славистика, историография, етнография, фолклористика и т. н.

Второ. Руската наука свързва младата българска интелигенция с научните постижения на европейския свят. В това отношение Русия играе ролята на препредавател на идеите на напредналата европейска наука, вълните на която достигат и до България.

Трето. Руската славистика подхранва духовно и идейно българската хуманитаристика, съдействува да се положат основите на българската историография, литературна история и критика, езикознание, етнография, фолклористика, свързва техните първи стъпки с идеите на общославянската солидарност.

Четвърто. Русия съдействува за подготовката и израстването на първите български учени в областта на хуманитарните науки. В лоното на руската наука израстват основоположниците на българската модерна историография Сп. Н. Палаузов и М. Дринов, един от най-надарените български учени-литературоведи – Н. Бончев, първите български фолклористи и етнографи.

Пето. Трябва да се посочи обаче, че руско-българското научно общуване през този период е ограничено само в областта на хуманитарните науки. По това време нито Русия е можела да предложи, нито българската култура да абсорбира постиженията в областта на природните, физико-математическите и техническите науки. Доколкото в България нещо покълна в тези области, то беше свързано с дейността на западните възпитаници.

От друга страна, руското научно въздействие в много отношения носеше либерално-казионен характер. Първите български учени, закърмени в Русия, бяха просмукани от тези доминиращи тенденции в руската хуманитарна мисъл, свързана главно със славянофилството, а това още от люлката ориентира българската хуманитаристика твърде едностранчиво.

Така или иначе обаче, породена от чисто български нужди и от големите импулси на буржоазната просвещенска епоха, българската възрожденска наука направи първите си стъп-

ки под въздействието на руската славистика. Оттам тя получи първия тласък в стремежа си да ликвидира духовната бездна, зееща през предните векове.

* * *

Една от най-интензивните области на книжовен обмен, на проникване на руското културно-политическо влияние в България са вестникарството и публицистиката.

Раждането и продължителното съществуване на първия български голям вестник – „Цариградски вестник", е свързано и пряко, и косвено с руското влияние и руската политика. Както вече беше посочено, през 1849 г. Ал. Екзарх използува част от средствата, които Русия му отпуща, за българската просвета, за да заплати дълга на Богоров към Тъпчилещов и Карамихов и да стане собственик на печатницата, в която се печата вестникът. Така от началото на 1850 г. „Цариградски вестник" започва да излиза под редакцията на Екзарх. Посетне, макар и за кратко време, негов редактор става Т. Бурмов.

През втория период на своето съществуване – 1850–1862 г., вестникът, финансиран от Русия, се превръща в една голяма трибуна за просвета, политика, търговия и книжовност. Около вестника се групират общественици и публицисти с явна русофилска ориентация – Т. Бурмов, Б. Петков, П. Р. Славейков, Н. Палаузов, С. Филаретов, Ан. Кипиловски, К. Джинот, Д. Миладинов, Н. Геров и др. Всичко това, както и обстоятелството, че той се издава с руски средства, оставя плътен отпечатък върху неговата физиономия. През цялото време вестникът манифестира умерено либерални и консервативни схващания, явни симпатии към Русия и нейните интереси на Изток. Все в духа на руските интереси вестникът води яростна борба срещу католичеството и протестанството, срещу западното влияние в Турция, следва една линия на помирение и разбирателство с Цариградската патриаршия.[213]

Г. Боршуков обяснява линията на вестника като отражение от схващанията на най-десните и лоялни към Портата български буржоазни среди, на част от консервативното духовенство. „Дори след Кримската война – пише той – „Цариградски вестник" не изменя на тази линия. Тя е била вну-

шавана от руската царска дипломация с цел да се запази единството на източноправославните в турската империя. За такава политика били едрите търговци и чорбаджии."[214] Ако оставим настана твърде обобщената и невярна преценка за позициите на някои социални групи, трябва да посочим, че действително направлението на „Цариградски вестник" се определя от царската дипломация и че това направление през 50-те – 60-те години противоречи на българската програма в църковно-националното движение.

Срещу тази линия на вестника яростно въстават българските национални дейци от всички направления. Против нея се обявяват дори такива русофили като Н. Палаузов, Евлоги Георгиев, Н. Геров. Макар и да е руски дипломатически чиновник, Н. Геров остро протестира през 1862 г. срещу антинационалната позиция на вестника. „Ето – пише той до одринския консул Ступин – и издръжката на „Цариградски вестник", и неговият издател Екзарх, който се продава на русите, за да ги продава на турците, а българите на гръцкото духовенство, има същото въздействие (т. е. отвращава българите от Русия – б. а.), но княз Лобанов настоява тя (т. е. издръжката) да бъде продължена."[215]

Въпреки внушенията на Геров руският посланик в Цариград Лобанов-Ростовски не отстъпва и категорично заявява на Геров, че „Цариградски вестник" не може да бъде спрян и руските пари за него ще бъдат отпущани и за в бъдеще.[216]

Упорството на руската дипломация изостря конфликта между нея и българските национални водачи. Тогава в своята атака срещу вестника българите предприемат една обикновена маневра. Те започват да атакуват Екзарх и неговото издание като оръдие на патриаршията, обвинявайки го в подкупничество. И в резултат на тази кампания вестникът е разобличен и унищожен. През 1862 г., напълно дискредитиран, гой престава да излиза.

Случаят с „Цариградски вестник" е един от много типичните примери на противоречията между официална Русия и национално-патриотичните тенденции в българската културно-духовна политика.

Друго цариградско издание, свързано пряко с руската политика, финансирано от нея, е голямото българско списание през 50-те – 60-те години „Български книжици", ръководено

отначало от Д. Мутев, после от Ив. Богоров, Г. Кръстевич, Сава Филаретов, Иван Найденов и Т. Бурмов.

Още в своето начало „Български книжици" получава помощ от московските славянофили. През 1858 г. Московският комитет му отпуща парична помощ, с която да изплати дълга на печатницата към обществото на бенедикинците в Цариград.[217] Славянофилското дарение събира около списанието едно ядро от български книжовници, свързани или близки с Русия, а това го превръща в една голяма трибуна за пропаганда на руската култура в България.

Както вече беше посочено, на страниците на списанието се обнародват трудове на Хилфердинг, на чернишовския архимандрит Филарет Гумилевски и на други руски автори. За дълго време обаче от своето съществуване за разлика от „Цариградски вестник" „Български книжици" следва една ясно изразена национално-културна линия. Но през 1860–1861 г., когато начело на списанието застава Т. Бурмов, патриотичната позиция по църковния въпрос е рязко изоставена, като се застъпва руската теза за единството на християните на Изток под егидата на Цариградската патриаршия. Срещу тази промяна протестират българските патриоти, възразява и Н. Геров.[218] Това фактически слага край и на списанието.

Третият български вестник в Цариград с русофилска насоченост е „Съветник", орган на българското народно представителство по църковния въпрос. Вестник „Съветник" започва да излиза на 25 март 1863 г., т. е. веднага след спирането на „Цариградски вестник", замислен от руското посолство като негово пряко продължение. Отначало негов редактор е Н. Михайловски, но скоро той е сменен и вестникът е поверен на провалилия се в „Български книжици" и в „Цариградски вестник" Т. Бурмов.

Бурмов и сега остава верен на себе си, той веднага придава на вестника умерен, консервативен характер и по главния въпрос на деня – църковно-националния, застъпва руската теза. Поради тази антинационална позиция срещу „Съветник" се нахвърлят, макар и па различни съображения, буквално всички български вестници. Най-яростно го атакуват „България", „Българска пчела", „Гайда", „Турция". Аргументите са едни и същи – руски вестник, подкупен от ерусалимския патриарх и гръцката каса.[219]

Като резултат от острата реакция срещу „Съветник“ скоро вестникът започнал да линее. Тогава в негова подкрепа се притичва ОБН. Макар че дейците на Одеското настоятелство били убедени русофили, те не споделяли политиката на Русия по църковния въпрос, следователно и линията на „Съветник“. И за да помогнат на Т. Бурмов да възприеме една национална позиция по църковния въпрос, одеските дейци го подкрепили парично. През 1864–1865 г. Н. М. Тошков му отпуща 50 лири, а Одеското българско настоятелство – 300 рубли. Отделени били дори и 100 рубли от капитала на Габровското училище, тъй като одеските дейци разбирали, че съществуването на вестника е „една от главните в настоящо време потребности“[220]. Но намесата на Одеското българско настоятелство се оказала недостатъчно ефикасна. Изцяло компрометиран, „Съветник“ бил спрян през 1865 г. Пет години покъсно д-р Чомаков направил опит да го възстанови като една национална трибуна, но и този опит се оказал безуспешен.

Краят на „Съветник“ ражда неговото продължение – вестник „Време“, издаван от 1865 до 1867 г. Това е нов опит на руското посолство, което и този път прибягва до вестникарските услуги на Т. Бурмов, да поддържа една своя печатна трибуна, която да пропагандира единствено на турските християни. В новия вестник, очевидно вследствие поуките от пропадането на „Цариградски вестник“, „Български книжици“ и „Съветник“, се търсела една по-умерена линия, която разрешавала на Бурмов понякога да печата материали срещу гръцкото фанариотско духовенство. Пак в духа на националните интереси, които в случая съвпадали с интересите на руската политика, „Време“ се обявява против турските училищни реформи на Мидхад паша.

Но в условията, когато национално-църковното движение се насочвало като окончателна разправа с гръцката духовна власт и когато това движение помитало както руските опити за разбирателство, така и западните напъни за разбиване на националното единство, „Време“ със своите повици за помирение бързо се оказал на опашката на събитията и бил ликвидиран.

Характерно за „Време“ е, че той бил широко разпространяван в Русия и че поради това се превърнал във важно звено на руско-българското общуване в областта на публицистика-

та, в един, макар и едностранчив информатор на руското общество мнение по българския въпрос. Със съдействието на Одеското българско настоятелство и преди всичко на Н. Палаузов и Н. М. Тошков за вестник „Време“ били абонирани Ив. С. Иванов – попечител на бесарабските български колонии в Комрат, Райко Жинзифов в Москва, българските колонии в Южна Русия, руските вестници „Санкт-Петербургские ведомости“, Московские ведомости“, „Ден“, „Руски инвалид“, „Одески вестник“, много руски служебни лица, български възпитаници в Одеската семинария, в Николаевската гимназия, в Киев, в Московския университет, членовете на Одеското българско настоятелство и много техни приятели в Одеса и други градове.[221]

Друг вестник с явна проруска ориентация, издаван обаче не в Цариград под непосредствената опека на тамошното руско посолство, а в Букурещ, е органът на Добродетелната дружина в. „Отечество“, редактиран от П. Кисимов и Д. Войников. Този вестник излиза от 25 юли 1869 г. до 17 юли 1871 г., т. е. точно две години. През цялото време „Отечество“ следва стриктно линията на руската царска дипломация в Турция, защищава руската политика в областта на българската национална просвета от консервативни позиции и затова, както ще се посочи по-нататък, той е обект на злъчни атаки от страна на революционния печат. Приблизително същата линия следват цариградските вестници „Право“, „Напредък“ и „Век“.

Освен споменатите вече „Български книжици“ с проруска ориентация било и друго едно голямо българско списание – „Читалище“, издавано в продължение на шест години – от 1870 до 1875 г. Подобно на „Български книжици“ и „Читалище“ следвало една умерено консервативна линия, като се занимавало главно с просветни и църковни проблеми. И точно за това Л. Каравелов смятал, че „Читалище“ дава „гнила слама, която не е ни за кокошките“[222]. Тази насока на „Читалище“ се определяла главно от връзките, които то поддържало с московските славянофили, от тяхното политическо въздействие. Не е случайно, че още преди списанието да се появи на бял свят, МСК обещал да абонира десет души в Москва, а секретарят на комитета Нил Попов бил поканен да сътрудничи на списанието.[223] През 1871 г. Н. Попов продължава да

се интересува от списанието и да иска редовно да му се изпращат книжките.[224] Московският комитет бил абониран за „Читалище" и през 1871–1872 г.[225], като за същата година отпуснал 45 рубли помощ.[226]

Руското влияние в българската периодика било поддържано не само чрез финансирането на български вестници и списания, но и чрез действия, целещи да разстроят и ликвидират вестниците с антируско направление. Най-типични в това отношение са действията срещу прокатолическия в."България".

През 1858 г. по нареждане на цариградското руско посолство Н. Геров разговаря с Др. Цанков да спре при определени за него парични и други изгоди в ."България", но Цанков отказал. Тогава Геров предлага още веднаж (очевидно той е правил и по-рано такива предложения до посолството) за противодействие на „България" да се създаде вестник с противоположно съдържание[227], т. е. руското посолство да финансира един антикатолически, антиуниатски български вестник. След като тази идея не била реализирана, през 1861 г. посолството отново опитало да склони Цанков срещу пари да спре вестника. Тази операция била възложена на П. Р. Славейков. За услугата Славейков получил 4500 гроша, като в разписката, която подписал за тази сума, изрично се указва, че е изразходена „и за пресекването на издаването на в. „България" за една година"[228].

Вестник „България" занимава руската дипломация и през 1862 г., когато Лобанов-Ростовски писал по този въпрос в Петербург и оттам настоявали той да бъде уреден.[229] В края на краищата в резултат на енергичните действия на руската дипломация, особено след отвличането на Йосиф Соколски в Русия, униатската българска община била разтурена и в. „България" спрян. Като компенсация Цанков получил една голяма сума.

Ако трябва да преценим цялостно русофилското течение в българската периодика през 60-те – 70-те години на XIX в., трябва да посочим, че ясно се разграничават два типа вестници и списания. Едните, като в. „Македония" на П. Р. Славейков, защищавали национално-културната платформа на Българското възраждане, но смятали, че тази платформа ще бъде реализирана най-сполучливо в един културно-политически съюз с Русия. Именно поради тези убеждения те широко

пропагандирали руската наука, литература, образование, ратували за руско-българско културно сближение. Вторият тип вестници, като „Цариградски вестник", „Съветник", „Време", били издавани със средства на руската дипломация от българи, зависещи от Азиатския департамент. Макар и да ратували за българското културно възраждане, тези вестници защищавали изцяло руската политическа концепция дори когато тя влизала в противоречие с българските интереси. Типична в това отношение е позицията им по българо-гръцката църковна разпра. През 60-те – 70-те години, когато Българското възраждане било в пълен възход, въпреки руските средства тези вестници били остро критикувани от българската общественост и бързо гаснели един след други.

Във връзка с това трябва да се спомене за позицията на революционната преса. Тази позиция се проявява най-рано на страниците на „Дунавски лебед", издаван от Раковски в Белград през 1860–1862 г. Раковски ясно разбирал близостта на руската и българската култура, това че България има определена полза от руските културни и политически действия на Балканите, но той застъпвал във вестника една ярка национална позиция, съобразена преди всичко с културно-националното единство на българите. Той смятал също, че българската култура трябва да се развива в духа на Просвещението и рационалистическите тенденции на XIX в., поради което „Дунавски лебед" се обявявал против руската официална казионна литература и култура.[230] Особено яростно „Дунавски лебед" атакувал руската църковна политика на Изток, като открито заявявал, „български народ не знай, нито ще да знай за панславизъм"[231].

Подобни, макар и малко по-широки схващания се застъпват от Каравеловите вестници „Свобода" и „Независимост". При разглеждане на културните проблеми Каравеловите издания също тръгват от една национално-културна концепция и от тази изходна точка те оценяват руско-българското културно общуване. Именно поради това Каравелов се обявява против руската официална култура. В замяна на това обаче той широко пропагандира прогресивната руска литература и наука, славянската идея.[232] От тези свои позиции Каравеловите вестници атакуват казионните русофилски издания в Цариград.

Линията на „Дунавски лебед", на „Свобода" и на „Независимост" била доведена до краен предел у феноменалната публицистика на Хр. Ботев. Най-напред това се проявява на страниците на в. „Тъпан", където Ботев подлага на унищожителна критика органа на добродетелната дружина в „Отечество"; наричал го „орган на нотабили" или на „тукашните москофили", а неговият редактор П. Кисимов – „историк неумолимий и философ дървеный".[233] Същата линия Ботев следва в „Будилник", в „Дума" и „Знаме". Но подобно на Каравелов той не пропуща да пропагандира руската книга, да рецензира и превежда онова, което смята като полезно за българската национална култура.

Българско-руското сътрудничество в областта на вестникарството и журналистиката през 50-те – 70-те години на XIX в. се проявяват по-нататък и в широкия достъп, който руският славянофилски и казионен печат е давал на българските възпитаници в Русия, на известни български писатели, учени, публицисти.

Тук на първо място изпъква името на Л. Каравелов. От 1860 до 1869 г., т. е. през по-голямата част от руския и през сръбско-австрийския период на своя живот, Каравелов е един от постоянните и най-дейни сътрудници на руските славянофилски, либерални и казионни вестници и списания. Той печата голям брой статии, дописки, бележки в „Наше време", „Руска реч", Московски ведомости", „Ден", „С. Петербургски ведомости", „Голос", „Москва", „Руски ведомости", сътрудничи и на няколко списания: „Журнал на Министерството на народното просвещение", „Философски записки", „Библиографически записки", „Славянска заря".

Независимо от политическите си колебания, от това, че е бил принуден да се съобразява с вкуса и платформите на отделните вестници и списания, в руската си публицистика Каравелов следва неизменно една линия – да запознава руското общество с българския народ, с неговата история, култура, с неговите проблеми и интереси, да разглежда отражението на руската политика сред балканските народи, да пропагандира идеята за славянското сближение.[234]

Вторият най-деен сътрудник на руския печат през 60-те години е Райко Жинзифов.[235] Под псевдонимите Велешанин, Велесов и др. той печата статии и дописки главно в славяно-

филските издания „Руски вестник“, „Ден“, „Москва“, „Московски ведомости“, „Одески вестник“. Установено е, че Жинзифов е отпечатал в руския печат над 100 статии и дописки. Някои автори ги изчисляват на 172.[236] Статистиката, която е направил Л. Ерихонов, показва тематиката на Жинзифовите публикации – 65 са посветени на положението на българския народ и на българската литература, 11 на полско-руските отношения, 55 на църковния въпрос, 34 на славянството и 7 на разни други теми.

От публикацията на Жинзифов лъха ярък патриотизъм, романтично чувство към България, преклонение пред нейното минало и култура. Жинзифов ратува за сближение на русите и българите. Ето как той изразява своите разбирания за българско-руското сближение в „Писмо на един от учещите се в Москва българи до редактора на в. „Ден“: „Ако руският пътешественик тръгне от устията на Вардара на брегoвете на Средиземно море, пропътува цяла Македония надлъж и шир, също България и Тракия до устията на Дунава и Черно море, ще види, че целият български народ има повече или помалко понятие за русите.“ Българите според Жинзифов знаят за Русия и очакват нейните войни. Но руската интелигенция е направила малко да популяризира името на България. Именно поради това, ако се запита руският войник, бил в Одрин, какво е видял там, той отговаря: „Турци, батушка, турци, видял още и гърци и гъркини... Бяха и други, но бог знае що за народ са, татари ли са? Руският свещеник, като чуе, че си от Турция, веднага те взема за грък, търговецът си представя веднага Букурещ, а дворянинът не може да направи разлика между „българин“ и „булгалтер“.[237]

Напоследък в литературата се правят опити да се преувеличават публицистичните възможности на Жинзифов,[238] като се забравя острата критика, която още на времето беше отправил към него Л. Каравелов. Най-важното в случая е да се отбележи, че Жинзифов стои убедено на славянофилски позиции, но много често е в плен и на реакционните идеи на панславизма. Това особено ярко проличава през 1863–1865 г., когато на страниците на в. „Ден“ под рубриките „Славянски отдел“ и „Славянско обозрение“ той печата цяла серия статии срещу полското въстание, срещу прогресивната чешка преса, обявила се за полската освободителна кауза, против ня-

кои сръбски министри, противници на руската политика, статии, пълни с настървение, пропити от един дух, противоречащ на големите идеи на славянското сближение.[239]

На руските вестници и списания през 50-те – 70-те години сътрудничат и други българи – Н. Геров, С. Филаретов, Хр. Даскалов, Н. Палаузов и т. н., но тяхното сътрудничество за разлика от Каравеловото и Жинзифовото е било случайно и няма особено значение за руско-български общувания в тази област.

Една важна страна от българско-руското общуване в областта на вестникарството и журналистиката през 50-те – 70-те години е разпространението на руския печат в България и сред българските емигранти. Този въпрос се нуждае от специално изследване. Тук ще се маркират само по-общите му линии. Руският печат се разпространява твърде нашироко сред многобройните български колонии в Русия, сред българите в Цариград, Болград, Влашко и Молдова. Макар и ограничено, руски вестници и списания проникват в самата България. По този начин руската политика се стремяла да пропагандира своите идеи, името и културата на Русия, да прави определени внушения на българските политически формации, на българската общественост, да въздействува и да печели привърженици.

Първа роля в това отношение била определена на вестниците „Ден", „Москва", „Московски ведомости" и на приложението „Съвременна летопис". Все с посочените цели, и то не само с оглед на България, през 1861 г. редакцията на органа на московските славянофили „Ден" открила „Славянски отдел", който бил запълван със статии, посветени на общославянските проблеми, дописки от славянските страни и от славянските възпитаници в Русия, издържани в духа на руското славянофилство и на руската политическа доктрина.[240] Вестник „Ден" бил твърде широко разпространяван в България. През 1862 г. Сава Филаретов съобщава на МСК, че отвсякъде се обръщат към него, за да изразят радостта си, че „Ден" отново е започнал да излиза. Филаретов изпращал вестника като дар на Московския славянски комитет до общините, до учителите, които ползуват руски език, и до посолствата. В някои градове „Ден" се разпространявал от руските консули. Филаретов прилага писмото на битолския консул Хитрово,

който настоява вестникът да се изпраща в Битолския край, съобщава че в Търново ролята на разпространител е поел консулът Ковчежников, в Одрин – Шишков, в Шумен вицеконсулът от Варна Олхин, а там, където нямало руски дипломатически агенти, вестниците се получавали най-напред от българските търговци в Цариград, които после ги разпращали по родните си места.[241]

Друг руски вестник, който пряко се занимавал с българската култура и публицистика и който, макар и по-ограничено, се разпространявал в България, бил „Москва". В една статия на този вестник, озаглавена „Българските училища и журналистика", е направен опит да се характеризират българските литературни и политически партии. Вестникът разделя деятелите на българската култура на три съвсем противоположни групи: протестантска, униатско-йезуитска и българска национална. Статията съдържа обилни сведения за българския език и литература, за училищата, печатниците, книжарниците и т. н. Разглежда се и българската журналистика, като се посочва, че тя „няма единно общо чисто направление". Вестник „Македония" е характеризиран като „български вестник", „Турция" – като вестник с йезуитско-турска насоченост, „Дунавска зора" – като орган на свободолюбивите българи, „Народност" – като вестник без „чисто национална платформа", който служел на някакво тайно общество, действуващо в полза на западняците и туркофилите, който допущал дори атеизъм и „ослепявал народа".[242]

С въпросите на българската журналистика се занимава и „Съвременна летопис". В една статия на този вестник от 1869 г. се посочва, че българската журналистика се развивала в два центъра – в Цариград, където кипяла ярост срещу Русия и не се защищавали българските интереси, и в Съединените княжества, където се пишело против Турция, но вестниците имали ограничен брой читатели и бързо угасвали.[243] Острото критическо отношение на руския казионен печат срещу българската журналистика в края на 60-те години се дължи на обстоятелството, че по това време почти всички български вестници в Цариград заели ярка национално-патриотична позиция по големия остър проблем на деня – църковната българско-гръцка разпра, като категорично отхвърляли руските внушения за помирение.

Една последна област на българско-руските общувания в областта на журналистиката се отнася до опитите за издаване на български вестници в Русия. В това отношение руската позиция е била съвсем категорична, особено след Кримската война – никакви български издания на руска земя. Причините са най-малко две: от една страна, да не се предизвиква подозрение в Европа, че Русия поддържа някакви български политически или културни организации, и, от друга – опасението на руското правителство, че тези издания могат да разпространяват идеи, различни от идеите на руската официална политика. Но, разбира се, главното е първото съображение. То произтичало от положението на Русия след Парижкия мир, когато Русия предпочитала да не бъде подозирана, че толерира или подкрепя националното движение в България. Затова нейната дипломация прибягвала до услугите на български вестници, издавани в турската столица, които били издържани от Азиатския департамент или чрез славянските комитети.

Едно единствено изключение в тази насока представлява споменатото списание „Братски труд", което обаче не било официално издание, нямало политически характер и печатало само ученическите упражнения на московските български студенти.

Все по горепосочените съображения руската цензура не разрешила през 1859 г. на Г. Раковски да започне да издава един литературен вестник „Българска древност", въпреки че неговата програма предвиждала да се обнародват само исторически паметници, изследвания върху старата българска литература, митология, да се публикуват български песни и предания, описания на народни празници, обреди и обичаи.[244]

Но така или иначе въпреки противоречията между българското културно-духовно възраждане и руската официална политика, ярко изразени в историята на българската журналистика през 50-те – 70-те години на XIX в., общуванията и в тази област били твърде широки и плодотворни. Доказателство за това е една малка статистика, която показва, че само в 33 български вестници и списания са обнародвани 451 материала, дописки, статии, откъси и книги, отнасящи се за Русия и нейната политика, култура, история, за нейните международни отношения, за руско-българското културно-полити-

ческо сътрудничество („Цариградски вестник“, „България“, „Македония“, „Дунав“, „Право“, „Отечество“, „Турция“, „Напредък“, „Източно време“, „XIX век“, „Зорница“, „Стара планина“, „Всекидневен новинар“, „Нова България“, „Народност“, „Дунавска зора“, „Български календар“, „Читалище“, „Век“, „Възраждане“, „Училище“, „Левант Таймс“, „Цариград“, „Любословие“, „Ружица“, „Ръководител на основно учение“, „Летоструй“, „Български книжици“, „Времѧ“, „Славянско братство“, „Слава“, „Ден“, „Мирозрение“). Тези публикации могат да се разпределят приблизително така: общо за руската политика – 48; Русия и българите – 12; Русия и Турция – 83; Русия и южните славяни – 9; Южнославянски пансион на Т. Минков в Николаев – 8; Русия и Австро-Унгария – 7; Русия и Азия – 31; Русия и Англия (Америка) – 17; Русия и Германия – 11; Русия и Гърция – 11; Русия и поляците – 5; Русия и Румъния – 5; Руско революционно движение – 9; История и култура – 27; Стопанство – 21; Армия – 26; Руска църква и становището ѝ по българско-гръцкия църковен спор – 51; Славяни и панславизъм – 70.

Ако към това прибавим разпространението на руския печат в България и участието на българите в руската периодика, става ясно каква голяма културна и политическа обмяна се е извършвала между българите и Русия през 50-те – 70-те години на XIX в.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА IV

1 Вопросы истории, № 10/1969.

2 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, Писмо на Н. Палаузов до княз В. И. Васильчиков, л. 65.

3 *Сергей Петровски*, ц. с. във в. „Църковен вестник“, I, 37, 15 декември 1900.

4 *Н. Барсов*, ц. с., с. 22.

5 АНГ, кн. II, Писмо на Ст. Д. Тошкович до Н. Геров, 8 май 1858, с. 519.

6 БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на З. Княжески до Н. Палаузов, Русе, 4 септември 1866 г., л. 42.

7 АНГ, кн. II, с. 422–423.

8 АНГ, кн. I, с. 77.

[9] Пак там, с. 78.
[10] Пак там, с. 126.
[11] Пак там, Писма с А. Михайлов.
[12] Пак там, Писма с Егор П. Ковалевски.
[13] ДБИ, т. I, док. № 71, 70.
[14] Пак там, № 133, 159.
[15] Пак там, с. 385–386.
[16] Превел Г. С. Йошев, Белград, 1861.
[17] Превел Д. Енчев, Виена, 1874.
[18] Превел Д. Енчев, Виена, 1874.
[19] Превел Хр. Д. Павлов от 9-о издание, Изд. Хр. Данов, Виена, 1875.
[20] Превел Хр. Ботев, Букурещ, 1873.
[21] Превел Й. Груев, Изд..Хр. Данов, Виена, 1861.
[22] Превел С. Радулов, Одеса 1859, II издание, Болград, 1866, III издание, 1870. Същата книга е била преведена и от Б. Петков, но остава неиздадена. Вж. *Н. Начов*, Калофер в миналото, С., 1927.
[23] Превел Д. Енчев, Виена, 1875.
[24] Превел Никифор П. Константинов. Издадена под заглавие Цветособраное церковнославянского, Цариград, 1858.
[25] Превел Й. Груев, Цариград, 1858; II изд., 1867.
[26] Превел С. Радулов, Болград, 1866.
[27] Превел Радан Киркович. Виена, 1874.
[28] Неизвестен преводач. Преводът е направен от 12-о издание, Виена, 1874.
[29] Превели И. Иванов и Илия Христов, ръкопис. Срв. Турция I, 27, 21 януари 1865.
[30] Превел Д. Т. Душанов, Виена, 1874.
[31] БИА, ф. 6, оп. 1, а. е. 117, Писмо на Хр. Манджуков и Др. Бацов от Калофер, 14 август 1867.
[32] ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158. Кратък отчет, л. 16.
[33] Пак там, л..19–23.
[34] ЦДИА, КМФ, оп. 1, а. е. 186, ч. III, Из протокола на МСК, 13 февруари 1862, л. 265.
[35] АНГ, кн. II, Писмо на П. Оджаков до Н. Геров, 26 март 1871, с. 138.
[36] Пак там, Писмо на Д. Благоев и Х. Д. Павлов до Н. Геров, 28 декември 1874, с. 102.
[37] ЦДИА, КМФ № 3, оп. 1, а. е. 42, л. 3. По-подробно вж. тук, гл. III, с. 64.
[38] ЦДИА, КМФ, № 16, оп. 1, а. е. 169, Писмо на Н. Попов до Т. Бурмов, 12 май 1872, л. 8.
[39] Пак там, Писмо на Н. Попов до Т. Бурмов, 14 септември 1874, л. 43.

[40] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 192, д. 819, Отчет на Славянския комитет в Москва за 1875 г., л. 97.
[41] В. България, I, 29, 10 октомври 1859.
[42] ДБИ, т. IV, Доклад на Митхад паша до Великото везирство, 26 февруари 1865, с. 2–3; също Църковен архив, кн. I–II, с. 162.
[43] ДБИ, т. V, Писмо на Лудолф до граф Андраши, 31 май 1872, с. 130.
[44] *Илия Конев*, К проблеме русско-балканских литературных отношений, Советское славяноведение, 4, 1972, с. 76 – 77.
[45] Смесена китка, 1852, с. 143.
[46] *Й. Груев*, Гуслица, Белград, 1858, с. 28.
[47] Читалище, III, 10, 31 юли 1873.
[48] Цариград, 1873.
[49] Стихотворения на П. Иванов, Цариград, 1875.
[50] В. Независимост, IV, 14, 15, 16.
[51] Букурещ, 1875.
[52] Ръководител на основното учение, I, 6, 15 март 1874.
[53] В. Цариградски вестник, IX, 398, 27 септември 1858.
[54] В. Ден, II, 10, 12, 17, от 6 до 20 март и 24 април 1876 г.
[55] Сп. Читалище, V, 12 и 13 юни – юли 1875.
[56] Сп. Български книжици, II, 13 юли 1859; също Училище, 18, 29 април 1871.
[57] *Малчо Николов*, Лермонтов у нас, сп. Училищен преглед, XXI, 1922, кн. 4, с. 245–246.
[58] Сп. Духовни книжки, I, 3 май 1864.
[59] *П. Иванов*, Стихотворения, Цариград, 1875.
[60] Кратък годишен мецеслов за 1877, Цариград, 1877.
[61] Смесена китка, 1852, с. 147–149.
[62] Сп. Български книжици, I, 16 август 1858.
[63] Сп. Български книжици, I, 9 май 1858.
[64] В. Цариградски вестник, VIII, 362, 18 януари 1858; също Училище, I, 2, 29 октомври 1870.
[65] В. Цариградски вестник, X, 462, 19 декември 1859.
[66] В. Цариградски вестник, X, 479, 16 април 1860.
[67] В. Гайда, II, 12, 24 декември 1866; също Турция, VII, 24, 3 август 1871.
[68] В. Гайда, III, 13 юли 1866; също Свобода, II, 5, 30 януари 1871.
[69] В. Свобода, I, 47, 21 октомври 1870.
[70] В. Независимост, IV, 29 юни 1874.
[71] *Ил. Христович*, Басни, Русе, 1873.
[72] *Ц. Гинчев*, Български басни, 1870.
[73] *Д. П. Войников*, Разни стихотворения, 1868.
[74] Стара планина, I, 26, 6 ноември 1876.
[75] В. Знаме, 1 март 1875.

[76] *Р. Жинзифов*, Новобългарска сбирка, Москва, 1863, Отзив от Л. Каравелов, Българска пчела, II, 3–6, 16 юни – 10 юли 1875.
[77] Издадена 1870 г. Отзив в Свобода, 1, 35, 22 юли 1870.
[78] [79]Читалище, I, 15, 15 май 1871.
[80] В. Читалище, I, 23, 24, II, 1, 2, 1 септември – 15 октомври 1871.
[81] В. Читалище, III, 12, 31 септември 1873.
[82] В. Век, I, 12, 30 март 1874.
[83] Читалище, III, 12, 31 септември 1873.
[84] В. Свобода, I, 52, 10 декември 1870.
[85] В. Свобода, II, 17, 4 октомври 1871.
[86] В. Свобода, II, 24, 27 ноември 1871.
[87] В. Свобода, III, 2, 3, 8, 15 юли 1872.
[88] В. Свобода, III, 13–19, 23 септември – 4 ноември 1872.
[89] В. Знание, I, 5, 15 март 1875.
[90] В. Знание, I, 10, 31 май 1875.
[91] Българска възрожденска книжнина. Съст. д-р М. Стоянов, С., 1957, с. 401–407.
[92] За новата идеология и дейност вж. *Т. Жечев*, К. Леонтиев и българският въпрос, сп. Съвременник, I, 1971, с. 311–324.
[93] БИА, ф. 22, оп. 1, а. е. 220, К. Леонтиев до Н. Геров, 1865, л. 1–2.
[94] БИА, ф. 22, оп. 2, а. е. 576, Писмо на К. Леонтиев до МИД, 1865, л. 6–14. Тук, както и в писмото до Геров, е приложена „Записка за необходимостта от литературно влияние в Тракия".
[95] В. България, II, 67, 29 юни 1860.
[96] Общ труд, I, 1, 1868.
[97] Превел (от руски) Ат. Т. Илиев, кн. I, Цариград, 1875.
[98] *М. Стоянов*, ц. с., т. I, с. 155.
[99] БИА, ф. 6, оп. 1, а. е. 117.
[100] Сп. Читалище, II, 11, 12, 15 март 1872.
[101] В. Цареградски вестник, VIII, 23 февруари, 1 юни 1875.
[102] В. Цариград, 1870.
[103] Български книжици, I, юни – август 1858.
[104] Превод на Д. В. Манчев, Виена, 1869.
[105] Превод на Н. Михайловски, Виена, 1873.
[106] Превод на Хр. Ботев, Букурещ, 1875.
[107] В. Напредък, XI, 104, 22 октомври 1876.
[108] В. Стара планина, I, 36, 18 декември 1876.
[109] В. Знание, I, 8, 30 април 1875.
[110] В. Знаме, I, 6, 19 януари 1875.
[111] Превел Хр. Ботев, Букурещ, 1868. Началото на този труд е обнародвано по-късно и във в. България, I, 1, 5 май 1876.
[112] В. Свобода, I, 2, 12 ноември 1869.
[113] В. Турция, V, 47–50, 10–31 януари 1870.
[114] В. Читалище, III, 5–6, 28 февруари – 31 март 1873.

[115] В. Читалище, II, 8, 9, 10, 11 и 12 януари – март 1872.

[116] АНГ, кн. I, А. Хилфердинг до Н. Геров, Рагуза, 4 април 1858, с. 465.

[117] Сп. Български книжици, I, 14 юли 1858.

[118] Сп. Мирозрение, II, 1 октомври 1870.

[119] Български книжици, III, 7, 9, 10 април – август 1860.

[120] В. Дунавска зора, II, 48, 30 ноември 1869.

[121] В. Отечество, I, 18, 22 ноември 1869.

[122] В. Свобода, I, 44, 30 ноември 1870.

[123] Пак там, I, 8, 1870.

[124] В. Гайда, III, 12, 15 юли 1866.

[125] В. Училище, IV, 31 юли 1874.

[126] В. Училище, V, 6, 30 юли 1875.

[127] Български книжици, III, 3 февруари 1860; също Македония, IV, 85, 20 септември 1870.

[128] В. Право, IV, 51–52, 14 февруари 1870.

[129] Виена, 1875.

[130] Виена, 1875, II изд., Пловдив, 1878.

[131] В. Дума на българските емигранти, I, 1 и 2, 18 и 25 юни 1871.

[132] АНГ, т. I, с. 41.

[133] Статистическото проучване е направено въз основа на данните от следните библиографски издания: *К. Иречек*, Книгопис на старобългарската книжнина, 1806–1872, Виена, 1872; *И. В. Шопов*, Список на българските книги, които са издадени досега, Цариград, 1852; *А. Теодоров*, Български книгопис, СбНУ, IX, 1893; *А. Теодоров-Балан*, Български книгопис за сто години, С., 1909; *В. Погорелов*, Опис на старите печатни български книги (1802–1878), С., 1923; Основно е използувано *М. Стоянов*, ц. с., т. I, С., 1957 г. Взето е пред вид и изследването на *Г. К. Венедиков*, Дополнение к болгарской библиографии эпохи возрождения, Известия НБКМ, т. IX (XV), 1969.

[134] Подробности за тези центрове, за наличната в тях руска литература, вж. в изследването на *д-р М. Стоянов*, Руската книга в България до Освобождението, ДБВК, Известия (1953), с. 198, 210; също *Елена Кирова*, Габровската училищна библиотека в епохата на Възраждането, ГСУ, т. LIII, 2, 1960; от същата авторка, Първата българска обществена библиотека през Възраждането, ГСУ, т. I–VII, кн. II, История, 1968.

[135] Читалище, „Д. Войников" – Шумен, Библиотечен инвентар, кн.I

[136] *Кр. Генов*, Д. Чинтулов, С., 1949, с. 85–87.

[137] *Р. Велчев*, Въздействие на руската класическа литература за формирането и развитието на българската литература през XIX в., С., 1958, с. 34.

[138] История на българската литература, т. II, Литература на Възраждането, С., 1969, с. 293. Цит. част принадлежи на П. Динеков.

[139] Пак там.

[140] *Ив. Шишманов*, Наченки, с. 160–162.

[141] *Б. Пенев*, П. Р. Славейков, Преводна и подражателна поезия, Псп., LXVII, 1906, с. 205–254.

[142] *Б. Пенев*, История на българската литература, т. IV, ч. II, С., 1936, с. 504–505.

[143] *П. Динеков*, П. Р. Славейков, Творчески път, С., 1956; Пушкин в България, сп. Септември, 1949, кн. 3.

[144] *С. Русакиев*, П. Р. Славейков и руската литература, С., 1956.

[145] *К. А. Коперджинский*, Значение Пушкина в формировании болгарской поезии (50 – 70 года). Известия Академии наук СССР, Отделение литература и язык, IX, вып. 4, М. – Л., 1950, с. 288–290.

[146] *Соня Баева*, Петко Славейков, Живот и творчество, 1827–1870, С., 1968.

[147] Полная русская христоматия, III изд., 1846.

[148] *П. Динеков*, История на българската литература, т. II, с. 295.

[149] АГСР, т. II, Христо Даскалов до Г. Раковски, 8 април 1859, с. 423–424. Подробности за това вж. у *Н. Генчев*, Г. С. Раковски и българската национална просвета, Сб. в памет на проф. Ал. Бурмов, С., 1973.

[150] АГСР, т. I, С., 1952, с. 606–611.

[151] *В. Велчев*, Раковски и Херцен, сп. Език и литература, XXVI, 1971, кн. 4, с. 9–10.

[152] *С. С. Бобчев*, Р. Жинзифов, Живот и книжовно-просветителска дейност, II, 1883, кн. 8–9; *Л. Ерихонов*, Р. Жинзифов и П. И. Бертениев, Известия на Института за литература, XVI, 1965.

[153] В. Българска пчела, II, 3–6, 16 юни – 10 юли 1875.

[154] История на българската литература, т. II.

[155] *Б. Пенев*, Първата българска повест, „Нещастна фамилия" на В. Друмев, С., 1929.

[156] *Б. Пенев*, История на българската литература, т. IV, ч. II, с. 925.

[157] *Г. Димов*, В. Друмев, Литературно-теоретически и критически позиции, Литературна мисъл, VIII, 1963, кн. 4.

[158] *Б. Пенев*, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, *В. Велчев*, Л. Каравелов и Гогол в К истории русского литературного влияния в Болгарии, Ученые записки Московского гасударственного университета им. М. В. Ломоносова, Труды кафедры русской литературы, III, М., 1948; *В. Велчев*, Въздействието, с. 59–86; *Илия Конев*, Към въпроса за влиянието на руската обществена мисъл от 60-те години на XIX в. върху Л. Каравелов. Известия на Института за българска литература към БАН, VI, 1958; *К. А. Коперджинский*, Гоголь и болгарской реалистичной прозы. Гоголь, Статьи и материалы, Ленинград, 1954; *Г. Бакалов*, Н. Чернишевски, С., 1934; *Л. Ерихонов*, Русские революционные демократы и общественная мысль южных славян в 60 –

70 годах XIX в.; *В. Велчев*, Идейното влияние на Н. Г. Чернишевски в България, Език и литература, VIII, 1953, кн. 4;. *Л. С. Ерихонов*, Мирозрение Л. Каравелова, Ученые записки Инст. славяноведения, т. XV, 1957; *Илия Конев*, Към въпроса за влиянието на руската обществена мисъл от 60-те години на XIX в. върху Л. Каравелов. Известия на Института за българска литература към БАН, VI, 1958; *М. Димитров*, Л. Каравелов, Биография, С., 1959; *Ив. Шишманов*, Наченки, Български преглед, V, кн. IX–X, 1899; *Д. Шелудко*, Л. Каравелов и „Что делать" от Чернишевски, Език и литература, I, 1946, кн. III–IV.

159 История на българската литература, т. II, с. 471.

160 *М. Димитров*, Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, С., 1957, т. II, С., 1965.

161 ЦДИА, КМФ № 3, оп. 1, а. е. 40, л. 3.

162 ЦДИА, КМФ № 6, оп. 1, а. е. 11, Писмо на Л. Каравелов, 11 февруари 1867, л. 2.

163 Пак там, а. е. 12, Писмо на Л. Каравелов, 27 април 1867, л. 1.

164 Пак там, Писмо на Л. Каравелов, 30 април 1867, л. 2.

165 Пак там, оп. 1, а. е. 11, л.1.

166 *М. Димитров*, Публицистиката на Л. Каравелов...

167 Списание, издавано в С. Петербург през 1861–1862 г. на руски и украински език, под ред. на Н. Костомаров.

168 В. Русская речь, № 1, 1862.

169 В. Българска пчела, II, 3, 4, 5, 6 от 16, 23, 30 юни и 10 юли 1864.

170 В. Голось, № 271, 1866.

171 *М. Димитров*, Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, Предговор.

172 *Ал. Херцен*, Минало и размисъл, т. II, С., 1965, с. 133.

173 *П. П. Славейков*, Пушкин и България, Мисъл, IV, 1899, кн. 5, с. 569.

174 *Д-р Ст. Максимов*, Христо Ботев и руската литература, С., 1906.

175 *Г. Бакалов*, Пушкин и българската литература, Лист А. С. Пушкин, С., 1937; Руските приятели на Хр. Ботев, С., 1937.

176 *П. Динеков*, Пушкин и България, Септември, 1949, кн. 9, с. 107–108; *Д. Шелудко*, Руски и български литературни и идеологически извори на стихотворението „Борба" на Ботев, Българо-съветска дружба, 1957, кн. 5; Ботев и Лермонтов, Българо-съветска дружба, 1948, кн. 5; *Л. Воробьов*, Хр. Ботев, М., 1953; *А. Позднеев*, Хр. Ботев в дореволюционной России, Известия на института „Ботев – Левски", 1959, кн. III; *П. Зарев*, Идейният свят на Ботевата поезия, Литературна мисъл, IV, 1960, кн. 1; *М. Димитров*, Хр. Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1945; *Н. С. Державин*, Хр. Ботев, Поэт-революционер, М., 1948.

177 *П. Динеков*, М. Дринов и Н. Бончев, Сп. БАН, LVI/1937 г.; от същия автор, Гогол в България, Първият български превод на

„Тарас Булба", Писатели и творци, С., 1958; *Ил. Конев*, За преводите на Н. Бончев в „Периодическо списание", Език и литература, XII, 1957, кн. 6; *Г. Димов*, В. Г. Белински и някои въпроси на българската литературна критика през Възраждането, Литературна мисъл, V, 1961, кн.4

178 За него вж. подробни биографични данни у *Ал. Бурмов*, Марин Дринов като историк на България, Сб. изследвания в чест на М. Дринов, С., 1960; *А. Маркевич*, Палаузов Спиридон Н., Русский биографический словарь, СПб, 1902, с. 131–136; *Л. И. Ровнякова*, С. Н. Палаузов – деятель болгарского просвещения, сп. Русская литература, XV, 1972, кн. 2, с. 167–176; *В. Гюзелев и Хр. Коларов*, Спиридон Палаузов като историк на средновековна България, сп. Векове, I, 1972, кн. 6; *Йордан Николов*, Спиридон Палаузов като историк на европейския феодализъм, сп. Истор. преглед, XXVIII, 1972, кн. 6.

179 Дневник О. М. Бодянского, Русская старина, X, 1888, с. 404 и сл.; *Л. Ровнякова*, ц. с., с. 169; *Н. Барсуков*, Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. VIII, СПб, с. 400.

180 Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности, т. I, 1852, с. 236.

181 В. Северна пчела, № 120, 122, 123, 142.

182 *А. Гильфердинг*, Взгляд Константинопольского грека на болгарские и критические дела, Отечественные записки, т. CXXXI, д. VI, 1861.

183 Известия Имп. академии наук, второе отделение, т. V, 1856.

184 Документы к истории славяноведения в России (1850–1912) под ред. Б. Д. Грекова, М. – Л., 1948, Писмо на Н. Геров до И. И. Срезневски, 11 (23) септември 1856, с. 9–10.

185 БИА, ф. 22, а. е. 335, Писмо на А. В. Рачински до Н. Геров, 17 март 1858, л. 6.

186 Пак там, ф. 22, а. е. 371, Писмо на С. Радулов до Н. Геров, 30 януари 1856, л. 12.

187 Пак там, ф. 22, а. е. 375, Писмо на А. В. Рачински до Н. Геров, 4 септември 1858, л. 17.

188 Статията е препечатана в сп. Духовна култура, кн. 41, 1929, и кн. 42, 1930.

189 Сп. Духовна култура, кн. 86, 1937, с. 952–957.

190 Братя Миладинови, Преписка, с. 43–44, 68 – 70; ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. III, Из протоколите на Московския славянски комитет, л. 265.

191 *Братя Миладинови*, Преписка, с. 80–81.

192 Документы к истории Славяноведения в России, Писмо на А. Ф. Гильфердинг до И. И. Срезневски, 22 октомври (3 ноемнри), 1858, с. 16.

193 *К. Жинзифов*, Родное племя (Сборник) кн. 2, М., 1877, с. 2.

194 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 2, а. е. 158; Кратък отчет, л. 22–23.

195 *К. Жинзифов*, Родное племя, с. 3.

196 Пак там, с. 65–104.

197 *В. Златарски*, Преглед на 30-годишната научно-книжовна дейност на М. Дринов, 1869–1899, с. 34–70; *Н. Горинов*, Марин Дринов, Животопис, научна и обществена дейност, С., 1938; Сборник изследвания в чест на Марин С. Дринов, С., 1960. От този сборник важно значение за нашата тема има статията на *С. А. Никитин*, Преписка М. С. Дринова с русскими учеными. с. 205–216.

198 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 88, Из протоколите на научния съвет на МНП, 8 март 1876; също *С. А. Виноградов*, Нови документи за научната дейност на М. С. Дринов, ИДА, 5, 1961, с. 161–167.

199 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. III, Из протоколите на Московския славянски комитет, 13 февруари 1862, с. 265; също КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158.

200 КМФ № 8, оп. 2, а. е. 158, л. 22–24.

201 Документы к истории Славяноведения в России, с. 14.

202 Пак там, с. 12.

203 Пак там,с. 11–34.

204 Пак там,с. 59–60.

205 АНГ, кн. I, Писмо на Ив. Първанов до Н. Геров, 25 ноември 1867, с. 275.

206 Документы к истории Славяноведения в России, Предговор, с. IV.

207 В. Знаме, 22, 24 от 13 юли и 4 август 1875.

208 *М. Арнаудов*, Българското книжовно дружество, с. 52 и сл.

209 *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство, с. 173–180.

210 *П. Динеков*, М. Дринов и Нешо Бончев, Сп. БАН, LVI, 1937, с. 215, 231, 233.

211 Периодическо списание, кн. XI–X, 1873.

212 БИА, ф. 16, а. е. 306, Писмо на В. Стоянов до Т. Бурмов, 22 ноември 1870, л. 5–6.

213 *Г. Боршуков*, История на българската журналистика, С., 1965, с. 63–70.

214 Пак там, с. 66.

215 АНГ, кн. II, Писмо на Геров до Н. Д. Ступин, 23 февруари 1862, с. 347.

216 АНГ, кн. II, Писмо на Лобанов-Ростовски, с. 999.

217 ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 158. Кратък отчет, л. 16.

218 АНГ, кн. I, Писмо на Геров до княз Лобанов-Ростовски, 22 юни 1862, с. 996.

219 *Г. Боршуков*, ц. с., с. 168–171. Авторът не е прав, като обяснява позициите на вестника с умерените консервативни схващания на редакторите му, а не „защото от Русия му плащали".

220 БИА, А, а. е. 151, Писмо на ОБН до Цариградската българска община, 4 юли 1864.

221 БИА, ф. 16, а. е. 375, Писма на Н. Палаузов и Н. М. Тошков до Т. Бурмов през 1865–1866 г., л. 161–260.

222 В. Свобода, II, 26, 11 декември 1871.

223 БИА, ф. 16, а. е. 103, Писмо на Н. Попов до Т. Бурмов, 2 ноември 1870, л. 4.

224 Пак там, Писмо на Н. Попов до Т. Бурмов, 30 януари 1871, л. 6.

225 Пак там, а. е. 169, Писмо на МСК до Т. Бурмов, 12 септември 1871, л. 3.

226 Пак там, Писмо на Н. Попов до Т. Бурмов, 30 юни 1872 г., л. 6.

227 АНГ, кн. I, Писмо на Геров до Лобанов-Ростовски, 24 октомври 1859, с. 98–99.

228 Пак там, с. 264.

229 Пак там, Писмо на Лобанов-Ростовски, 1862, с. 999.

230 *Н. Генчев*, Г. С. Раковски и българската национална просвета, Сб. в памет на проф. Ал. Бурмов, С., 1973.

231 В. Дунавски лебед, 9, 8 ноември 1860.

232 За това вж. тук, с. 126–127, 150–151, 189–194.

233 В. Тъпан, I, 8, 27 юли 1869.

234 *М. Димитров*, Публицистиката на Л. Каравелов, с. 5–35; *С. А. Никитин*, Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX в. Ученые записки Института Славяноведения, т. VI; *К. А. Коперджинский*, Журналистично-публицистичната дейност на Л. Каравелов в Русия. Известия на института „Ботев – Левски", кн. II, 1956.

235 Вж. *Р. Жинзифов*, Публицистика, т. I, С., 1963; т. II, 1964; *С. А. Никитин*, Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX в. Ученые записки Института славяноведения, т. VI; *П. Орешков*, Жинзифов като журналист, Сп. Македонски преглед, IV, 1928; *Г. Боршуков*, Р. Жинзифов, публицист-патриот, Септември, XVII, 1964, кн. 4.

236 *Л. Ерихонов*, Жинзифов в руския печат, Литературна мисъл, VI, кн. 4.

237 В. День, 3, 6 ноември 1861, с. 13–15.

238 *Г. Боршуков*, История на българската журналистика, с. 162.

239 В. День, 1863, № 5, 10, 23, 25, 51;1864, № 3,; 1865, № 5, 23, 34, 39.

240 В. День, 3, 6 ноември 1861.

241 ЦДИА, КМФ № 3, оп. 11, а. е. 3, Писмо на С. Филаретов до МСК, 10 октомври 1862.

242 Москва, 65, 20 юни 1868.

243 В. Совръменная летопись, 47, 1869.

244 ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 106, Програма на литературния вестник Българска древност, Одеса, юли 1879, л. 17, и Писмо на МНП, 29 август 1859.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Културното влияние на Русия върху Българското възраждане се определя преди всичко от историческите условия, в които се развиват Балканите и България през XVIII–XIX в. А тези условия са твърде сложни и противоречиви.

Като последица от турското завоевание България изостава с няколко века от общоевропейското културно развитие, осъществило Ренесанса, Просвещението и буржоазния революционен преврат. Османската империя, непригодна да се приобщи към цивилизацията, задържа естественото тежнение на народите, които влизат в нейния състав, към материалните и духовните постижения на епохата. Към това трябва да се прибави и обстоятелството, че когато България и другите балкански страни навлизат в своята нова история, те се намират на кръстопът, където остро се сблъскват интересите на великите сили. Острата драма на Източния въпрос създава неблагоприятни условия за спокойно духовно развитие, обстановка на война и дипломатически съперничества, на непрекъсната идеологическа, политическа и културно-религиозна експанзия.

В тази обстановка през XVIII и особено през XIX в. върху България започват да се упражняват различни духовни, културни и политически въздействия с оглед определението на нейното място в системата на бъдещия балкански и европейски свят, който трябва да замести разкапващата се Османска империя. Тези влияния се осъществяват чрез организационно културно-политическо проникване на другите държави, което през XIX в. се осъществява от една огромна мрежа на големи и малки, на близки и далечни страни чрез техните дипломатически, културни, религиозни и други мисии, чрез църквата и училищата, чрез българските възпитаници в

чужбина, чрез финансирането на националните културни институции, чрез парично поддържане на вестници и списания, чрез издаване на български и чужди книги и т. н.

По тези многобройни канали в България, особено в периода на нейното най-интензивно духовно възраждане – 30-те – 70-те години на XIX в., се внася огромно количество културно-духовна продукция с най-различно съдържание и предназначение. По този начин се влияе върху идеите на Българското възраждане, върху развитието на литературата и изкуството, на образованието и педагогическата мисъл, върху архитектурата и градоустройството, върху театъра, музиката, изобщо върху всички сфери на българското възрожденско общество.

Многобройни, сложно преплетени и винаги политически ориентирани, културните въздействия върху възрожденска България се реализират в няколко сфери: балканска, която осъществява взаимодействието, културното общуване с балканските народи и културно-политическото влияние на Гърция, Турция, Сърбия и Румъния. Чрез тази сфера се пречупва европейското и източното влияние и по такъв начин тя се превръща по отношение на България на препредавател на много чужди културни ценности и продукти; общоевропейска – в нея се осъществява прякото въздействие на европейската култура върху българското духовно развитие. От Европа се заимствуват, за да бъдат преработени в общонационалната културна лаборатория, големите духовни постижения на Ренесанса, Просвещението и на либералния XIX в.; общославянска – която осъществява духовния обмен между славянските народи, исторически свързани чрез близостта на род и език, а за по-голямата част от тях и чрез връзките на вярата, осъществяващи почти едновременно своето духовно възраждане.

Руското културно влияние в България се осъществява и чрез трите сфери, но главно и най-вече чрез едно силно планомерно и директно проникване от 30-те години на XIX в. насетне. Както беше показано, Русия упражнява силно въздействие върху българското духовно възраждане преди всичко чрез своите училища, семинарии, университети и академии, в които от 30-те години насетне се подготвя една значителна част от българската национална интелигенция. Чрез възпитаниците на своите училища Русия влияе върху българ-

ския културно-духовен живот, върху учебното дело и просветата, върху развитието на българския църковен въпрос, върху литературата, изкуството, музиката, театъра, живописта, върху духовното и социалното поведение на интелигенцията, върху политическата ориентация на широки обществени среди. По-нататък руското влияние се осъществява чрез книжнината и литературата – религиозно-църковна, учебна, художествена и научна. Както се вижда от статистическите данни, руската литература заема първо място в баланса на преводните книги, разпространявани в България през XIX в. А наред с това руската литература се разпространява и в оригинал. Въздействието на руската литература се осъществява в две големи посоки – върху духовното съзряване на българската интелигенция и оттам на цялото общество и върху органическото развитие на българската литература.

Русия упражнява силно влияние и чрез своята публицистика, чрез разпространението на руските вестници и списания, чрез участието на българи в тях, чрез въздействието на няколко български вестници и списания, издавани с руски средства или подпомагани от руската хазна.

Руското културно влияние, упражнявано в България през XIX в., е многопластово и противоречиво. Съществена част от това влияние има положително значение като духовен стимулатор на българското културно възраждане. Преди всички Русия играе важна роля за разпространението на духовните постижения на буржоазната епоха. Чрез Русия у нас проникват много от идеите, от естетическите, духовните и материалните ценности на Ренесанса и Просвещението, на европейската цивилизация.

Русия влияе силно и благотворно върху българската култура с идеите на своята революционна демокрация, чрез нейните естетически, литературнокритически, философско-социологически и други постижения. Достатъчно е да се подчертае дори само този факт, че един от най-високите върхове на българската национална литература – Хр. Ботев, е силно обветрен от идеите на руската революционна демокрация.

Русия влияе силно върху българското културно възраждане чрез своята блестяща литература на XIX в., чрез произведенията на Пушкин и Лермонтов, на Белински и Гогол, на Достоевски и Тургенев.

В руското културно-духовно влияние върху българската култура обаче се проявяват течения и пластове и с негативен характер. Те се усещат главно в казионния дух на руското образование, във въздействието на панславизма и славянофилството, упражняват се чрез руската църква, понесла на своите хоругви православието като национална идеология, чрез онзи дух, идващ от средновековието, който по израза на Херцен се стреми да задържи обществото в лоното на религиозния мистицизъм и азиатските кристализации. И това е съвсем естествено. Винаги в духовния потенциал на една култура съжителствуват различни по дух и тенденция пластове, течения и направления и винаги когато тази култура упражнява своето въздействие върху духовете в собствената си страна и вън от нея, това въздействие е сложно и противоречиво.

Изследването на руско-българските културни общувания през XIX в. разкрива непосредствените контакти и връзки между българското духовно възраждане и руската култура. То е завършено в този пункт. Резултатите от тези общувания се проявяват естествено и закономерно по-късно, в органическото развитие на българската култура след Освобождението, период, който излиза извън рамките на настоящата монография и представлява предмет на едно допълнително изследване.

БИБЛИОГРАФИЯ

Б. Ст. Ангелов, Из историята на руското културно влияние в България (XV–XVIII в.), ИИБИ, кн. 6, 1956.

Б. Ст. Ангелов, Съвременници на Паисий, С., 1964.

Б. Ст. Ангелов, Из архива на В. И. Григорович, ИНА на БАН, кн. III, 1966.

Б. Ст. Ангелов, Венелин и нашите възрожденци, ИИИ, т. 18, 1967.

Боню Ангелов, Из историята на руско-българските литературни връзки, С., 1972.

Дим. Ангелов, Руси и българи в историята, С., 1945.

Васил Априлов, Събрани съчинения, под ред. на проф. М. Арнаудов, С., 1940.

В. Априлов, Българскія книжники, Одесса, 1841.

В. Априлов, Денница новоболгарского образования, Одесса, 1841.

В. Априлов, Дополненія к книгь Денница новоболгарского образованія, СПб., 1942.

В. Априлов, Грамотьи Болгарскія, 1845.

М. Арнаудов, Априлов и църковният въпрос преди 100 години, Сп. Духовна култура, XXXVII, кн. 5–6, 1957.

М. Арнаудов, Селимински – живот – дело – идеи 1799–1867, БАН, С., 1938.

С. Артемьев, Пушкин у славян, Новый мир, кн. 6, 1949.

Ж. Атанасов, Руското влияние върху нашето учебно дело до Освобождението, Сп. Народна просвета, кн. 5, 1945, кн. 6, 1950.

П. Атанасов, Руската печатна книга в България, сп. Език и литература, XIX, кн. 3, 1964.

П. Атанасов, Книги на първите руски печетари в НБКМ – София, Известия на НБКМ и библиотеката на СУ „Кл. Охридски", т. V (XI), 1965.

Т. Атанасов, Белински у нас, Българска сбирка, XVII, кн. 6–7, 1901.

Соня Баева, Петко Славейков, Живот и творчество, 1827–1870, С., 1968.

Г. Бакалов, Сергей Начев и Христо Ботев, С. 1924.

Г. Бакалов, Николай Чернишевски, С., 1934.

Г. Бакалов, Пушкин и българската литература, Лист А. С. Пушкин, С., 1937.

Г. Бакалов, Руските приятели на Хр. Ботев, С., 1937.

Ал. Балакин, Вклад ученых Московского университета в исследовании фолклора и литературы болгар, ИИБЛ, кн. VI, 1958.

Н. Барсов, Тридцатильете деятельностіи Одесско-болгарского настоятельство (съ 1854–1884) и материалы для исторіи и освобожденія Болгарии, Одесса, 1885.

А. Бачински, Нови данни за пребиваването на Любен Каравелов в Русия през 1869, Сп. Исторически преглед, кн. 5, 1961.

П. Бессонов, Некоторая черты путешествия Ю. Венелина в Болгарию, М., 1857.

П. Бессонов, Болгарские народние песни из сборников Ю. Венелина, Н. Катранова и других болгар, вып. II, М., 1855.

Библиотека д-р Ив. Селимински, кн. III.

П. Билярски, Судьба церковня языка, т. I–II, СПб., 1848.

С. С. Бобчев, Р. Жинзифов, Живот и книжовно-просветителска дейност, Наука, II, кн. 8–9, 1883.

О. М. Бодянский, Публикации Богословие Йоана Дамаскина в переводе болгарского писателя Йоана Екзарха по списку Московской синодальной библиотеке, М., 1878.

Ст. Божков, Тържество на вековна дружба и литературно сътрудничество (изследване върху българо-украинските литературни и културни връзки), Известия на института за литература, III, 1955.

Ф. Н. Бондаренко, К вопросу о просвещении в Болгарии в эпоху турецкого ига в конце XVIII и в XIX в.., Ученые записки ставроп. гос. пед. инст., 1951, т. 7.

Нешо Бончев, Литературна критика и публицистика, С., 1962.

Нешо Бончев, Класическите европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им, Периодично списание на Българското книжовно дружество, I, кн. 7–8, 1873.

Т. Боров, Гогол в България, ИИБЛ, кн. 1, 1952.

Т. Боров, Руската литература на XVIII век в България през епохата на Възраждането, критико-библиографически преглед на досегашните проучвания, ГСУ, Филолог. факултет, т. LIV, 1960.

Г. Боршуков, История на българската журналистика, С., 1965.

Българско ученолюбиво общество в Кишинев, Периодично списание, I, кн. 4, 1870.

Българско ученолюбиво общество в Кишинев, Периодично списание, I, кн. 4, 1871.

Н. Ванков, История на учебното дело в България открай време до Освобождението, Ловеч, 1903.

Ф. А. Велтман, Райна, княгиня българска, превел Й. Груев, Белград, 1852 (II изд., Виена, 1866).

Ф. А. Велтман, Райна, българска царкиня, прев.Елена Мутева, СПб., 1852 (II изд., Одеса, 1856).

Ф. А. Велтман, Сборник от разни съчинения, 1860.

В. Велчев, Българи и руси в светлината на движението за славянско единство, Сп. Исторически преглед, кн. I, 1948.

В. Велчев, Л. Каравелов и Гогол (К истории русского литературного влияния в Болгарии), Ученые записки Московского гасударственного университета, Труды кафедры русской литературы, кн. III, 1948.

В. Велчев, Идейното влияние на Н. Г. Чернишевски в България, Език и литература, кн. 4, 1953.

В. Велчев, Иван Сергеевич Тургенев в България, Език и литература, кн. 6, 1955.

В. Велчев, Въздействието на руската класическа литература за формирането и развитието на българската литература през XIX в. (Към въпроса за българо-руските връзки до Освобождението), С., 1958.

В. Велчев, А. С. Пушкин и българската литература, сп. Език и литература, кн. 1, 1958.

В. Велчев, С. Русакиев, Изучаване на руско-българските и съветско-българските литературни връзки за петдесет години (1944–1959), ГСУ, Филологически факултет, т. LIV, 1960.

В. Велчев, Тургенев в България, през втората половина на XIX в., ГСУ, Филологически факултет, т. LIV, кн. 3, 1961.

Г. К. Венедиктов, Дополнение к болгарской библиографии эпохи возрождения, Известия НБКМ, т. IX (XV), 1969.

Ю. Венелин, О зародише новой литературы, М., 1835.

Ю. И. Венелин, Отбрани съчинения. Русского историописателя, М., 1838 г. Заради возрожденіе Новой Болгарской Словесности. Прев. М. Кефалов. Тетевенец с притуряніе неколко песний, некойх достопамятств и мудрих изреченій, Русе, 1896.

Ю. И. Венелин, Критическые издирянія за историята Българска, ч. I и II.

А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, М., 1879. Воспитание болгар и южно-славянский пансион Ф. Н. Минкова в Николаеве, СПб., 1880.

Воспоменания доктора Зейдлица от Турецком походе 1828, М., 1878.

Г. Гачев, От синкретизма художествености, Вопросы литературы, II, кн. 4, 1958.

Г. Д. Гачев, Ускореное развитие литературы, М., 1964.

Г. П. Генов, Международни актове и договори, засягащи България, ГСУ, ЮФ, XXXIV, 1, 1938–1939, С., 1944.

Кр. Генов, Добри Чинтулов, С., 1949.

Кр. Генов, Фолклорното дело на братя Миладинови в развитието на българската литература, Сп. Литературна мисъл, V, кн. 6, 1961.

Н. Генчев, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, История, т. LXIV, кн. 3, 1972.

Н. Генчев, Г. С. Раковски и българската национална просвета, Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов, С., 1973.

Д. Уста-Генчов, Към „Царът Освободител и българският черковен въпрос", Сп. Духовна култура, кн. 26–27, 1925.

Е. Георгиев, Ролята на междуславянските литературни връзки в създаването на новата българска литература, Славистичен сборник, 1958.

Йордан Георгиев, Архиепископ Йосиф Соколски в Русия, БАН, кн. 8, 1914.

Ц. Гинчев, Български басни, 1870.

Ив. Гошев, Духовните връзки между българския народ и руския през време на петвековното робство. С нови данни из паметниците на църковния историко-археологически музей в София, Славянско братство, С., 1945.

В. И. Григоровичь, Очеркъ путешествіе по Европейской Турции, II изд., М., 1872.

В. И. Григоровичь, Славянское обозрение, т. II и III, 1892.

В. И. Григоровичь, Донесения В. И. Григоровича об эго путешествия по славянским землям, Казан, 1915.

И. Груев, Гуслица, Белград, 1858.

Ив. Гурянов, Взгляд на турецкую империю в теперешном ее состоянии, М., 1828.

Ив. Гурянов, „Ура! Слава русским", М., 1831.

Н. С. Державин, Болгарскія колоніи в Россіи, Народни умотворения, кн. 29, 1914.

Н. С. Державин, Племенни и културни връзки между българския и руския народ, С., 1945.

Н. С. Державин, Вклад руского народа в мировую науку в области славянской филологии, Ученные записки МГУ, вып. 107, 1946.

Н. С. Державин, Пушкин в България, Балкански преглед, кн. 6, 1949.

М. Димитров, Българска добродетелна дружина, БИБ, III, 1930, кн. II.

М. Димитров, Публицистиката на Л. Каравелов 1860–1869, С., т. I, 1957; т. II, 1965.

Тр. Димитров, Иван Николаевич Денкоглу, Сб. БАН, кн. 8, 1914.

Г. Димов, В. Г. Белински и някои въпроси на българската литературна критика през Възраждането, Сп. Литературна мисъл, V, кн.4, 1961.

Г. Димов, Традициите на руската революционнодемократична естетика във формирането и развитието на българската литературна критика, Славянска филология, т. IV, 1963.

Петър Динеков, Марин Дринов и Нешо Бончев, Сп. БАН, кн. LVI, 1937.

П. Динеков, Първият български превод на „Тарас Булба", ИИБЛ при БАН, кн. II, С., 1952.

П. Динеков, София през XIX в. до Освобождението на България, С., 1937.

И. Добровски, Кирил и Мефодий – славянские первоучители, М., 1825.

Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868–1876, подбрали и подготвили Петър Миятев и Георги Димов, БАН, 1958.

Н. М. Дылевский, Граматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их возрождения, Труды отдела древне-русской литературы, т. XIV, М. – Л., 1958.

Н. М. Дылевский, Дмитрий Ростовский (Даниил Туптало) и болгарское возрождение (Заметки к материалам), Etudes balkaniques, t. 4, Sofia, 1966.

Л. Ерихонов, Русские революционные демократы и общественная мысль южных славян в 60–70 годах XIX в., М., 1950.

Л. С. Ерихонов, Русские революционные демократы и передовая литература Болгарии и Сербии в 60–70-х XIX в., Автореферат дисертации, Киев, 1953.

Л. С. Ерихонов, Мирозрение Л. Каравелова, Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР, т. XV, 1957

Л. Ерихонов, Каравелов в Русия, сп. Литературна мисъл, III, кн. 1, 1959.

Л. Ерихонов, Жинзифов в руския печат, Сп. Литературна мисъл, VII, кн. 4, 1963.

Л. Ерихонов, Р. Жинзифов и П. И. Бертениев, Известия на Института за литература, кн. XVI, 1965.

Н. Жечев, Един документ за руско-българските журналистически връзки от 1875 г., ИБИД, кн. XXVI, С., 1968.

Н. Жечев, Браила и българското културно-национално възраждане, С., 1970.

С. Жигарев, Русская политика въ Восточном вопросе, т. I, М., 1896.

Райко Жинзифов, Съчинения, под редакцията на Зора Здравева, С., 1927.

Райко Жинзифов, Избрани съчинения, под редакцията на Петър Динеков, С., 1943.

Записки о городах забалканских, занятых российскими войсками в достопамятную компанию 1829 г., Генерального штаба полковника Энегольма, СПб., 1830.

П. Зарев, Идейният свят на Ботевата поезия, Сп. Литературна мисъл, IV, кн. 1, 1960.

В. Златарски, Александър II и българският църковен въпрос, Сборник в чест на Варненский-преславский митрополит Симеон, С., 1922.

Н. В. Златарски, Политическата роля на Софрония Врачански през Руско-турската война през 1806–1812 г., ГСУ, кн. XIX, 1923.

Йордан Иванов, Български старини от Македония, С., 1908.

К. Иванов, Болградската гимназия, сп. Училищен преглед, XXXIV, кн. 3, 1935.

П. Иванов, Стихотворения, Цариград, 1875.

Архимандрит Инокентий, За първите български възпитаници в руските учебни заведения, Сп. Духовна култура, кн. 46, 1931.

К. Иречек, Книгопис на старобългарската книжнина (1806–1872) Виена, 1872.

В. Погорелов, Опис на старите печатни български книги (1802–1878), С., 1923.

Бор. Йоцов, Йозеф Добровски и нашето Възраждане, БИБ, III, т. I, 1930.

К. Ф. Калайдович, Йоан Екзарх Болгарский, М., 1824.

А. И. Калоева, Изучение южных славян в России второй четверти XIX века, Известия на НБКМ, т. IX (XV), 1969.

Ст. Каракостов, Тарас Шевченко и българската литература, Българо-съветска дружба, кн. 3, 1946.

Ст. Каракостов, Идейно и литературно влияние на Белински в България, Българо-съветска дружба, кн. 6, 1948.

С. Каракостов, Произведения Н. В. Гоголя в Болгарии, Новая България, 1952.

Н. М. Карамзин, Българите и русите, Турция, I, бр. 47–50, 1870.

Н. М. Карамзин, Няколко избрани мисли (из Карамзина), Ден, I, бр. 33, 1875.

Ефрем Каранов, Две писма от Юрий Венелин до Васил Априлов, Сб. Народни умотворения, кн. 1, 1889.

Н. И. Кацаров, Гогол и болгарская литература, Краткие сообщения (Институт славяноведение АН СССР), М., 1952.

Р. М. Каролев, Н. Х. Палаузов, черти от политическата му дейност, Пер. сп., IX, 1900.

Кирил, патриарх български, Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос, С., 1958.

Кирил, патриарх български, Екзарх Антим, 1956. Пловдивски Кирил, Паисий, митрополит Пловдивски, С., 1948.

В. Киселков, Виктор Григориевич, Иван Богоров и неизвестното или познатото, ИИИ, 5, 1954.

М. Ковачев, Зограф. Изследвания и документи, ч. I, С., 1942.

Ил. Конев, Към въпроса за влиянието на руската обществена мисъл от 60-те години на XIX в. върху Л. Каравелов. Известия на Института за българска литература, кн. VI, 1958.

Илия Конев, К проблеме русско-балканских литературных отношений, Советское славяноведение, 4, 1972.

Г. Константинов, Н. В. Гогол в България, Септември, кн. 2, 1952.

К. А. Коперджинский, Белетристические произведения Любена Каравелова, написаные в России, Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка, т. VII, кн. 2, 1948.

К. А. Коперджинский, Значение Пушкина в формировании болгарской поезии (50–70 года). Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка, 1950, IX.

К. А. Коперджинский, Журналистично-публицистичната дейност на Л. Каравелов в Русия. Известия на института „Ботев – Левски", кн. II, 1956.

Кормчая книга, ч. I, М., 1787.

Д. Косев, Просветно движение в България през първата половина на XIX в., сп. Исторически преглед, II, кн. 2, 1946.

Д. Косев, В. Е. Априлов и Русия, сп. Исторически преглед, III, кн. 4–5, 1946–1947.

И. Леков, Литературни влияния и национална самобитност, Сп. Литературна мисъл, VIII, кн. 2, 1964.

Л. Г. Лященко, Культурные связи Украины с южнославянскими странами в области просвещения в середине XIX ст., Тези доповідей VI Українськоі славістічноі конференціі 13–18 жовтня 1964 р., Чернівці, 1964.

Л. Лященко, Архивни материали в гр. Киев за културно-просветните връзки на Украйна с южните славяни през XIX в., Сп. Исторически преглед, кн. 5, 1965.

Н. Мазуркевич, Нынешное состояние просвещения у болгар, Журнал МНП, кн. 4–6, 1838.

Р. А. Мазуркевич, И. Г. Прыжов, Из истории русско-украинских связей, Киев, 1958.

Д-р Ст. Максимов, Христо Ботев и руската литература, С., 1906.

И. Мещерюк, Преселение болгар в Южную Бесарабию 1828–1834, Кишинев, 1965.

Цв. Минков, Белински и българската литература, Септември, кн. 1, 1948.

Ст. Минчев, Чужди влияния върху Друмевата драма „Иванку", Сборник в чест на проф. Л. Милетич, С., 1912.

Л. Минкова, Материали в архива на О. М. Бодянски за връзките му с българите възрожденци, Известия на НБКМ и библиотеката на СУ „Кл. Охридски", XII (XIII), 1967.

В. И. Миховски, Сергей Нечаев и Любен Каравелов, в. Борба, II, бр. 120, 12 юни 1920.

А. Муравьев, Сношение России и Востоком по делам церковным, т. I, СПб., 1858.

К. Мысловский, Исторический очерк гимназии в Болграде, ч. 1, Болград, 1905.

Натанаил, митрополит Охридо-Пловдивски, Жизнеописание, СбНУ, кн. 25, 1909.

Н. Начов, Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877, Сб. БАН, кн. XV, 1921.

Н. Начов, Цариград като културен център на българите до 1877 г., Сб. БАН, кн. XIX, (12), 1925.

Н. Начов, Калофер в миналото, С., 1927.

Н. Начов, Българската колония в Одеса, сп. Училищен преглед, кн. 5, 1929.

С. А. Никитин, Возникновение Московского славянского комитета, Сп. Вопросы истории, кн. 8, 1947.

С. А. Никитин, Славяноведение (до середины XIX в.), Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955.

С. А. Никитин, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в., М., 1970.

Малчо Николов, Лермонтов у нас, Златорог, II, кн. 10, 1921.

Д-р П. Николов, Възраждане на българския народ; църковно-национални борби и постижения, С., 1929.

М. Оболенски, О греческом кодексе Георгия Амартоля, хранящемся в Московской синодальной библиотеке, по сербском и болгарском переводах его хроники, Чтения, т. 4, 1846–1847.

Д-р Павел Орешков, Априлов и Срезневски, Сп. Български преглед, I, кн. 3, 1929.

Павел Н. Орешков, Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866–1868), Сб. БАН, кн. LII, 1935.

Д-р Павел Орешков, Неизвестна преписка на манастирите Соколски и Рилски с Н. Хр. Палаузов 1845–1854, Сб. БАН, кн. XXXVI, 1942.

Освобождение Болгарии от турецкого ига, Сб. документы, т. I, М., 1961.

О. Г. Охрименко, Л. Каравелов и Т. Г. Шевченко, Киев, 1954.

Тодор Панчев, Найден Геров, сто години от рождението му, 1823–1923, Къси черти от живота и дейността му, С., 1923.

Иван Пастухов, Българите в Източния въпрос до Кримската война, БИБ, II, т. I, 1929.

Иван Пастухов, Педагогическите възгледи на Ал. Екзарх, Сп. Училищен преглед, т. XXI, кн. 5–6, 1922.

Б. Пенев, П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия, Периодическо списание, LXVII, 1906.

Б. Пенев, Първата българска повест, „Нещастна фамилия" на В. Друмев, С., 1929.

Б. Пенев, История на новата българска литература, т. I–IV, С., 1930–1936.

Х. Г. Песчаный, Русско-болгарские культурные связи в 30–40 годах XIX в., Сб. Из истории русско-болгарских отношении, М., 1958.

Сергей Петровски, Архиепископ Инокентий като проповедник, администратор и славянофил, Църковен вестник, I, бр. 37, 15 декември 1900.

Письма к М. П. Погодину из славянских земель 1835–1861, вып. III, 1879–1880.

Н. Планински, Черти из живота на Александър Екзарх, Сливен, 1884.

А. К. Поглубко, О распространении русской революционной литературы среди болгар (60-е первая половина 70-х годов XIX в.), Сб. работ молодых ученых, Кишинев, 1966.

М. П. Погодин, Историко- политические письма и записки в продолжение Кримской войны 1853–1856, М., 1874.

А. Позднеев, Хр. Ботев в дореволюционной России, Известия на института „Ботев – Левски", кн. 3, 1959.

Н. Попов, Славянский пансион в Николаеве, Московские университетские известия, 1870, № 9.

Ниль Попов, Из истории Славянского благотворительного комитета в Москве, вып. II, М., 1872.

Н. Попов, Очерки религиозной национальной благотворительности на Востоке и среди славян, СПб., 1871.

М. Г. Попруженко, Из материалов по истории славянских колонии в России, Одесса, 1909.

М. Г. Попруженко, Одесса и Болгарское возрождение, Записки Одесского Общ. Ист. и Древно, XXX, 1912.

М. Г. Попруженко, Русия и Българското възраждане, БИБ, г. I, т. III, 1929.

А. Н. Пыпин, В. Д. Спасович, История славянских литератур, II изд., т. 1, СПб., 1879.

Г. С. Раковски, Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите, С., 1886.

Кл. Рилец, Рилски братя, възпитаници на руските духовни учебни заведения, по документи от XIX в., Сп. Духовна култура, кн. 7–8, 1959.

Ст. Романски, Български въпрос в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович, Сб. БАН, кн. LIV, 1937.

С. Русакиев, Влиянието на руската класическа и съветска литература в България, Сп. Език и литература, кн. 5, 1953.

С. Русакиев, П. Р. Славейков и руската литература, С., 1956.

С. Русакиев, Роль Т. Г. Шевченко в развитии болгарской поэзии эпохи, предшествующей освобождение Болгарии, Шевченко и мировая культура, М., 1964.

С. Русакиев, Шевченко и българската литература, С., 1964.

С. Русакиев, Р. Жинзифов и Т. Г. Шевченко, Сп. Език и литература, XIX, кн. 1, 1964.

Руска книжнина, В. Цариградси вестник, I, бр. 13, 1848.

Н. Савельев, Новый источник болгарской истории для объяснения хронологии и генеалогии болгарских государей IX века, Журнал МНП, кн. 5, 1844.

Н. Савельев, Новый источник болгарской истории, Славянский сборник, вып. I, М., 1845.

Светилник на новобългарската просвета. Доклади и съобщения от научната сесия в Габрово, организирана по случай 130 години от Габровското училище, С., 1966.

А. М. Селищев, В Кукуше 50-х годах XIX в., Сп. Македонски преглед, VIII, кн. 1, 1933.

И. Т. Сенкевич, Документи од историјата на Македонија во архивата на М. А. Хитрово, ГИНИ, X, кн. I, 1966.

С. И. Сиделников, Участието на Любен Каравелов в руския периодичен печат, Исторически преглед, XVIII, кн. 5, 1962.

А. Скальковский, Первое тридцатилетие истории города Одессы 1773–1828, Одесса, 1830.

П. Р. Славейков, Габровското училище и неговите първи попечители, Цариград, 1866.

Сл. Славова, Участие на преселници българи в Бесарабия и Южна Русия в борбата за освобождение на българите от турско иго, ИДА, 15, 1968.

Ванда Смоховска (Петрова), Неофит Бозвели и българският църковен въпрос (нови данни из архива на А. Чарторийски), под редакцията на акад. Д. Косев, С., 1969.

Ив. Снегаров, Принос към биографията на Н. Рилски, С., 1952.

Ив. Снегаров, Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в., С., 1953.

Ив. Снегаров, Материали из историята на българската просвета през Възраждането (писма на В. Априлов и Н. С. Палаузов до Н. Рилски), Известия на Архивния институт, кн. I, 1957.

Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по делам Православной церкви на Востоке, СПб., 1886.

В. И. Срезневски, Преписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем, Сп. Бан, LIV, 1937.

И. И. Срезневский, Древная чешкая пьснія о судь Любуши с переводомь на болгарское наречіе, СПб., 1852.

И. И. Срезневский, Памятники и образцы народного языка и словесности русских и западных славян в п-х вар., СПб., 1852–1856.

И. И. Срезневский, Болгарская грамота XIII-ого вька, т. I, II, Известія Второго отделенія, Академій наукъ, СПб., 1853.

И. И. Срезневский, Повесть о Цариградь, Ученье записки Второе отделеніемь Императорской Акад. наук, II, 1855.

И. И. Срезневский, Вступательная лекция в курсе исторіи и литературы славянских наръчія (чит. 16 октомври 1842), Извлечение из журнала Министерство народного просвещения, СПб., май 1893.

П. Хр. Стоилов, Дейността на Венелин по българския фолклор, Пер. сп., 17, кн. 66, 1906.

В. Стойков, Гогол в България, Българска сбирка, XVI, 1909, кн. IV.

Л. К. Стойчев, За първите преводачи на „Кърджали" от А. Пушкин

и М. Чайковски, Годишник на ББИ „Елин Пелин", 1956–1957.

Маньо Стоянов, Руската книга в България до Освобождението, Известия на Народната библиотека за 1953.

М. Стоянов, Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането, Известия на института по педагогика, кн. 4, 1954.

Д-р Маньо Стоянов, Българска възрожденска книжнина, т. I, С., 1957.

А. С. Стурдз, Записная книжка путешественика против воли, Московитянин, бр. 1, 1847.

Каролина Суходолска, Българите в неиздадените мемоари на Чайка Чайковски (Садък паша), СНУНК, кн. 2, 1894.

Т. Събев, Преп. Отец Паисий Хилендарски, Годишник на Духовната Академия, XXIV, (XXV), ч. II, 1964–1965.

А. Теодоров, Български книгопис, Сб НУ, IX, 1893.

А. Теодоров-Балан, Български книгопис за сто години, С., 1909.

Т. Теодоров, Към историята на българския език, Пер. сп. XXIII–XXIV.

Т. Теодоров, Кой е крив за правописния въпрос, Български преглед, I, кн. I.

В. Теплов, Представители европейских держав в прежнем Константинополе, СПб., 1896.

В. Тепляков, Письма из Болгарии, М., 1833.

В. Тепляков, Три месеца за Дунаем–1828, СПб., 1833.

Л. Е. Тимошкова, К вопросу об откликах на русскую класическую литературу в болгарской периодической печати середины XIX века, Ученые записки (Гомельский пед. институт), вып. 3. 1956.

М. Н. Тихомиров, Исторические связи руского народа с южнами славянами с давнейших времен до половиной XVIII в., Славянский сборник, М., 1947.

П. Ю. Тодоров, За отношението на славяните към българската литература, Събрани съчинения, т. I, С., 1958.

Гр. Трубецкой, Русия и Вселенската патриаршия, Библиотека прил. на в. Църковен вестник, кн. VII–IX, 1903.

П. Филкова, Интерес към българския език в Русия през XIX в., сп. Български език, кн. 3, 1959.

П. Хр. Филкова, Из историята на руско-българските езикови връзки, С., 1963.

Ф. П. Фонтон, Хумористични, политически и военни писма из главната квартира на Дунавската армия в 1828–1829 г., БИБ, IV, т. II и III, 1931.

А. И. Херцен, Минало и размисъл, т. I, II и III, С., 1965.

Хр. Христов, Де-які питання культурных язків південнослав янських країн та України до 40-х рокі в XIX ст., Український історичний журнал, 1963, № 4.

Ил. Христович, Басни, Русе, 1873.

Г. Цанев, Руската класическа и съветска литература у нас, Литературен фронт, 41, 11 юни 1949.

Б. Цончев, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. II.

А. Д. Чертков, О переводе Манасийной летописи на славянский язык по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеке с очеркам истории болгар, Русский исторический сборник, т. 6, кн. 1–2, 1843.

К. Шарова, Към историята на връзките между руската революционна емиграция и южнославянските революционери през 70-те години на XIX в., Известия на държавните архиви, т. 13, С., 1967.

К. Шарова, Л. Каравелов и българското освободително движение 1860–1867, С., 1970.

Д. Шелудко, Любен Каравелов и Украйна, Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов, С., 1920

Д. Шелудко, Любен Каравелов и „Что делать" от Чернишевски, сп. Език и литература, кн. I, III–IV, 1946.

Д. Шелудко, Херцен и историческите и социалните възгледи на Ботев за българския народ, сп. Училищен преглед, кн. 7, 1947.

Д. Шелудко, Руски и български литературни и идеологически извори на стихотворението „Борба" на Ботев, Българо-съветска дружба, кн. 5, 1957.

Ив. Шишманов, Един нов руски критик, Български преглед, кн. II, 1896.

Ив. Шишманов, Венелиновите книжа в Москва, Български преглед, II, кн. VIII, 1897.

Ив. Шишманов, Първата среща на Априлов с Венелина, Литер. научен сборник, Кюстендил, 1898.

Ив. Шишманов, Наченки от руско влияние в българската книжнина, Български преглед, V, кн. 9–10, 1899.

Ив. Шишманов, Значение и заслуги на братя Миладинови, сб. БАН, кн. III, 1912.

Ив. Д. Шишманов, Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди Освобождението, С., 1914.

Ив. Д. Шишманов, В. И. Григорович, неговото пътешествие из Ев-

ропейская Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите, сб. БАН, кн. VI – 4, С., 1916.

Ив. Д. Шишманов, Към историята на Венелиновия паметник в Москва, сб. БАН, кн. VI, 1926.

Ив. Д. Шишманов, Априлов и Н. В. Савелиев – Ростиславович, сб. БАН, кн. 21, 1926.

Ив. Шишманов, Как и от кого бяха издействувани първите руски стипендии за български възпитаници в одеската духовна семинария, сб. БАН, кн. 21, 1926.

Ив. Д. Шишманов, Първата биография на Априлов, сб. БАН, кн. 21, 1926.

Ив. Д. Шишманов, Нови студии из областта на Българското възраждане, сб. БАН, кн. 21, 1926

Ив. Д. Шишманов, Западноевропейското и Българското възраждане, Българска историческа библиотека, т. I, 1928.

Ив. Д. Шишманов, Увод в историята на Българското възраждане, България 1000 години (927–1927), Изд. на МНП, С., 1930.

К. В. Шопов, Список на българските книги, които са издадени досега, Цариград, 1852.

И. В. Ягич, История славянской филологии, СПб., 1910.

Н. И. Яковина, К истории русско-болгарских культурных связей во второй половине XIX в., Ученые записки, Ленинград, Гос. у-т, № 205, 1956.

Martens, Recueil de traités et conventions conclus par la Russie, t. IV[1].

E. Driault, Histoire diplomatique de la Grèce, t. I.

A. Fisher, Der panslavismus bis zum weltkrieg, Berlin, 1919.

A. Hayde, A diplomatic history of Bulgaria from 1870 to 1886, University of Illinois, 1927.

B. Sumner, Russia and the Balkans 1870–1880, Oxford, 1937.

Michael Boro Petrovitch, Twe Emergence of russian panslavisme 1865–1870, New York, 1952.

ВЕСТНИЦИ И СПИСАНИЯ

България, 1859, 1860–1862.
Български преглед, 1897, 1929.
Български книжици, 1858–1860, 1869, 1870.
Българска пчела, 1864.
Българска древност, 1859.
Сп. БАН, 1916–1926; 1937.
Бъдущност, 1864.
Век, 1874.
Векове, 1872.
Гайда, 1866.
Ден, 1876.
День, 1861, 1863, 1865.
Дунавски лебед, 1860.
Духовна култура, 1920, 1925, 1931, 1959, 1964.
Духовни книжки, 1864.
Дума на българските емигранти, 1871.
Език и литература, 1957.
Знаме, 1875.
Знание, 1875.
Исторически преглед, 1972.
Литературна мисъл, 1961.
Маккедония, 1870.
Македонски преглед, 1928.
Москва, 1855.
Московский телеграф, 1829.
Московские ведомости, 1863.
Напредък, 1873–1875.
Независимост, 1876.
Отечество, 1871.
Периодическо списание, 1873, 1899, 1900, 1901, 1903.
Право, 1870.
Русская речь, 1862.
Русская литература, 1972.

Русская старина, 1888.
Русская беседа, 1857.
Смесена китка, 1852.
Свобода, 1869–1872, 1875.
Стара планина, 1876.
Северна пчела, № 120, 122, 123, 142.
Совръменная летопись, 1869–1870.
СНУНК, 1904.
Турция, 1864, 1867, 1869, 1870–1871, 1873.
Тъпан, 1868–1870.
Училищен преглед, 1922, 1932, 1935.
Училище, 1870–1875.
Цариградски вестник, 1852, 1855, 1857, 1858–1860.
Църковен вестник, 1900.
Читалище, 1872, 1873, 1875.

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗУВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

АГСР	Архив Георги Стойков Раковски
АНГ	Архив Найден Геров
БИА	Български исторически архив
БИБ	Българска историческа библиотека
ББИ	Български библиографски институт
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ГИНИ	Годишник на Института за национална история в Скопие
ДБИ	Документи за българската история
ЖМНП	Журнал на Министерството на народното просвещение
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИДА	Известия на държавните архиви
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИИБИ	Известия на Института за българска история
ИИИ	Известия на Института по история
МСК	Московски славянски комитет
ОБН	Одеско българско настоятелство
П сп.	Периодическо списание
Сб. БАН	Сборник на Българска академия на науките
Сб. НУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СПб	Санкт Петербург
ЦДИА КМФ	Централен държавен исторически архив – колекция микрофилми

Книгите на „ЛИК“ можете да закупите от:

София
Борса – Полиграфически комбинат, ул. „Н. Ракитин“ №2
Книжарниците в СУ „Св. Кл. Охридски“ и НБУ
„Хеликон“ – бул. „Стамболийски“ № 17
„Пингвините“ – ул. „Веслец“ № 4, ул. „Ан. Кънчев“ № 28
„Парнас“ – ул. „Славянска“ № 29

Варна
Книжарница „Стела“ – Театъра – Бозурови
Книжарница „Пингвините“ – ул. „Прага“ № 7
Книжна борса „Спел“ – Шиварови

Бургас
Книжарница „Хеликон“ – пл. „Тройката“ № 4

Благоевград
Книжарница „Перун“ – ул. „Д-р Хр. Татарчев“ № 22
Книжарница „Хеликон“ – ул. „В. Левски“ № 1

Пловдив
Книжна борса „Хермес“
Книжарница „Хеликон“ – ул. „Райко Даскалов“ № 13
Книжарница – „Литера–Н“ – ул. „Цариброд“ № 1 (пл. „Джумаята“)

Русе
Книжарница „Пингвините“ – ул. „Александровска“ № 48

Габрово
Книжарница „Златев“ – ул. „Орловска“ № 26

Тел. за контакти: (02) 943 44 00; (02) 943 47 48; (02) 943 49 29;
(088) 680 789; (088) 681 597, e-mail: lik@ttm.bg

Николай ГЕНЧЕВ

БЪЛГАРО-РУСКИ КУЛТУРНИ ОБЩУВАНИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Българска, първо издание

Художник **Марин Нешев**
Коректор **Людмила Стефанова**
Компютърно оформление **Миглена Деянова**

формат **32/84/108**
обем **19,25 п.к.**

Предпечат и печат **издателство „ЛИК“**
гр. София, ул. „Гогол“ № 16
(02) 943 44 00; (02) 943 47 48;

Николай Генчев (1931–2000) е роден в гр. Николаево, Старозагорско. През 1956 г. завършва специалност "История" в Софийския университет "Св. Климент Охридски", където от 1959 г. е асистент по "История на България" в Историческия факултет. От 1971 г. е професор, а през 1978 г. получава и степен Доктор на историческите науки за дисертацията си на тема "Франция в българското духовно възраждане". От 1989 г. е член-кореспондент на БАН. През периода 1975–1982 г. е декан на Историческия факултет, а от 1991 до 1993 г. е ректор на Софийския университет. По негова инициатива и ръководство през 1981 г. е създадена катедра по История и теория на културата във Философския факултет, която от 1986 г. прераства в "Център по културология". През 1989 г. за цялостен принос в европейската култура му е присъдена Хердерова награда. Проф. Н. Генчев е автор на над десет монографии, на стотици студии и статии, както и на неизброими публицистични изяви. По-важните му книги са:

Левски, революцията и бъдещият свят. София, 1973
Франция в българското духовно възраждане. София, 1979
Възрожденският Пловдив. София, 1981
Социално-психологически типове в българската история. София, 1987
Васил Левски. София, 1987
Българската култура XV–XIX в. София, 1988
Българската възрожденска интелигенция. София, 1981
Българско възраждане. София, 1995
Външната политика на България (1938–1941). София, 1998

6 лв.